

ต่อต้านหนังสือเรื่อง “การเมืองในอนุสาวรีย์ท้าวสุรนารี” ก็ค่อย ๆ เจียบหายไป โดยข้อเรียกร้องบางข้อก็สัมฤทธิ์ผล เช่น ให้เก็บทำลายหนังสือ โยกย้ายผู้เขียนหนังสือ (ซึ่งเป็นข้าราชการครู) ออกนอกพื้นที่จังหวัดนครราชสีมา แต่ก็ยังมีข้อเรียกร้องอื่นๆ ที่ยังไม่มีคำตอบมาจนถึงปัจจุบัน (ดูรายละเอียดการรวบรวมข้อมูลและลำดับเหตุการณ์ต่าง ๆ ได้จาก กาญจน์ ละอองศรี : 2539, 20-79)

จากเหตุการณ์ในสองกรณีดังที่ยกตัวอย่างมานี้ เราจึงมองเห็นได้อย่างชัดเจนว่ากระแสท้องถิ่นนิยม – ชาตินิยมนั้นได้มีอยู่ทั่วไปในสังคมไทย และฝังรากลึกอย่างเหนียวแน่นมั่นคง ส่งผลต่อการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นที่ยึดมั่นถือนับกับวาทกรรมดั้งเดิมที่นำเสนอโดยรัฐซึ่งมีเป้าหมายรับใช้อุดมการณ์ทางการเมืองมายาวนาน เหตุฉะนั้น การศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นที่ตกอยู่ภายใต้อิทธิพลของกระแสท้องถิ่นนิยม-ชาตินิยมนี้ จึงเป็นการผลิตซ้ำเพื่อตอกย้ำความรู้ดังกล่าวจนกลายเป็นความเชื่อของประชาชนในท้องถิ่นนั้น ๆ ซึ่งนอกจากเป็นการปิดกั้นความรู้และข้อถกเถียงใหม่ ๆ ดังกรณีหนังสือเรื่อง “การเมืองในอนุสาวรีย์ท้าวสุรนารี” แล้ว ในกรณีเรื่องการแย่งชิงสถานที่ตั้ง “ดอนเจดีย์” ก็ปรากฏว่ายังได้พยายามเสริมแต่งข้อเขียนเชิงโวหารและตรรกะแบบชาวบ้านเพื่อโน้มน้าวให้ผู้อ่านคล้อยตามมากกว่าจะเป็นการวิเคราะห์ด้วยเหตุผลทางวิชาการ (ดู วารุณี โอสธารมย์, 2547 : 50-51) แนวคิดในเรื่องท้องถิ่นนิยม – ชาตินิยมจึงมีบทบาทและอิทธิพลอย่างสูงในการครอบงำจิตสำนึกทางประวัติศาสตร์ท้องถิ่นตามอุดมการณ์ประวัติศาสตร์ชาตินิยมที่รัฐสร้างขึ้น ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นดังกล่าวนี้ได้ถูกทำให้เป็นสัญลักษณ์ของเมืองและตอกย้ำด้วยพิธีกรรมอันศักดิ์สิทธิ์ที่ก่อให้เกิดจินตนาการต่าง ๆ ทางประวัติศาสตร์ อันมีอำนาจคุกคามความทรงจำของท้องถิ่นในรูปแบบอื่น ๆ ที่เคยมีมาให้เลือนหายไป เป็นประวัติศาสตร์ท้องถิ่นชนิดใหม่ที่ถูกครอบงำ มองไม่เห็นชีวิตเลือดเนื้อและลมหายใจของผู้คนจำนวนมากที่มีบทบาทร่วมสมัยอยู่ในประวัติศาสตร์ท้องถิ่นที่เป็นจริงและควรให้ความสำคัญ

กระแสท้องถิ่นนิยม-ต่อต้านชาตินิยม การศึกษาในกระแสนี้มีลักษณะในทางตรงข้าม กล่าวคือ ผลจากการปฏิรูปการปกครองตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 5 ตลอดจนต่อมารัฐก็ได้เข้าไป “ทำลาย” วัฒนธรรมและอำนาจต่าง ๆ ของท้องถิ่นเพื่อสร้างเอกภาพแห่ง “ชาติไทย” ตามอุดมการณ์ชาตินิยมนั้น ในอีกด้านหนึ่ง ก่อให้เกิดกระแสท้องถิ่นในอีกแบบหนึ่งที่เป็น การต่อต้านอุดมการณ์ชาตินิยมดังกล่าว กระแสท้องถิ่นนิยม-ต่อต้านชาตินิยมนี้มักเกิดขึ้นใน “ท้องถิ่น” ที่มีเอกลักษณ์วัฒนธรรมที่สืบทอดมาเป็นเวลานาน และ/หรือมีความแตกต่างกับ “วัฒนธรรมไทย” “ท้องถิ่น” เหล่านี้จึงมักเป็นดินแดนที่เคยเป็นรัฐอิสระหรือหัวเมืองประเทศราชของ “สยาม” ในอดีต เช่น “ปัตตานี” และ “ล้านนา” เป็นต้น เมื่อถูกครอบงำจากรัฐไทย จึงได้เกิดการต่อต้านอำนาจรัฐส่วนกลางในรูปแบบต่าง ๆ การศึกษาประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมท้องถิ่น คือ ปฏิบัติการรูปแบบหนึ่งที่ยังมองเห็นความเป็นท้องถิ่นนิยมอีกด้านหนึ่งอย่างชัดเจน

การศึกษาประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมท้องถิ่นในกระแsthองถิ่นนิยม-ต่อต้านชาตินิยมนี้ เป็นการศึกษาให้เห็นถึงความเป็นมาอันยาวนานตลอดจนความรุ่งเรืองด้านต่าง ๆ ในอดีตของ “ท้องถิ่น” ตัวเอง โดยเน้นถึงพัฒนาการอันเป็นอิสระจากรัฐไทย จนในที่สุดก็ถูกรุกรานและครอบงำจากศูนย์กลาง ทำให้ต้องสูญเสียอำนาจทางการเมือง และวัฒนธรรมเสื่อมลงหรือกำลังสูญหายไป ในสายตาของนักประวัติศาสตร์ และวัฒนธรรมท้องถิ่นตามกระแสนี้มองว่ารัฐไทยในปัจจุบันเป็นผู้ทำลายโดยไม่เข้าใจประวัติศาสตร์ท้องถิ่น จึงมีความจำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องศึกษาประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมเหล่านั้นเพื่อให้คนรุ่นหลังได้ตระหนักและจดจำ โดยเฉพาะอย่างยิ่งเน้นให้เห็นถึงการเอารัดเอาเปรียบจากรัฐไทยในสมัยต่าง ๆ จวบจนปัจจุบัน

ประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมของ “ปัตตานี” เป็นตัวอย่างที่ดีที่สุดของการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในกระแสนี้ โดยเริ่มจากผลงานเรื่อง *สยามราชหรือยาอันมลายูปะตานี* (Sejarah Kerajaan Melayu Patani) โดย ฮิบรอฮิม ชุกรี (Ibrahim Shukri) ปัญญาชนพื้นเมืองมลายูปัตตานี หนังสือเล่มนี้เขียนขึ้นในช่วงทศวรรษ 2490 แม้เป็นผลงานการค้นคว้าที่มีคุณค่าในทางวิชาการอย่างสูง แต่ก็ปฏิเสธไม่ได้ว่าคือการตอบโต้ของปัญญาชนท้องถิ่นต่อรัฐบาลโดยเฉพาะในสมัยจอมพล ป. พิบูลสงคราม ที่ใช้แนวคิดชาตินิยมในการปกครองประเทศดังกล่าวแล้ว ในกรณีของ “ปัตตานี” นั้นถือได้ว่านโยบายของรัฐตามแนวคิดชาตินิยมได้ส่งผลกระทบต่อประชาชนที่นับถือศาสนาอิสลามในบริเวณนี้อย่างใหญ่หลวง เพราะมีการบังคับปราบปรามทำลายด้วยอำนาจนิยม จนทำให้คนในท้องถิ่นต้องลุกขึ้นต่อสู้ด้วยกำลัง แต่ก็ต้องประสบกับความเจ็บปวด พ่ายแพ้ ล้มตายจำนวนมาก

หนังสือของฮิบรอฮิม ชุกรี จึงได้รับความนิยมนในฐานะที่เป็นเอกสารช่วยปลูกจิตสำนึกประวัติศาสตร์ให้ได้รับรู้อดีตทั้งดงาม อิสระ และบันทึกถึงความสัมพันธ์กับรัฐไทยในลักษณะการถูกกดขี่เอารัดเอาเปรียบ และถูกกระทำอย่างโหดร้ายตลอดมา ชุกรีมีความสามารถในการโน้มน้าวให้เห็นถึงอดีตที่รุ่งโรจน์อย่างมีเหตุผล โดยใช้การอ้างอิงจาก “ตำนานเมืองปัตตานี” (Hikayat Patani) เอกสารเก่าแก่อันเป็นต้นธารของเรื่องราวแห่งรัฐปัตตานีในอดีต นอกจากนี้ก็ยังใช้เอกสารของชาวยุโรปร่วมสมัยที่เดินทางเข้ามาค้าขายในขณะนั้น ซึ่งเป็นยุคที่ปัตตานีมีความรุ่งเรืองเป็นอันมาก แต่ในที่สุดก็ต้องตกอยู่ภายใต้อำนาจของรัฐไทยสมัยต้นรัตนโกสินทร์ ชุกรีได้บรรยายเรื่องราวช่วงดังกล่าวไว้ว่า “การสูญเสียเอกราชของอาณาจักรปะตานีครั้งนี้มีความหมายอันยิ่งใหญ่ในประวัติศาสตร์ปะตานี จากความพยายามและความเสียสละของบรรดาราชาปะตานีเป็นเวลาร้อย ๆ ปีนั้นได้รับผลตอบแทนอย่างเศร้าสลด อธิปไตยของราชูปะตานีและเสรีภาพของชาวปะตานีก็ตกอยู่ภายใต้การปกครองของชาวสยามจนตราบนานเท่านานนี้”

และเมื่อเขียนถึงเหตุการณ์ในประวัติศาสตร์ร่วมสมัยระยะใกล้ที่สัมผัสด้วยตัวเอง เขาก็ยังได้อ้างอิงเอกสารของชาวต่างชาติผู้ที่อยู่ในเหตุการณ์อีกด้วย งานเขียนของชุกรีจึงมีน้ำหนัก สะเทือนใจ และ

ปลูกเร้าความรู้สึกจนถึงที่สุด เช่น “กฎหมายที่ออกโดยสภาวัฒนธรรม ยังได้กำหนดอีกว่าศาสนาพุทธเป็นศาสนาประจำชาติ ดังนั้นอิสลามจึงเป็นศาสนาที่ต้องห้าม นอกจากนี้แล้วกิจกรรมอะไรก็ตามที่เป็นการส่งเสริมศาสนาอิสลามเป็นที่ต้องห้ามเช่นเดียวกัน ด้วยกฎหมายนี้ทำให้ชาวมลายูที่อำเภอสาวยะบุรีถูกบังคับให้กราบไหว้พระพุทธรูป และพระพุทธรูปจะถูกตั้งตามโรงเรียนต่าง ๆ ซึ่งนักเรียนของโรงเรียนเหล่านี้ส่วนใหญ่เป็นมุสลิมจะถูกบังคับให้กราบไหว้...มีหลายครั้งหลายคราที่ตำรวจไทยได้นึกทำลายและเหยียบย่ำเสื้อคลุมยาวและผ้าโพกหัวของพวกหะยี ส่วนผู้หญิงชาวมลายูที่สวมเสื้อแขนยาวและคลุมหัวนั้นจะถูกตำรวจสยามถีบและทุบตีด้วยด้ามปืนในขณะที่พวกเขากำลังจับจ่ายซื้อของที่ตลาด..ฯลฯ....ดังนั้นเพื่อความเป็นอยู่ที่ดีขึ้นชาวมลายูปัตตานีจะต้องไม่ปล่อยให้รัฐบาลสยามเป็นผู้กำหนดโชคชะตาให้ แต่พวกเขาจะต้องกำหนดโชคชะตาของตนเอง...” (อิบรอฮิม ชุกรี, 2541 : 32,47,56)

งานเขียนของอิบรอฮิม ชุกรี ได้รับการเผยแพร่อย่างกว้างขวางในหมู่ประชาชนชาวพื้นเมืองขณะเดียวกันก็มีงานค้นคว้าศึกษาประวัติศาสตร์ปัตตานีตามมาอย่างไม่ขาดสายจากนักวิชาการท้องถิ่นทั้งในภาษามลายูและภาษาไทย ผลงานเกือบทั้งหมดมักเป็นการผลิตซ้ำโดยการอ้างอิงงานของชุกรีเป็นหลัก และเห็นได้อย่างชัดเจนว่า มีเป้าหมายใช้ปลูกจิตสำนึกทางประวัติศาสตร์เพื่อต่อต้านการปกครองของประเทศไทย การศึกษาประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมท้องถิ่นในกระแสนี้เป็นที่เข้าใจได้และมีความจำเป็นในสังคมไทย เพราะจะทำให้เห็นถึงความเป็นมาของผู้คนในชาติที่แตกต่างหลากหลาย ซึ่งจะนำไปสู่ความเข้าใจประวัติศาสตร์ชาติไทยตามความเป็นจริงมากที่สุด และจะเป็นประโยชน์ต่อความเข้าใจอันดีต่อกัน เคารพในความแตกต่างทางวัฒนธรรมของผู้คนในชาติ การศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นตามแนวทางนี้ถือได้ว่าเป็นแนวทางใหม่ที่ควรส่งเสริมและได้รับความสนใจมากขึ้นในปัจจุบัน

อย่างไรก็ตาม การศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นโดยมีฐานคิดจากกระแสท้องถิ่นนิยม-ต่อต้านชาตินิยมดังกล่าวก็มีปัญหาอยู่พอสมควร เช่นเดียวกับการศึกษาในกระแสแรก กล่าวคือ เป็นการตอกย้ำเหตุการณ์ที่มีผลกระทบต่อความรู้สึกในลักษณะปลูกเร้าอารมณ์ผู้อ่านจนเกินความจำเป็น ทั้งยังอ้างข้อมูลกันมาเป็นทอด ๆ โดยไม่ค่อยมีการค้นคว้าข้อมูลใหม่ ๆ และที่สำคัญ ไม่ได้ศึกษาให้เห็นกระบวนการเปลี่ยนแปลงในประวัติศาสตร์ที่เกิดจากปัจจัยอันหลากหลายและซับซ้อน การศึกษาในแนวทางนี้จึงมุ่งเข้าไปสู่ประเด็นปัญหาอย่างรวดเร็ว ไม่เห็นพลังอื่น ๆ ในบริบทที่กว้างขึ้นและที่เกิดจากปัจจัยภายในท้องถิ่นเอง การศึกษาในกระแสนี้จึงไม่ช่วยให้เกิดความก้าวหน้าต่อการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นเช่นเดียวกัน โดยมีลักษณะเป็นเหรียญคนละด้านกับกระแสท้องถิ่นนิยม-ชาตินิยมดังได้กล่าวแล้ว

ปัญหาเรื่องชุมชนนิยม

ปัญหานี้ นับเป็นส่วนหนึ่งของแนวคิดเรื่องท้องถิ่นนิยม อย่างไรก็ตามในการแยกออกมากล่าวไว้ต่างหากในที่นี้ก็เพื่อแสดงให้เห็นความแตกต่างในรายละเอียดบางอย่างระหว่าง “ท้องถิ่นนิยม” กับ

“ชุมชนนิยม” หรือกล่าวอีกนัยยะหนึ่งก็คือ เพื่ออภิปรายเรื่อง “ท้องถิ่นนิยม” ให้มีมิติที่หลากหลายซับซ้อนมากขึ้นนั่นเอง

ชุมชนในที่นี้หมายถึงชุมชนหมู่บ้านหรือชุมชนท้องถิ่นดั้งเดิมซึ่งมีอยู่โดยทั่วไป เป็นสถาบันพื้นฐานของสังคมไทยที่สืบทอดกันมาเป็นเวลานาน เป็นที่สั่งสมรวบรวมความรู้และภูมิปัญญาต่าง ๆ ตลอดจนมีบทบาทสำคัญตลอดมาในประวัติศาสตร์ชาติไทย แต่ในการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในระยะแรก ๆ จะไม่ให้ความสำคัญกับเรื่องราวของชุมชนหมู่บ้านเหล่านี้ ในการกล่าวถึงที่อาจมีอยู่บ้างก็เป็นเพียงตัวประกอบที่ไม่มีชีวิตเป็นของตัวเอง และกระแสท้องถิ่นนิยมในระยะแรกก็ไม่รวมเอาชุมชนหมู่บ้านไว้ด้วย เพราะมุ่งศึกษาประวัติของบ้านเมือง ผู้นำ หรือสถานที่สำคัญต่าง ๆ โดยปัญญาชนท้องถิ่นเป็นผู้ผลักดันเป็นหลักดังกล่าวมาแล้ว

ครั้นตั้งแต่ประมาณต้นทศวรรษ 2520 เป็นต้นมา ก็ได้มีการศึกษาเรื่องราวของชุมชนหมู่บ้านในฐานะที่เป็นหน่วยวิเคราะห์สำคัญ และจวบจนปัจจุบันความสนใจดังกล่าวก็มีอย่างต่อเนื่องและเข้มข้นมากขึ้นตามลำดับ ทั้งนี้ก็เพื่อเป็นการฟื้นฟูภูมิปัญญาและสถาบันต่าง ๆ ของชุมชน อันจะทำให้ได้องค์ความรู้ด้านต่าง ๆ อย่างลึกซึ้ง ตลอดจนสร้างความมั่นใจแก่ชุมชนในอันที่จะเข้ามามีส่วนร่วมสำหรับการพัฒนาที่ยั่งยืนดังที่ได้กล่าวรายละเอียดมาแล้วในบทที่ 3 อย่างไรก็ตาม ความสนใจในการศึกษาในเรื่องนี้ก็เป็นกระแสที่มาจากภายนอกชุมชน กล่าวคือ เป็นการริเริ่มจากปัญญาชนหรือนักวิชาการจากส่วนกลาง แม้ว่าต่อมาภายหลังจะมีนักวิชาการและปัญญาชนท้องถิ่นเข้าร่วมในขบวนการศึกษานี้ด้วย แต่ผู้ศึกษาส่วนใหญ่ก็ทำงานตามแนวคิดหรือกระบวนทัศน์ที่มาจากภายนอกชุมชน ด้วยเหตุดังนั้น แม้ว่าแนวคิดเรื่อง “ชุมชนนิยม” จะเป็นส่วนหนึ่งของกระแส “ท้องถิ่นนิยม” แต่ก็มีรายละเอียดที่แตกต่างทั้งทางด้านเนื้อหาและแรงผลักดันดังที่ได้กล่าวมาพอสังเขปนี้

การศึกษาชุมชนหมู่บ้านในช่วงประมาณ 2 ทศวรรษมานี้ได้ดำเนินไปอย่างคึกคักทั้งโดยนักประวัติศาสตร์และสังคมศาสตร์สาขาต่าง ๆ ทำให้เกิดองค์ความรู้ในทุกมิติ ไม่ว่าจะเป็นทางด้านเศรษฐกิจ วัฒนธรรม รวมทั้งประเด็นอื่น ๆ ที่เกี่ยวข้อง เช่น ภูมิปัญญา การใช้ทรัพยากร สิทธิชุมชน ฯลฯ ทั้งนี้ก็เพื่อเข้าใจสังคมหมู่บ้านอย่างรอบด้านและลึกซึ้งมากที่สุด ด้วยเหตุนี้เอง นักวิชาการที่เข้ามาศึกษาเรื่องดังกล่าวจึงให้ความสำคัญกับมิติประวัติศาสตร์เป็นอย่างมากดังกล่าวแล้วในบทก่อน การศึกษาในลักษณะเช่นนี้ส่วนใหญ่แม้ว่าจะไม่ใช่เป็นผลงานของนักประวัติศาสตร์โดยตรง แต่ก็เห็นได้ว่าใช้วิธีการทางประวัติศาสตร์เข้ามาอธิบายสังคมท้องถิ่นอย่างน่าสนใจ และผลงานจำนวนมากก็มีคุณภาพการอย่างสูงที่มีจุดยืนอยู่กับประชาชนผู้เสียเปรียบ ซึ่งเป็นความพยายามที่จะศึกษาให้เห็นถึงคุณค่าของวัฒนธรรมชุมชนในด้านต่าง ๆ เพื่อสร้างความมั่นใจตลอดจนเป็นข้อมูลสำคัญทั้งแก่ชุมชนและสังคมเพื่อให้การพัฒนาดำเนินไปโดยเอาชีวิตของผู้คนในท้องถิ่นเป็นศูนย์กลางอย่างแท้จริง

อย่างไรก็ตาม แม้ผลงานดังกล่าวจะมีคุณค่าแก่กระบวนการพัฒนาในแนวทางใหม่ ซึ่งเป็นกระแสชุมชนนิยมดังกล่าวมา แต่เราก็พบว่าการศึกษาในแนวทางนี้มีปัญหาอยู่มากเช่นกัน นักเรียนประวัติศาสตร์ท้องถิ่นหรือผู้อ่านทั่วไปสามารถสัมผัสซึ่งข้อบกพร่องได้ไม่ยากแม้เป็นสิ่งที่น่าเห็นใจก็ตาม ปัญหาดังกล่าวมีอย่างน้อย 3 ประการคือ

ประการแรก การที่มีจุดยืนอยู่ข้างชุมชนมากเกินไปทำให้ภาพของการศึกษาออกมาในลักษณะเชิงบวกเป็นหลัก กล่าวคือ มองเห็นสังคมที่สวยงาม มีความพอเพียง กลมเกลียว และเป็นอิสระจากรัฐในเชิงอุดมคติ นอกจากนี้การศึกษาในช่วงหลังก็จะเน้นให้เห็นถึงภูมิปัญญาด้านต่าง ๆ อย่างเป็นระบบ ตลอดจนเรื่องอำนาจและสิทธิในการใช้ทรัพยากรที่สืบทอดกันมายาวนานของชุมชน การศึกษาที่เน้นภาพดังกล่าวจนเกินไป ทำให้มีข้อโต้แย้งเกิดขึ้นตามมา เพราะสะท้อนความจริงบางส่วน of ชุมชนเท่านั้น ซึ่งจะกล่าวถึงข้างหน้าต่อไป

ประการที่สอง ภาพชุมชนที่ปรากฏในอดีตนั้นขาดพลวัตและให้ภาพทั่วไปมากกว่าความหลากหลาย การศึกษาในลักษณะนี้เห็นได้โดยทั่วไปทั้งในกรณีของเศรษฐกิจและวัฒนธรรมชุมชน และประเด็นสิทธิอำนาจในการใช้ทรัพยากร งานส่วนใหญ่จะให้ภาพอดีตที่นิ่งตายตัว ต่อจากนั้นจะเป็นภาพของความเปลี่ยนแปลงในปัจจุบันโดยเป็นผลมาจากการรุกหน้าไปของรัฐเป็นปัจจัยสำคัญ และภาพอดีตดังกล่าวนั้นก็จะมีลักษณะเหมือน ๆ กันไปทั่วประเทศ ไม่เห็นลักษณะเฉพาะตามท้องถิ่นต่าง ๆ ดังเช่นไม่ว่าจะศึกษาชุมชนภาคใด ไกลหรือใกล้จากศูนย์อำนาจรัฐก็มักจะได้ภาพว่า ชุมชนเป็นอิสระ พอเพียง และมีสิทธิอำนาจในการใช้ทรัพยากรโดยสมบูรณ์ โดยไม่มีเงื่อนไขในเรื่อง เวลา สถานที่ และปัจจัยอื่น ๆ เข้ามาเกี่ยวข้อง เป็นต้น

ประการที่สาม องค์ความรู้ที่ได้มักเป็นประวัติศาสตร์สำเร็จรูป (instant history) เป็นการนำเอาข้อมูลจากคำบอกเล่าของชาวบ้านมาเรียงต่อกันโดยขาดการวิเคราะห์และอธิบาย ทั้งนี้ก็เพราะผู้ศึกษาเชื่อว่าชาวบ้านเป็นผู้ที่จริงใจ บริสุทธิ์ ด้วยเหตุนี้ สิ่งที่ชาวบ้านบอกเล่านั้นก็จึงมีความถูกต้องแม่นยำ ไม่มีอะไรแอบแฝง เป็นประวัติศาสตร์จากภายในแท้ ๆ น่าเชื่อถือ จึงสมควรบันทึกไว้เป็น “ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น” และในบางลักษณะผู้ศึกษาได้เรียบเรียงขึ้นมาจากตำนานในท้องถิ่นต่าง ๆ โดยการไปสอบถาม-สัมภาษณ์ชาวบ้านแล้วนำมาเขียนเป็น “ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น” เช่นกรณี ประวัติ “แม่เจ้าอยู่หัว” ในภาคใต้ นั่นก็เป็นประวัติศาสตร์สำเร็จรูปชนิดหนึ่งที่เป็นความเชื่อความศรัทธาของชาวบ้าน เนื้อหาจึงมีลักษณะเป็นข้อมูลทางคติชนวิทยาที่จะเป็นประโยชน์ต่อการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นแต่ไม่ใช่ข้อมูลดังกล่าวเป็น “ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น” ในตัวเองตามที่ผู้ศึกษาเรื่องนี้เข้าใจ การศึกษาในลักษณะดังกล่าวมักเป็นผลงานของ “นักประวัติศาสตร์สมัครเล่น” ที่เข้ามาศึกษาท้องถิ่นในช่วงหลัง ๆ โดยมีเป้าหมายเพื่อรู้พื้นความทรง

จำของชาวบ้าน เพื่อเป็นฐานสำหรับสร้างความเข้มแข็งของชุมชน ตลอดจนต่อสู้เพื่อสิทธิและอำนาจของชุมชน โดยเฉพาะอย่างยิ่งแก่กลุ่มชาติพันธุ์ต่าง ๆ

เนื่องจากการศึกษาเรื่องชุมชนหมู่บ้านเป็นกระแสที่ได้รับความนิยมอย่างมากในช่วง 2 ทศวรรษ หลังนี้ โดยเฉพาะอย่างยิ่งการศึกษาในแนวทางของสำนักนักตรทิพย์ ดังกล่าวแล้วในบทก่อน ผลงานการศึกษาในแนวทางนี้จึงได้รับความสนใจและมีผู้วิจารณ์ไว้อย่างสมควร ในที่นี้จะคัดมาเป็นตัวอย่างเพื่อประกอบการตั้งข้อสังเกตของปัญหาดังกล่าวบางประเด็น

อาจารย์นิธิ เอียวศรีวงศ์ ซึ่งเป็นนักประวัติศาสตร์โดยตรง ไม่เห็นด้วยกับลักษณะของหมู่บ้าน ที่คงทนสืบเนื่องมายาวนาน โดยไม่มีการเปลี่ยนแปลงใด ๆ ตามข้อเสนอของอาจารย์ตรทิพย์ในช่วงแรก ๆ ว่า “อาจารย์ตรทิพย์ไม่ต้องการอธิบายว่าเศรษฐกิจหมู่บ้านไทยได้เปลี่ยนแปลงไปอย่างไร แต่อาจารย์ตรทิพย์กำลังพยายามอธิบายว่าเศรษฐกิจไม่ได้เปลี่ยนแปลงไปอย่างไร เหตุฉะนั้น ภาพของหมู่บ้านไทยจึงค่อนข้างจะนิ่งอยู่กับที่ ส่วนหนึ่งของการที่ได้ภาพนี้จากการวิจัยนั้น เข้าใจว่าเกิดจากมุมมองหรือทฤษฎีที่อาจารย์ตรทิพย์ใช้ด้วย นั่นก็คือ โดยนัยแล้ว “วิธีการผลิตแบบเอชชีย” แต่ปัญหาจริง ๆ มาอยู่ที่ว่า ในท่ามกลางความไม่เปลี่ยนแปลงนี้งานศึกษาของนักวิชาการอื่น ๆ โดยเฉพาะด้านมานุษยวิทยาก็ให้เห็นความเปลี่ยนแปลงท่ามกลางความไม่เปลี่ยนแปลงนี้ด้วย นั่นก็คือการปรับตัวของชุมชนหมู่บ้านด้วยสถาบันและกลไกแบบเก่าเพื่อเผชิญกับพลังใหม่ ๆ ที่กระทบมาถึงหมู่บ้านจากภายนอก...” (นิธิ เอียวศรีวงศ์, 2530 ข : 196-197) สำหรับวิธีการศึกษาประวัติศาสตร์แบบสัมภาษณ์นั้น อาจารย์นิธิก็ตั้งข้อสังเกตว่า การที่อาจารย์ตรทิพย์นำเอาคำบอกเล่าของชาวบ้านมาเรียงร้อยกันเพื่อสร้างประวัติศาสตร์ของพวกเขาโดยไม่ผ่านการวิเคราะห์ของนักวิชาการ จะถือเป็นสิ่งที่เกิดขึ้นจริงในประวัติศาสตร์ได้จริงหรือ “..เพราะข้อมูลดิบที่ชาวบ้านป้อนให้มานั้นไม่ได้เสนอให้ล้อย ๆ แต่เสนอในกรอบของการวิเคราะห์ของชาวบ้านหรือของชุมชนหมู่บ้านมาแล้ว นักวิชาการจะอย่างไรกับกรอบของการวิเคราะห์ที่แฝงมากับข้อมูลดิบเหล่านี้...” (นิธิ เอียวศรีวงศ์, เรื่องเดียวกัน : 197)

นอกจากนักประวัติศาสตร์แล้ว กลุ่มนักสังคมศาสตร์ก็ได้วิจารณ์ผลของกลุ่มอาจารย์ตรทิพย์มาอย่างต่อเนื่องเช่นกัน ดังเช่นที่อาจารย์อานันท์ กาญจนพันธุ์ได้รวบรวมไว้ในรายงานผลการศึกษาผลงานของอาจารย์ตรทิพย์โดยตรง เช่น ในเรื่องการใช้หลักฐานสัมภาษณ์ชาวบ้าน “...เนื่องจากอาจารย์ตรทิพย์ไม่ได้เคร่งครัดในเรื่องระเบียบวิธีนัก...และมองข้ามนัยที่แตกต่างกันของคำบอกเล่าของชาวบ้านไป บางครั้งถึงกับมองข้ามระบบความสัมพันธ์หลายอย่างในหมู่บ้านไปด้วย เพราะชาวบ้านอาจเลือกจดจำเฉพาะเรื่องราวบางอย่างเท่านั้น นักมานุษยวิทยา...เคยตั้งข้อสังเกตว่าการจำกัดตัวเองอยู่กับคำบอกเล่าของชาวบ้านมากเกินไป โดยไม่สนใจเอกสารภายนอกหรือความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนกับภายนอก จะทำให้ขาดบริบทที่จะมาช่วยวิเคราะห์หาเหตุผลว่าทำไมชาวบ้านจึงจำเหตุการณ์บางอย่างได้ แต่กลับลืมบางเหตุการณ์ โดยเฉพาะประเด็นเกี่ยวกับระบบการถือครองและระบบกรรมสิทธิ์ที่ดิน เพราะมักเกี่ยวข้องกับ

ปัญหาความขัดแย้งที่ชาวบ้านมักไม่ยอมเล่าให้คนภายนอกรับรู้...อาจารย์ฉัตรทิพย์ก็ประสบปัญหาดังกล่าว เพราะได้รับรู้เรื่องราวเกี่ยวกับการถือครองที่ดินจากคำบอกเล่าของชาวบ้านน้อยมาก”(อานันท์ กาญจนพันธุ์, 2539 : 42) สำหรับภาพของหมู่บ้านที่เสนอออกมาตามกรอบ “วัฒนธรรมชุมชน” ซึ่งมีพื้นฐานมาจากความคิดแบบอนาธิปไตยนั้นนั้น “...ถูกนักมานุษยวิทยาวิจารณ์ว่า ทำให้ได้ภาพหมู่บ้านแบบอุดมคติ...นักมานุษยวิทยาเรียกว่า การสร้างภาพตัวแทน (Representationalism) ซึ่งตั้งอยู่บนสมมติฐานว่ามีความเป็นจริงดำรงอยู่ได้ด้วยตัวเอง และผู้ศึกษาสามารถไปค้นพบเพื่อสะท้อนให้ผู้อื่นรับรู้ได้...ดังนั้น ยิ่งอาจารย์ฉัตรทิพย์ตั้งใจที่จะนำเสนอภาพหมู่บ้านเพื่อวิวาทะกับการครอบงำจากภายนอกมากเท่าใด ภาพของหมู่บ้านก็จะมีลักษณะเป็นภาพตัวแทนมากขึ้นเท่านั้น หากใช้ภาพหมู่บ้านตามที่เป็นจริงไม่ หากมีลักษณะเป็นเพียงภาพลักษณ์ตามอุดมคติของผู้ศึกษาซึ่งสะท้อนความจริงบางส่วน...(อานันท์ กาญจนพันธุ์, เรื่องเดียวกัน : 42-43)

ดังที่ได้กล่าวแล้วว่าข้อบกพร่องในการศึกษา “ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น” ภายใต้อำนาจคิดกระแสชุมชนนิยมนี้เป็นสิ่งที่น่าเห็นใจ เพราะผู้ศึกษามุ่งวิจัยค้นคว้าโดยมีเป้าหมายที่ชัดเจน คือเป็นการค้นหาองค์ความรู้เพื่อเป็นฐานให้กับอุดมการณ์ที่มุ่งมั่นในการเสนอทางเลือกให้กับการพัฒนาสังคมชนบท เพราะเห็นว่าถูกเอาเปรียบและครอบงำจากภายนอกจนนำมาซึ่งความล่มสลายของชุมชน “ข้าพเจ้าเขียนบทบรรยายนี้เพื่อเสนอแนวคิดชุมชนเป็นอุดมการณ์ของสังคมไทยปัจจุบัน เพราะเป็นอุดมการณ์ที่สอดคล้องกับความเป็นจริงของสังคมและวัฒนธรรมไทยตลอดมาในประวัติศาสตร์ และสอดคล้องกับความมุ่งหวังของชาวไทยส่วนใหญ่ เป็นที่น่ายินดีว่าขณะนี้แนวคิดนี้ได้ก่อตัวขึ้นเป็นระบบพอสมควรแล้ว และในปัจจุบันก็เป็นแนวคิดคู่ขนานกับแนวคิดทุนนิยม อย่างไรก็ตามก็ยังคงอยู่ในฐานะเป็นรองแนวคิดทุนอยู่มาก ควรที่จะพัฒนาแนวคิดนี้ให้เป็นระบบคิดที่สมบูรณ์ เผยแพร่และปรานแนวคิดกับขบวนการของสังคมเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน ประชาชนไทยทุกหมู่เหล่ามีจิตสำนึกแบบชุมชนที่เข้มแข็งสืบเนื่องตลอดไป” (ฉัตรทิพย์ นาถสุภา, 2548 : 17)

อุดมการณ์นี้เป็นสิ่งที่ดี น่าชื่นชม และมีผู้เห็นด้วยจำนวนมาก อย่างไรก็ตาม ในการสร้างองค์ความรู้เพื่อสนับสนุนนั้น ถ้าทำด้วยใจเป็นกลางโดยไม่มุ่งเสนอด้านที่ดีงามของชุมชนจนเกินไป ก็ไม่ได้หมายความว่าคุณค่าทางวัฒนธรรมชุมชนนั้นจะด้วยพลังลง ในทางตรงกันข้าม ชีวิตวัฒนธรรมของชาวบ้านอาจมีข้อด้อยหรือจุดอ่อนต่าง ๆ ดำรงอยู่เป็นธรรมดา สิ่งนี้จะทำให้มองเห็นศักยภาพและข้อจำกัดของชุมชนที่จำเป็นต้องให้เขารับรู้และเรียนรู้ด้วยเช่นกัน ทั้งนี้เพื่อพัฒนาปรับปรุง เลือกสรรให้เหมาะสมกับยุคสมัย นักวิชาการจึงเป็นผู้ทำหน้าที่ศึกษาให้เข้มแข็งและรอบด้านมากที่สุด เพื่อให้ชาวบ้านได้เรียนรู้และเลือกทางเดินได้ด้วยปัญญาจากฐานพลังของวัฒนธรรมชุมชนที่ไม่ได้ตีตราและขีดเส้นไว้ล่วงหน้าจนเกินไป

กล่าวโดยสรุป ปัญหาของการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นที่กล่าวมาทั้งหมดนี้ในตัวของมันเองในบางเรื่องก็ได้คลี่คลายเปลี่ยนแปลงไปแล้วพอสมควร กล่าวคือ ข้อบกพร่องบางอย่างก็ได้รับการแก้ไขไปในลักษณะและทิศทางที่น่าพอใจ ทั้งนี้ก็เพราะว่าตลอดช่วงเวลาประมาณ 2 ทศวรรษหลังสุดนี้ การศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นได้ก้าวหน้าไปมาก นักวิชาการอาวุโสผู้มีประสบการณ์หลายท่านต่างได้เสนอความคิดเห็นเกี่ยวกับแนวคิดและวิธีการศึกษาที่ชัดเจนแหลมคมมากยิ่งขึ้น นักวิชาการรุ่นใหม่ที่กระตือรือร้นจึงได้มีโอกาสเก็บเกี่ยวสิ่งนี้ไว้เป็นแนวทาง โดยที่นักวิชาการอาวุโสเหล่านั้นคอยประคับประคองเป็นพี่เลี้ยงอย่างอดทน แม้ว่าการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในแนวทางเดิม ๆ จะมีอยู่อย่างต่อเนื่องโดยรัฐเป็นผู้คอยสนับสนุนอย่างมั่นคง แต่ความตื่นตัวตอบรับ “ประวัติศาสตร์ชุมชน” ซึ่งเป็นกระแสการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นแนวใหม่จากประชาชนจำนวนมาก ก็จะทำให้เกิดคำถามต่อกรอบความคิดเดิม ๆ เหล่านั้นว่า “ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นกระแสหลัก” จะยังคงมีประโยชน์ต่อชุมชนหรือวิถีชีวิตของชาวบ้านในท่ามกลางความเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็วของโลกปัจจุบันหรือไม่ อย่างไร

ภาคสอง

แนวคิดและวิธีการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่น

ความนำ

การศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นไทยในรอบประมาณ 50 ปีที่ผ่านมาได้มีความสืบเนื่องและเปลี่ยนแปลงไปทั้งในด้านเนื้อหา ตลอดจนแนวคิด แนวทางและวิธีการต่าง ๆ โดยจะเห็นได้ว่าในขณะที่แนวทางการศึกษาประวัติศาสตร์แบบเดิม ซึ่งเป็นเรื่องราวของเมือง ผู้นำ ตลอดจนวัฒนธรรมต่าง ๆ ในท้องถิ่นยังคงมีอย่างต่อเนื่องและมีอิทธิพลทางความคิดในสังคมทั่วไปนั้น ในอีกด้านหนึ่งก็ได้มีการนำเสนอการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นแนวใหม่อันเป็นเรื่องราวของชีวิตประชาชนตามชุมชนหมู่บ้านในแง่มุมต่าง ๆ ซึ่งก็ได้รับความสนใจอย่างมากเช่นเดียวกัน ด้วยเหตุดังนั้น ในสถานการณ์ปัจจุบันจึงถือได้ว่าเป็นช่วงเวลาหัวเลี้ยวหัวต่อสำคัญในการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่น เพราะดูเหมือนว่าแนวทางการศึกษาทั้งสองที่เป็นคู่ขนานกันนี้กำลังแย่งชิงการให้นิยามความหมาย ตลอดจนสร้างพื้นที่และแสดงบทบาทในแนวทางของตนเพื่อเป็นทางออกของสังคมในท่ามกลางบริบทการเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็วของโลกยุคใหม่ การศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในปัจจุบันในอีกด้านหนึ่งจึงเท่ากับเป็นการค้นหาตัวเองอีกครั้งหนึ่งบนเส้นทางที่ทอดมายาวไกลไปสู่อนาคต

ในอดีตนั้น ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นไทยมีบทบาทหน้าที่อย่างสำคัญในการสร้างความเป็นเอกภาพของชาติ ความเก่าแก่และยิ่งใหญ่ของ “ชาติไทย” ประกอบขึ้นมาจากหัวเมืองใหญ่น้อยตามท้องถิ่นต่าง ๆ ที่เป็นส่วนหนึ่งและอยู่ภายใต้การปกครองดูแลของ “ศูนย์กลาง” ตลอดจนเป็นเวลาอันยาวนาน ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นย่อมทำให้คนตามภูมิภาคต่าง ๆ เกิดความภูมิใจในบทบาทของ “ท้องถิ่น” ตัวเอง ด้วยเหตุนี้จึงต้องการ “แสดงตัว” ให้มากขึ้นซึ่งสัมพันธ์กับการส่งเสริมการท่องเที่ยวที่เริ่มต้นมาตั้งแต่ทศวรรษ 2500 ส่วนประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมท้องถิ่นที่ได้รับการส่งเสริมจากรัฐอย่างมากในทศวรรษ 2520 ก็เพื่อประโยชน์ในด้านความสามัคคีและรักชาติอันเนื่องมาจากความแตกแยกภายในด้วยสาเหตุความเห็นที่แตกต่างของอุดมการณ์ทางการเมืองช่วงทศวรรษก่อนหน้านั้น ครั้นตั้งแต่ประมาณปลายทศวรรษ 2520 เป็นต้นมา เนื้อหาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นได้โน้มเอียงไปทางเศรษฐกิจชุมชน ตลอดจนวัฒนธรรมของหมู่บ้าน ทั้งนี้ก็โดยบทบาทของนักสังคมศาสตร์ในสาขาต่าง ๆ เข้ามาช่วยเสริมอย่างสำคัญ และในปัจจุบันการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในแนวทางดังกล่าวก็ได้รับความสนใจเป็นอย่างมากดังที่เราได้สำรวจกันมาแล้วข้างต้น

ดูเหมือนว่าประวัติศาสตร์ท้องถิ่นไทยได้ค้นพบตัวเองแล้วในช่วงเวลาอันเหมาะสมของสถานการณ์ปัจจุบัน นั่นก็คือ เป็นเรื่องราวของวิถีชีวิตประชาชนตาม “ท้องถิ่น” ต่าง ๆ อันหลากหลายและเป็นการศึกษาเพื่อให้ประวัติศาสตร์เข้ามารับใช้ชาวบ้านทั่วไปอย่างแท้จริง อย่างไรก็ตาม การเปลี่ยนแปลงจุดเน้นของการศึกษาจากเรื่องราวของเมืองและผู้นำในท้องถิ่นมาสู่วิถีชีวิตของประชาชนดังกล่าวก็มีลักษณะสุดโต่งจนเห็นได้ชัด ทั้งนี้ไม่เฉพาะทางด้านเนื้อหาเท่านั้น หากยังรวมถึงแนวความคิดพื้นฐานและวิธีการศึกษาที่ยังขาดแนวทางเป็นของตัวเองอยู่มาก กล่าวคือ มองเห็นได้ว่ามีความโน้มเอียงไปสู่สาขาทางสังคมศาสตร์ที่มักจะเน้นการเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรมร่วม

สมัยอันเกิดจากอิทธิพลของระบบทุนนิยมและการครอบงำของรัฐเป็นสำคัญ ด้วยเหตุนี้ผู้ศึกษาจึงต้องเข้าไปทำความเข้าใจกับความเปลี่ยนแปลงดังกล่าว โดยเกือบทั้งหมดจะมีเป้าหมายค้นหาความรู้เป็นพื้นฐานสำหรับสร้างข้อเสนอแนะและ/หรือทฤษฎีเชิงนโยบายเพื่อการพัฒนาท้องถิ่นให้มีความสมดุลมากขึ้น ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในแนวทางนี้จึงมักได้คำตอบตามสมมติฐานที่ผู้ศึกษากำหนดเอาไว้ล่วงหน้าเพื่อสนับสนุนทฤษฎีหรือนโยบายการพัฒนาดังกล่าว ด้วยเหตุนี้ “ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นแนวใหม่” จึงขาดความเป็นอิสระเช่นเดียวกับที่เคยเกิดขึ้นมาแล้วภายใต้กรอบ “ประวัติศาสตร์ชาติไทย” ที่มุ่งข้อมูลเนื้อหาไปปรับใช้ความเป็นเอกภาพและความมั่นคงของชาติเป็นสำคัญ การศึกษาที่เน้นเนื้อหาและแนวคิดที่โน้มเอียงไปสู่ชาวบ้านมากเกินไปจึงเท่ากับเป็นปฏิกริยาสะท้อนกลับจากการครอบงำของประวัติศาสตร์แห่งชาติไปสู่ด้านตรงข้ามอันเป็นเหตุให้ละเลยบริบทด้านอื่น ๆ ไปเสียมาก ประวัติศาสตร์ในแนวทางใหม่นี้จึงขาดความสมดุล ไร้จินตนาการ เช่นเดียวกับการศึกษาในแนวทางเก่าที่เน้นพัฒนาการของเมืองและผู้นำโดยมองข้ามชีวิตของผู้คนธรรมดาไปเช่นกัน เราจึงเห็นได้ว่าประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในสองแนวทางนี้ต่างก็มีปัญหาในตัวเองพอ ๆ กัน

ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นไทยควรจะมีคุณลักษณะโดยรวมเป็นอย่างไร เป็นต้นว่า ควรเป็นประวัติศาสตร์จากภายในโดยเน้นเนื้อหาทางด้านสังคม (ความสัมพันธ์ทางด้านสังคม) หรือเป็นเรื่องราวทางด้านเศรษฐกิจและวัฒนธรรมชุมชนหรือประวัติศาสตร์ความคิด ประวัติศาสตร์ของเมืองต่าง ๆ จะสามารถผนวกเข้ามาสัมพันธ์กับวิถีชีวิตของคนธรรมดาได้อย่างไร เราควรกำหนดขอบเขตทางด้านกายภาพในการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นหรือไม่ อย่างไร และที่สำคัญวิธีการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่น มีความแตกต่างหรือคล้ายคลึงกับสังคมศาสตร์มากน้อยเพียงใด เหล่านี้ล้วนเป็นคำถามใหญ่และสำคัญยิ่งในกระบวนการค้นหาตัวเองของสาขาวิชานี้ในปัจจุบัน เพราะดังได้กล่าวแล้วว่าในช่วงเวลาที่ผ่านมามีประวัติศาสตร์ท้องถิ่นจะมีสถานะที่ไม่แน่นอน ขาดความเป็นตัวของตัวเอง มีความหมายในเชิงวิธีการมากกว่าเป็นสาขาวิชาหนึ่งที่มีลักษณะเฉพาะ ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นจึงมักแฝงอยู่ในสาขาวิชาต่างๆ หลายสาขาที่สนใจศึกษาเรื่องราวของท้องถิ่นดังกล่าวแล้ว ด้วยเหตุดังนั้นเพื่อความเข้าใจในสถานะของวิชาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นให้ชัดเจนขึ้น ในส่วนต่อไปนี้จะได้พยายามทบทวนความรู้เพื่อประมวลขึ้นเป็นคุณลักษณะของประวัติศาสตร์ท้องถิ่น ซึ่งครอบคลุมทางด้านความหมาย ขอบเขต แนวคิด วิธีการ แนวทางการศึกษา ตลอดจนสถานะและบทบาทของประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในปัจจุบัน ทั้งนี้ก็โดยการวิเคราะห์สังเคราะห์จากฐานความรู้และประสบการณ์จากอดีตตลอดจนสภาพการณ์ในปัจจุบันของสังคมไทยเป็นหลัก เพื่อนำเสนอเป็นพื้นฐานแก่ผู้สนใจศึกษาได้พัฒนาและค้นหาแนวทางที่เหมาะสมต่อไป การรวบรวมและจัดระบบความรู้ในส่วนนี้ก็ด้วยหวังให้เป็นงานชิ้นแรก ๆ ที่จะช่วยให้มองเห็นตัวตนของ “ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นไทย” ได้ชัดเจนขึ้น ในอีกด้านหนึ่งจึงเท่ากับเป็นการประทับประคองให้สาขาวิชานี้ได้เติบโตไปอย่างมีขั้นตอน โดยเฉพาะอย่างยิ่งสำหรับผู้เริ่มต้นศึกษาจะได้มีพื้นฐานในการทำความเข้าใจกับทิศทางและลักษณะของประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในปัจจุบันจากจุดยืนของตัวเองที่ มั่นคงขึ้น

บทที่ 5

ความหมายและขอบเขตของประวัติศาสตร์ท้องถิ่น

เป็นที่รับทราบกันโดยทั่วไปว่า ปัญหาสำคัญประการหนึ่งของการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นไทยในช่วงเวลาที่ผ่านมาคือ ปัญหาในเรื่องการให้คำนิยามและการกำหนดขอบเขตของประวัติศาสตร์ท้องถิ่นว่าหมายถึงอะไร ควรจะมีขอบเขตทางด้านกายภาพแค่ไหน และใช้เกณฑ์อะไรมากำหนด การทำความเข้าใจร่วมกันในเรื่องพื้นฐานดังกล่าวนี้มีความจำเป็นอย่างยิ่ง เพราะมิฉะนั้นแล้วก็จะทำให้การศึกษาหรือพิจารณาในเรื่องอื่น ๆ ที่ตามมามีความกำกวมหรือแนวทางที่ชัดเจน ซึ่งเท่ากับว่าไม่ได้ช่วยให้การศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นมีความก้าวหน้าไปกว่าแนวทางเก่า ๆ แต่อย่างใด อย่างไรก็ตาม การที่จะทำความเข้าใจในเรื่องนี้ก็เป็นสิ่งที่มีความซับซ้อนอยู่พอสมควร กล่าวคือ จะต้องแสดงให้เห็นที่มาหรือพัฒนาการของปัญหาเสียก่อน จากนั้นจึงค่อยแยกแยะในรายละเอียดรวมทั้งบริบทต่าง ๆ ว่าเกี่ยวข้องกับเรื่องนี้อย่างไร และในที่สุดเราก็จะสามารถเข้าใจและรู้จัก “ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นไทย” ได้ดีขึ้น ซึ่งจะส่งผลให้การศึกษาวิจัยมีประสิทธิภาพมากขึ้นในอนาคต ฉะนั้นในบทนี้เราจึงจะเริ่มต้นโดยการสำรวจแนวความคิดของนักวิชาการสาขาต่าง ๆ เกี่ยวกับเรื่องนี้ในช่วงประมาณ 3 ทศวรรษที่ผ่านมาเป็นอันดับแรก ในประเด็นที่สอง จะเป็นการตั้งข้อสังเกตและวิจารณ์แนวความคิดเหล่านั้น อันจะนำไปสู่การสรุปความเห็นเป็นข้อเสนอแนะในประเด็นสุดท้ายต่อไป

ความหมายและขอบเขตของประวัติศาสตร์ท้องถิ่น

“ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น เป็นเรื่องที่ศึกษาเกี่ยวกับหมู่บ้านเพียงหมู่บ้านเดียวหรือกลุ่มเดียว เมืองขนาดเล็กหรือขนาดกลาง (บริเวณขนาดใหญ่หรือที่ตัวของเมืองหลวงอยู่นอกข่ายของประวัติศาสตร์ท้องถิ่น) หรือไม่ก็เป็นอาณาเขตทางภูมิศาสตร์ที่ไม่ใหญ่เกินกว่าจังหวัดหรือมณฑล....หน่วยของการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นอาจจะเป็นหมู่บ้านหนึ่งหรือหมู่บ้านหลาย ๆ หมู่บ้านที่มีความสัมพันธ์เป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน หรือเมืองขนาดเล็ก หรือไม่ก็อาจจะเป็นแคว้น ภาค หรือมณฑล ที่สมาชิกของชุมชนท้องถิ่นนั้นต่างก็มีความสำคัญซึ่งเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันทางวัฒนธรรมสังคมและการเมือง....”

(สุเทพ สุนทรเกสัช, 2522)

“นัยแรก เป็นการมองประวัติศาสตร์โดยผ่านคนในสังคม ฉะนั้นการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นจึงเป็นการศึกษาประวัติศาสตร์สังคมของชุมชนต่าง ๆ ในท้องถิ่น ไม่ใช่หมายถึงศูนย์กลางทางการเมืองแห่งใดแห่งหนึ่งโดยเฉพาะ มอง

ประวัติศาสตร์จากจุดยืนเบื้องล่างมีลักษณะประวัติศาสตร์ชาวบ้าน เพราะฉะนั้นการ
ศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นจึงทำให้ได้รู้ถึงสภาพแวดล้อมทางเศรษฐกิจ สังคม
วัฒนธรรม ทักษะคิด ความคิดของคนมากกว่าเหตุการณ์ในประวัติศาสตร์ ถึงแม้
ถ้าศึกษาเหตุการณ์ก็เป็นเหตุการณ์ที่มีคนเกี่ยวข้องด้วย

นัยที่สอง เป็นการมองประวัติศาสตร์ผ่านระบบเมืองในสังคมท้องถิ่น
ซึ่งรับอิทธิพลหรือมีปฏิกริยาโต้ตอบกับระบบการเมืองจากศูนย์กลาง การศึกษา
ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นที่เน้นประวัติศาสตร์ “เมือง” แตกต่างจากการมองเรื่องให้
อยู่ในกรอบของระบบการเมืองที่กว้างใหญ่กว่าเมืองใดเมืองหนึ่งเพียงเมืองเดียว
ประวัติศาสตร์เมืองนครศรีธรรมราชย่อมต่างจากประวัติศาสตร์นครศรีธรรมราช
ในกรอบของพงศาวดารอยุธยา เป็นต้น....”

(ธิดา สาระยา, 2529 : 79)

“การลงไปศึกษาประวัติศาสตร์ของสังคมท้องถิ่นที่มีมวลชนเป็นตัว
เคลื่อนไหว คือประวัติศาสตร์ท้องถิ่น หรืออีกนัยหนึ่ง ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น
คือกระบวนการศึกษาประวัติศาสตร์สังคมที่เน้นมวลชน...

เป็นประวัติศาสตร์ที่คนภายในท้องถิ่นเชื่อว่าเป็นจริง ซึ่งในที่นี้จะใช้
คำว่า “ประวัติศาสตร์จากภายใน” (History from the Inside) ... ประวัติศาสตร์
ท้องถิ่นเป็นประวัติศาสตร์ที่มีชีวิตและ dynamic เสมอ... ประวัติศาสตร์จากภายใน
มิได้คาดหมายหาข้อเท็จจริงจากข้อมูล แต่เป็นประวัติศาสตร์ที่ถูกเชื่อว่าเป็นเช่นนั้น
ประวัติศาสตร์แบบนี้จึงเกิดจากแรงสะท้อนทางความคิดของคนในสังคมซึ่งปรากฏ
ในรูปของตำนาน นิทานพื้นบ้านเรื่องปรัมปรามาแล้วแต่อดีต และโดยการสัมภาษณ์
สืบสวนในปัจจุบัน....”

(ธิดา สาระยา, 2529 : 25, 29-30)

“ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นนั้นไม่ใช่เป็นแต่เพียงอดีตเท่านั้น แต่เป็นปัจจุบัน
ด้วย เพราะคนทำให้ประวัติศาสตร์เกิดขึ้น ลำนึกของคนที่มีต่อประวัติศาสตร์ต่อ
มรดกทางวัฒนธรรมของตัวเอง ต่อความเป็นมา ต่อตัวเองในปัจจุบัน ก็คือส่วนหนึ่ง
ของประวัติศาสตร์ที่เมื่อมองย้อนจากอนาคตในส่วนนี้ก็จะจะเป็นประวัติศาสตร์...พูด
ง่าย ๆ ก็คือเป็นการศึกษาถึงความเข้าใจเกี่ยวกับสำนึกทางประวัติศาสตร์ของคนใน
ปัจจุบันด้วย.... ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นเป็นประเภทหนึ่งของประวัติศาสตร์สังคม คือ
เรศึกษากลุ่มคนในสังคมไม่จำกัดเนื้อที่และก็ไม่ต้องจำกัดขอบเขตอะไร เพราะเป็น
เรื่องของสังคม แต่มันมีแง่มุมต่าง ๆ ด้วย”

(วิไลลักษณ์ เมฆารัตน์ : สัมภาษณ์ ธิดา สาระยา, 2528 : 2-3)

“...สำหรับการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่น การใช้ข้อมูลท้องถิ่นก็ยังมีย่อยเกินไป ยังเป็นเรื่องการศึกษาการปกครองมณฑลจากราชธานีเสียเป็นส่วนใหญ่... การศึกษาวัฒนธรรมจากโบราณคดี ประวัติศาสตร์และวรรณกรรม... ไม่ค่อยจะได้โยงวัฒนธรรมกับวิวัฒนาการของระบบเศรษฐกิจ... ไม่มีการตีความและไม่มีคำอธิบายว่าเกี่ยวข้องกับชีวิตของผู้คนในท้องถิ่นอย่างไร ไม่มีการใช้ประโยชน์ข้อมูลเพื่ออธิบายพื้นฐานชีวิตของชุมชนที่ทำให้เกิดวัฒนธรรมเหล่านั้นขึ้นมา... การศึกษายังคงเน้นที่เมืองใหญ่ ๆ หรือบริเวณใกล้เคียงแต่ขาดการศึกษาท้องถิ่นที่ห่างไกลออกไป โดยเฉพาะเห็นได้ชัดมากกว่าขาดการศึกษาที่เป็นชนชาติส่วนน้อย...

(ฉัตรทิพย์ นาถสุภา, 2527 ก. : 10)

“เมื่อกล่าวถึงการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่น ความหมายที่เป็นที่เข้าใจกันก็คือ การศึกษาประวัติศาสตร์ของสังคมหรือชุมชนที่อยู่นอกแคว้นวงศูนย์อำนาจทางการเมืองของรัฐ

สังคมหรือชุมชนที่อยู่นอกศูนย์อำนาจทางการเมืองของรัฐ ในที่นี้ไม่ได้จำกัดความหมายอยู่แต่เฉพาะเชิงกายภาพเท่านั้น จริงอยู่ ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นส่วนใหญ่ที่นิยมศึกษากัน มักเป็นประวัติศาสตร์ของ เมือง หมู่บ้าน หรือชนกลุ่มน้อยที่อยู่นอกเขตราชธานีหรือเมืองหลวงของรัฐออกไป แต่สังคมหรือชุมชนที่อยู่นอกศูนย์อำนาจทางการเมืองของรัฐในที่นี้ยังมีความหมายเชิงวัฒนธรรม กล่าวคือ หมายรวมไปถึงประวัติศาสตร์ของสังคมกลุ่มชนหรือชุมชนที่ในเชิงกายภาพ อาจอยู่ในบริเวณศูนย์กลางอำนาจทางการเมืองของรัฐ แต่ในเชิงวัฒนธรรมแล้วไม่ได้มีส่วนร่วมในการใช้อำนาจรัฐแต่อย่างไร....

การกำหนดให้การศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่น เป็นการศึกษาประวัติศาสตร์ของสังคม หรือชุมชนที่อยู่นอกศูนย์กลางอำนาจทางการเมืองของรัฐนี้ ก็เนื่องมาจากข้อเท็จจริงที่ว่า สังคมหรือชุมชนต่าง ๆ เหล่านี้ล้วนแล้วแต่มีประวัติศาสตร์ของตนไม่ต่างไปจากการที่ราชวงศ์ กลุ่มชนหรือชนชั้นที่ถือกุมอำนาจรัฐนั้นมีประวัติศาสตร์ นอกไปจากนั้นประวัติศาสตร์ของสังคมหรือชุมชนต่าง ๆ เหล่านี้ยังมีบทบาทที่แยกออกจากกันไม่ได้จากการทางประวัติศาสตร์ของรัฐหรือของหน่วยทางสังคมที่ใหญ่กว่าที่อื่น ๆ...

ในขณะที่เนื้อหาของประวัติศาสตร์ท้องถิ่นนั้นมีขอบเขตค่อนข้างแน่นอน คือเป็นการศึกษาประวัติศาสตร์ของสังคมหรือชุมชน....ขอบเขตของหน่วยที่ใช้ในการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นกลับมีลักษณะยืดหยุ่นสูง เพราะคำว่าท้องถิ่นไม่ได้มีความหมายของขนาดทางพื้นที่แน่นอนสม่ำเสมอ ในลักษณะเช่นนี้ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นแตกต่างไปจากประวัติศาสตร์ของรัฐ เพราะหน่วยที่ใช้ในการศึกษาประวัติศาสตร์ของรัฐมีความแน่นอนตายตัวที่ถูกต้อง

กำหนดขึ้นมาจากอำนาจทางการเมืองของรัฐในแต่ละสมัย ในทางตรงข้าม...
หน่วยของ “ท้องถิ่น” ที่ใช้สำหรับศึกษาประวัติศาสตร์มีขนาดที่แตกต่างกันหลากหลาย “ท้องถิ่น” เป็นได้ทั้งหมู่บ้าน เมือง ชุมชน กลุ่มแม่น้ำ กลุ่มอาชีพ กลุ่มชาติพันธุ์...ฯลฯ

(ฉลอง สุนทรวาณิชย์, 2529 ข. : 1-2)

“ออกเป็นการยากที่จะกำหนดให้แน่นอนว่า “ท้องถิ่น” หนึ่ง ๆ คืออะไร การใช้ขอบเขตทางภูมิศาสตร์เป็นตัวกำหนด มักจะทำให้สับสนอยู่เสมอ ดังเช่น การศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นที่อาศัยเขตจังหวัดเป็นตัวกำหนดขอบเขต ก็มักจะทำให้เกิดปัญหาได้อย่างมาก เนื่องจากเขตจังหวัดเพิ่งกำหนดกันขึ้นเมื่อไม่นานมานี้เอง ประวัติศาสตร์ของ “ท้องถิ่น” ที่เป็นจังหวัดหนึ่ง ๆ ในปัจจุบันจึงอาจเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันกับท้องถิ่นของจังหวัดอื่น ๆ ใกล้เคียงได้...

ในปัจจุบันเราเคยชินกับการใช้เขตของรัฐหรือประเทศเป็นหน่วยการศึกษา เช่น ประวัติศาสตร์ไทยก็หมายถึงเรื่องราวของผู้คนที่ได้เคยอาศัยอยู่ในดินแดนที่เป็นประเทศไทยในปัจจุบัน เราอาจกล่าวได้ว่า “ท้องถิ่น” คือหน่วยของการศึกษาที่ไม่ใช่รัฐหรือประเทศ

แต่หน่วยของการศึกษานั้นเป็นสิ่งที่กำหนดกันขึ้นเพื่อประโยชน์อย่างใดอย่างหนึ่ง ไม่ใช่สิ่งที่มีอยู่โดยตัวของมันเอง การอาศัยเขตแดนของประเทศไทยเป็นตัวกำหนดหน่วยของการศึกษาประวัติศาสตร์ไทยก็เพราะเรามีจุดมุ่งหมายอยู่แล้วจะศึกษาประวัติศาสตร์ของชาติและชาติไทยมีอาณาเขตตามที่ปรากฏเป็นรัฐไทย หน่วยของการศึกษาประวัติศาสตร์ไทยจึงเป็นดั่งรัฐไทย แม้ว่าหน่วยของการศึกษาประวัติศาสตร์ของชาติเช่นนี้ก่อให้เกิดปัญหาขึ้นไม่น้อย... แต่การใช้หน่วยของการศึกษาเช่นนี้ก็สอดคล้องกับจุดมุ่งหมายของการศึกษาคือประวัติศาสตร์ของชนชาติไทยในความหมายของรัฐประชาชาติไทย

จะเห็นได้ว่าหน่วยของการศึกษาย่อมสัมพันธ์กับจุดมุ่งหมายของการศึกษาอยู่เสมอ โดยอาศัยหลักการอันนี้เราอาจกำหนดหน่วยของการศึกษาประวัติศาสตร์ “ท้องถิ่น” ได้จากการพิจารณาจุดมุ่งหมายของการศึกษา

จุดมุ่งหมายของการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นก็คือ ความเข้าใจในความหลากหลายของวิถีวัฒนธรรม ประสพการณ์และระบบที่แตกต่างกันของชุมชนต่าง ๆ ความหลากหลายของชุมชนนั้นนับได้ตั้งแต่ระดับหมู่บ้านขึ้นไปจนถึงภาคที่ร่วมในวัฒนธรรมและประสพการณ์จากอดีตอันเดียวกันมา ด้วยเหตุดังนั้น ขอบเขตของ “ท้องถิ่น” ในการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นไม่ตายตัวแน่นอนขึ้นอยู่กับว่าผู้ศึกษาประสงค์จะทำความเข้าใจกับประเด็นอะไร “ท้องถิ่น” อันเป็นขอบเขตของการศึกษา ก็จะปรากฏขึ้นเอง ดังเช่นหากผู้ศึกษาต้องการเข้าใจระบบเศรษฐกิจและการคลี่คลาย

ของระบบเศรษฐกิจนั้นในชุมชนที่ผลิตเพื่อการยังชีพ อาจเป็นไปได้ว่า “ท้องถิ่น” อันเป็นหน่วยของการศึกษาที่เหมาะสมเป็นเพียงหมู่บ้านหรือตำบลหนึ่ง...

ในกรณีของประวัติศาสตร์ท้องถิ่น จุดมุ่งหมายของการศึกษาเป็นปัจจัยสำคัญที่จะกำหนดขอบเขตของหน่วยของการศึกษา ที่สำคัญก็คือขอบเขตของ “ท้องถิ่น” นั้นสามารถตอบคำถามที่ผู้ศึกษาดังใจจะหาคำตอบได้เท่านั้น”

(นิธิ เอียวศรีวงศ์, 2530 ก. : 3-4)

“ผมพยายามนึกว่าอะไรคือขอบเขตของท้องถิ่นที่เราน่าจะศึกษา ผมคิดว่าหลักการของมันก็คือว่า เราจะศึกษาท้องถิ่นหรือกลุ่มผู้คนที่อยู่ภายใต้ระบบอันหนึ่งอันเดียวกัน ระบบอันเดียวกันนี้เราก็อายุคน ระบบอันนี้จะต้องเป็นระบบที่สมบูรณ์... ในตัวของมันเองพอสมควร แต่จะไม่สัมพันธ์กับระบบอื่น ๆ ก็เป็นไปได้ เราอย่าพูดอะไรที่มัน 100% เต็ม เพราะมันไม่มีระบบอะไรในโลกที่ตั้งขึ้นมาสมบูรณ์ แต่โดยตัวของมันเองระบบดังกล่าวต้องเต็มหรือสมบูรณ์ในตัวของมันเอง มันเลี้ยงตัวมันเองได้ มันแลกเปลี่ยนกันทุกอย่างภายในระบบนั้นพอสมควร ผู้คนที่อยู่ในระบบนั้นและกินเขตแดนท้องถิ่นหนึ่ง ๆ อันนี้แหละคือตัวท้องถิ่นหรือท้องถิ่นที่เราจะศึกษาเจ้าประวัติศาสตร์ของมัน...ทีนี้อะไรน่าจะเป็นรากฐานของระบบที่ว่า เราจะสามารถหาหน่วยศึกษาที่ชัดเจนที่เราจะเข้าใจได้ ผมคิดว่ามันได้หลายอย่างด้วยกัน แต่ที่มันง่ายดีสำหรับในช่วงระยะเวลานี้ก่อนแม้ไม่ได้เป็นเพียงอย่างเดียว ผมคิดว่าน่าจะอาศัยเศรษฐกิจเป็นฐานของระบบที่ว่า มันหมายความว่าขอบเขตหรือดินแดนที่มีผู้คนอาศัยอยู่ ซึ่งมีการผลิต การบริโภค และการกระจายสินค้าที่มันสัมพันธ์อยู่ในระบบเดียวกัน อันนั้นถือว่าเป็นหนึ่งระบบ”

(นิธิ เอียวศรีวงศ์, 2531 ก. : 223)

“...ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น...เป็นการศึกษาเรื่องราวของท้องถิ่นนับจากจุดเล็กไปหาจุดใหญ่ คือแทนที่จะมองจากข้างนอกเข้ามาข้างใน เราก็มองจากข้างในเข้าไปสัมพันธ์กับข้างนอก....เพราะฉะนั้นการมองท้องถิ่นนี้จึงสวนทางกับการศึกษาที่แล้ว ๆ มา...

มักมีการเข้าใจผิดกันระหว่าง คำว่า ท้องถิ่นและชุมชน...อยากใคร่ขอเสนอว่าชุมชนกับท้องถิ่นต่างกันแต่มีความสัมพันธ์กัน ชุมชนเป็นจุดหนึ่งในท้องถิ่น หมายถึงกลุ่มชนที่อยู่ร่วมกันมีความสัมพันธ์ในทางสังคมและวัฒนธรรม แต่ว่าท้องถิ่นคือท้องถิ่นที่ชุมชนหลายชุมชนอยู่ร่วมกันและมีรูปแบบวัฒนธรรมใกล้เคียงกัน ในลักษณะนี้ถ้าผมจะมองประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในเขตพัทลุง แม้ไม่สามารถมองจุดหนึ่งจุดใดของพัทลุงได้ ผมจะพยายามหาว่าท้องถิ่นนั้นมันหมายถึงอะไร...เราอาจจะมองในหลายชุมชนนั้นมันมีรูปแบบวัฒนธรรมซึ่งใกล้เคียงกันไหม มีความสัมพันธ์ทางสังคม ทางเศรษฐกิจเป็นอย่างไร

นั่นเป็นรูปการณ์ที่เราจะต้องมอง ถ้าในลักษณะนี้ผมอาจจะมองว่าพลังเป็นชุมชนส่วนหนึ่งของบริเวณรอบ ๆ ทะเลสาบพลังสงขลาทั้งหมด ซึ่งมีลักษณะโดดเด่นแตกต่างไปจากเขตนครศรีธรรมราชหรือทางเขตปัตตานี ยะลา อันนี้การที่จะมองว่ามันมีความเป็นท้องถิ่นเดียวกันเราจำเป็นต้องหันไปศึกษาหลักฐานทางโบราณคดีที่จะเห็นว่ามันเป็นอย่างไร เพื่อที่จะหาความคล้ายคลึงของท้องถิ่นนั้น...”

(ศรีศักร วัลลิโภดม, 2531, 213 – 214)

“...การศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่น ซึ่งเป็นการศึกษาที่ค่อนข้างเป็นมหัพภาค เมื่อเปรียบเทียบกับการศึกษาชุมชนในอย่างแรก โดยมุ่งศึกษาท้องถิ่นอันเป็นบริเวณที่มีชุมชนอยู่รวมกันและมีความสัมพันธ์กันทางเศรษฐกิจ สังคม ระบบความเชื่อ พิธีกรรม และการเมือง การปกครอง จนกล่าวได้ว่าทำให้ผู้คนในท้องถิ่นนั้น ๆ มีอะไรหลาย ๆ อย่างร่วมกันและคล้ายคลึงกันจนมีจิตสำนึกว่าเป็นคนถิ่นเดียวกัน การศึกษาเช่นนี้นั้นในอดีตมาจนถึงปัจจุบัน โดยแสดงให้เห็นว่ามีพัฒนาการทางสังคมและวัฒนธรรมเกิดขึ้นในท้องถิ่นหนึ่ง ๆ อย่างใด ยกตัวอย่างเช่นท้องถิ่นนั้นมีสภาพแวดล้อมเป็นอย่างไร ตั้งอยู่ในตำแหน่งไหน ภายในเขตอำเภอใด จังหวัดไหนและภูมิภาคใด มีหลักฐานทางด้านประวัติศาสตร์และโบราณคดีที่แสดงความเป็นมาทางวัฒนธรรมอย่างไรบ้าง บรรดากลุ่มชนที่อยู่รวมกันเป็นชุมชนที่สืบมาจนปัจจุบันเป็นพวกไหน อยู่ในท้องถิ่นมาแต่ดั้งเดิมหรือเคลื่อนย้ายมาจากที่อื่น เมื่อเข้ามาอยู่ในท้องถิ่นเดียวกันแล้ว มีการสังสรรค์กันทางเศรษฐกิจ สังคมและระบบความเชื่อพิธีกรรมอย่างไร มีความขัดแย้งหรือมีเหตุการณ์ทางประวัติศาสตร์อย่างใดเกิดขึ้น....”

(ศรีศักร วัลลิโภดม, 2533 : 40)

“...ถ้าการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นไม่สามารถทำให้เราเข้าถึงลักษณะเฉพาะของพัฒนาการในประวัติศาสตร์ของท้องถิ่นนั้น ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นก็จะเป็นแต่เพียงการเพิ่มรายละเอียดของพัฒนาการที่รู้กันอยู่แล้วว่าอะไรเกิดขึ้นแก่ชาติด้านเมืองเท่านั้น ไม่สามารถทำให้มองเห็นความละเอียดอ่อนของเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นในชาติและในท้องถิ่นได้จริง... หน่วยของการศึกษาน่าจะเกิดขึ้นหลังจากมีคำถามที่แน่ชัดแม้ว่าการศึกษามุ่งจะตอบคำถามอะไร เมื่อนั้นจึงสามารถกำหนดได้ว่าควรจะใช้อะไรเป็นหน่วยในการศึกษาที่เหมาะสมเพื่อให้ได้คำตอบที่ดีที่สุด....”

(นิธิ เอียวศรีวงศ์, 2535 : 10)

“...การศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่น ไม่อาจสมบูรณ์ในตัวเองแต่ต้องศึกษาจากด้านของการติดต่อสัมพันธ์กับท้องถิ่นและสังคมอื่นด้วย เพราะประวัติศาสตร์เป็นเรื่องราวของความเคลื่อนไหวทางความคิดที่มีการขัดแย้ง การต่อสู้ การครอบงำ การแลกเปลี่ยน และการผสมผสานกันอยู่ตลอดเวลา ปัญหาอยู่ที่ว่า การเคลื่อนไหวดังกล่าวตั้งอยู่บนพื้นฐาน

ของอะไร และมีเงื่อนไขและบริบทอย่างไร หากทำความเข้าใจในประเด็นนี้ได้ก็จะช่วยให้การศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นมีพลังต่อการผลักดันการเปลี่ยนแปลงสังคมให้ยอมรับศักยภาพของท้องถิ่นมากขึ้น โดยผู้เขียนเสนอว่า น่าจะเริ่มต้นด้วยการสังเคราะห์แนวคิดต่าง ๆ ข้างต้น และประมวลขึ้นมาเป็นแนวการศึกษาที่เรียกว่าการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในมิติทางวัฒนธรรมซึ่งมีวิธีการที่หลากหลาย”

(อานันท์ กาญจนพันธุ์, 2538 ข. : 11)

“ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นคือการหาพื้นที่ถิ่นของชุมชนที่อยู่นอกภูมิลำเนา เพราะรัฐชาติพยายามทำให้เราอยู่ภายใต้กรอบที่เขากำหนดไว้ ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นคือการศึกษาที่ยากว่าผู้คนในชาติอื่นอยู่ในพื้นที่รัฐชาติทั้งหมด หรือมีพื้นที่อื่นที่เขาสร้างได้เองบ้าง โดยการแสวงหาผ่านการศึกษาทางประวัติศาสตร์ว่าในประวัติศาสตร์ที่ผ่านมาผู้คนทั้งหลายในสังคมไทยเขายืนอยู่ในพื้นที่ที่ไม่ใช่ของรัฐชาติตรงไหนบ้าง มีบางพื้นที่ที่อยู่นอกภูมิลำเนา พื้นที่เหล่านี้คือพื้นที่ของความเป็นคน เพราะพื้นที่ของรัฐชาติคือพื้นที่ของการเป็นประชากร ทุกคนไม่ยากเป็นแค่ราษฎรธรรมดา อยากมีอะไรที่มีความเป็นมนุษย์เล็ดรอดออกมาได้บ้าง เป็นคำถามหนึ่งที่เรอยากเรียนรู้...ประวัติศาสตร์จะช่วยให้เราถึงความเคลื่อนไหวเหล่านี้ ประวัติศาสตร์ของการอยู่เป็นชุมชนอยู่กันอย่างไร ซึ่งความเป็นคนมีหลากหลายแบบมาก ต่างวัฒนธรรม ประเพณี ชาติพันธุ์ เพศ วัย ความต่างเหล่านี้นำมาซึ่งความหลากหลาย จำลองเป็นรูปแบบของการศึกษาได้หลายแบบ...”

(อานันท์ กาญจนพันธุ์, 2545 : 2)

“โครงการวิจัยประวัติศาสตร์ท้องถิ่นชุมชนภาคเหนือ : ประวัติศาสตร์เพื่อชุมชน มีแกนกลางอยู่ที่การศึกษาประวัติศาสตร์ของชุมชนในการจัดการกับ “สมบัติชุมชน” โดยเน้นการศึกษาความเปลี่ยนแปลงของชุมชนที่สัมพันธ์กับ “สมบัติชุมชน” ที่มีความผันแปรเปลี่ยนแปลงตลอดมา ประวัติศาสตร์ชุมชนเช่นนี้เป็นการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นที่แตกต่างไปจากการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นที่ผ่านมา เพราะมุ่งเน้นให้เห็นศักยภาพของชาวบ้านที่อ่อนแอหรือเข้มแข็งขึ้นของชุมชนนั้นแยกไม่ได้จากการที่ชุมชนสูญเสียหรือขยายขอบเขตอำนาจในการครอบครองและจัดการ “สมบัติชุมชน” นอกจากนี้การศึกษาเช่นนี้ยังมุ่งเน้นการศึกษาจากระบบอารมณ์ความรู้สึกนึกคิดของชาวบ้านที่มีต่อความเปลี่ยนแปลงของการครอบครองและจัดการ “สมบัติชุมชน” ด้วย

“การศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นภาคเหนือ : ประวัติศาสตร์เพื่อชุมชน ในที่นี้จะศึกษาสองระดับด้วยกัน ระดับแรก การศึกษาประวัติศาสตร์ความเปลี่ยนแปลงหรือการดำรงอยู่ของชุมชน (ความสัมพันธ์ภายในชุมชนและระหว่างชุมชนกับภายนอก) ที่มีผลต่อความเปลี่ยนแปลงสมบัติของชุมชน ระดับที่สอง ศึกษาการเปลี่ยนแปลง การสืบทอด การหลอมรวมของความทรงจำร่วมกันทางประวัติศาสตร์ของชุมชนนั้น ๆ กล่าวคือ ศึกษาการ

อธิบายประวัติศาสตร์ของชุมชนจากเดิมที่เคยมีประวัติศาสตร์ของตนเองแล้วถูกรวบจาก
ประวัติศาสตร์ชาตินิยมจนกระทั่งเปลี่ยนมาสู่ความพยายามที่จะรื้อฟื้นประวัติศาสตร์ของชุมชน
จากมุมมองของคนในชุมชนเองขึ้นมาอีกครั้งหนึ่งในปัจจุบัน”

(อรรถจักร์ สัตยานุรักษ์, 2545 ข. : 3)

ข้อสังเกตและการวิจารณ์

จากการสำรวจความเห็นที่ค่อนข้างจะครอบคลุมตลอดในช่วงเวลาประมาณ 3 ทศวรรษที่ผ่านมา เราจะพบว่าความหมายและขอบเขตของ “ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น” ยังมีปัญหาอยู่พอสมควร กล่าวคือ อยู่ในช่วงที่กำลังแสวงหาซึ่งในอีกด้านหนึ่งก็สะท้อนความเติบโตของวิชานี้ และเห็นพัฒนาการทางความคิดของนักวิชาการที่เกี่ยวข้อง โดยเฉพาะอย่างยิ่งมีแนวโน้มที่ลงมายืนอยู่กับประชาชนผู้เสียเปรียบมากขึ้น และนี่ก็คือสาเหตุสำคัญที่ทำให้ความหมายและขอบเขตของวิชานี้ปรับเปลี่ยนไปตามสภาพของปัญหาที่เกิดขึ้นเช่นกัน

นักวิชาการสาขาต่าง ๆ ที่ได้พยายามให้ความหมายและกำหนดขอบเขตของ “ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น” ดังที่ได้สำรวจมาข้างต้น ส่วนใหญ่เข้าทำงานเป็นอาจารย์สอนในมหาวิทยาลัยในช่วงทศวรรษ 2510 อันเป็นช่วงหัวเลี้ยวหัวต่อสำคัญของการเปลี่ยนแปลงแนวความคิดในการศึกษาสังคมไทยจากการศึกษาเรื่องราวของศูนย์กลางหรือราชธานีมาให้ความสำคัญกับ “ท้องถิ่น” มากขึ้นตามลำดับ นักวิชาการ กลุ่มนี้เองที่ได้มีบทบาทอย่างมากในการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นซึ่งเฟื่องฟูขึ้นในทศวรรษ 2520 ตราบจนปัจจุบัน บทบาทของกลุ่มนักวิชาการดังกล่าว นอกจากจะทำการสอน วิจัย และควบคุมวิทยานิพนธ์แล้ว ก็ยังได้รับเชิญเป็นวิทยากรในการสัมมนาตามสถานที่ต่าง ๆ ทั่วประเทศอย่างสม่ำเสมอ ตลอดมา ด้วยเหตุดังนั้นจึงถือได้ว่านักวิชาการในสาขาต่าง ๆ เหล่านี้คือผู้ที่บุกเบิกถากถางให้ชีวิตของประชาชนส่วนใหญ่มีพื้นที่ในเวทีประวัติศาสตร์ท้องถิ่นอย่างแท้จริง เพราะในช่วงเวลาก่อนหน้านี้นี้ ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นมีความหมายแคบ ๆ เป็นเพียง “ประวัติบ้านเมือง” หรือ “ประวัติบุคคลสำคัญ” ในท้องถิ่นเท่านั้น และโดยที่นักวิชาการกลุ่มเหล่านี้เป็นผู้ที่ทำให้ “ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น” แพร่หลายอย่างกว้างขวางในเวลาต่อมา ตลอดจนขยายความหมายและขอบเขตออกไปสู่ชุมชนหมู่บ้านในมิติต่าง ๆ จนเป็นที่ยอมรับมากขึ้น ที่สำคัญนักวิชาการดังกล่าวยังเป็นผู้ทำงานต่อมาอย่างสืบเนื่องแม้ว่าส่วนใหญ่จะเกษียณอายุราชการไปแล้วก็ตาม ด้วยเหตุนี้เองจึงไม่แปลกอันใดที่จะเห็นว่าแนวความคิดและแนวทางต่าง ๆ ที่นักวิชาการกลุ่มนี้ได้วางไว้นั้นยังคงมีความสำคัญและมีอิทธิพลสืบมาจวบจนในปัจจุบัน

การให้นิยามความหมายและกำหนดขอบเขตของ “ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น” จะเห็นได้ว่ามีความแตกต่างกันออกไปตามภูมิหลังการศึกษาและความสนใจของแต่ละคนอันได้แก่ ประวัติศาสตร์มานุษยวิทยา โบราณคดี เศรษฐศาสตร์ ซึ่งเติบโตขึ้นอย่างรวดเร็วในสังคมไทยและล้วนให้ความสำคัญกับประวัติศาสตร์การเคลื่อนไหวของประชาชนใน “ท้องถิ่น” ด้วยกันทั้งสิ้น อย่างไรก็ตาม ในเรื่องของขอบเขตทางด้านกายภาพหรือ “หน่วย” ที่ใช้ในการศึกษานั้นนักวิชาการในสาขาอื่น ๆ ไม่ค่อยเห็นว่าเป็น “ตัวตน” ที่จะต้องค้นหา ซึ่งไม่เหมือนกับนักประวัติศาสตร์ที่จะให้ความสำคัญกับเรื่องนี้อย่างจริงจัง ดังเช่น อาจารย์นิธิ เอียวศรีวงศ์ ได้พยายามครุ่นคิดถึงขอบเขตของ “หน่วย” ที่ใช้ในการศึกษาอยู่ตลอดเวลา และได้ค้นพบ (ตามความเห็นของท่าน) ในเวลาต่อมาแม้ว่าอาจจะยังไม่ลงตัวนักก็ตาม นอกจากนี้ยังเห็นอีกได้ว่า **ประวัติศาสตร์เมือง** ในความหมายประวัติศาสตร์ท้องถิ่นนั้นได้ค่อย ๆ เลื่อนหายไปจากความสนใจ เพราะมักคิดกันว่าประวัติศาสตร์ของเมืองนั้นเป็นเรื่องราวของ “ผู้นำ” ที่สัมพันธ์กับศูนย์กลางซึ่งไม่ค่อยเกี่ยวข้องกับประชาชนแต่อย่างใด ด้วยเหตุดังนั้นการให้นิยามความหมายและขอบเขตของ “ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น” ตั้งแต่ประมาณทศวรรษ 2530 เป็นต้นมาจึงได้มุ่งไปสู่ชุมชนหมู่บ้านหรือท้องถิ่นเล็ก ๆ และมีหลายมิติที่มีนัยยะถึงความเป็นอิสระของท้องถิ่น ส่วนทางด้านเนื้อหาที่จะเป็นเรื่องราวของความขัดแย้ง การต่อสู้ การปรับตัว สิทธิ และอำนาจของชุมชน ฯลฯ

ความเปลี่ยนแปลงในนิยามความหมายและขอบเขตของประวัติศาสตร์ท้องถิ่นดังกล่าวนี้เกิดขึ้นท่ามกลางความเปลี่ยนแปลงทางด้านเศรษฐกิจและสังคมอย่างรวดเร็วซึ่งได้ส่งผลกระทบไปยังชุมชนท้องถิ่นดั้งเดิมในลักษณะที่รัฐและทุนเข้าไปทำลายรุกรานและริบเอาทรัพยากรของชาวบ้านเป็นของรัฐหรือนายทุน อันเป็นการทำลาย “ความมั่นคง” ของชาวบ้านที่จะก่อให้เกิดปัญหาการล่มสลายของชุมชนตามมา ด้วยเหตุนี้จึงได้มีนักวิชาการจำนวนหนึ่งทั้งในส่วนของรัฐและเอกชนได้ทำการศึกษาสังคมหมู่บ้านดังกล่าวในลักษณะของ “ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น” โดยมีเป้าประสงค์เพื่อนำความรู้มาเพิ่มอำนาจและสิทธิชาวบ้านเพื่อต่อรองและ/หรือต่อสู้กับการรุกรานจากภายนอกดังกล่าว นักวิชาการซึ่งมุ่งเสนอนิยามความหมายและขอบเขตไปตามแนวทางของตนดังกล่าวต่างก็ได้รับการวิพากษ์วิจารณ์จากผู้ที่อยู่นอกสาขาตลอดมา อันช่วยให้การนิยาม เสนอแนวคิดเกี่ยวกับขอบเขตของประวัติศาสตร์ท้องถิ่นมีความชัดเจนก้าวหน้ายิ่งขึ้น

อาจารย์ศรีศักร วัลลิโภดม ซึ่งได้ทำงานที่เกี่ยวกับท้องถิ่นมายาวนาน และเป็นผู้นำประวัติศาสตร์ไปสำรวจท้องที่จริง ๆ เช่นเดียวกับ “ลูกศิษย์” ของท่านคือ อาจารย์ธิดา สาระยา ในเวลาต่อมา จนกล่าวได้ว่าทั้งสองได้ศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในแนวทางวัฒนธรรมนั้น ในระยะแรก ๆ ต่างก็ได้รับการวิจารณ์ว่าไม่ค่อยจะโยงวัฒนธรรมกับวิวัฒนาการของระบบเศรษฐกิจ ไม่มีการศึกษาวิวัฒนาการของระบบเศรษฐกิจการเมืองไปด้วย เพื่ออธิบายพื้นฐานชีวิตของชุมชนที่ทำให้เกิดวัฒนธรรมเหล่านั้น

ขึ้นมา (ฉัตรทิพย์ นาถสุภา, 2527 ก. : 10) เช่นเดียวกับอาจารย์นิธิ เอียวศรีวงศ์ ซึ่งแม้จะเห็นด้วยต่อการใช้หลักฐานทางด้านโบราณคดีในแนวทางของอาจารย์ศรีศักรมาอธิบายชีวิตความเป็นอยู่ของคนในท้องถิ่น แต่สำหรับในเรื่องขอบเขตของหน่วยที่ใช้ศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในแนวทางวัฒนธรรมนั้น อาจารย์นิธิเห็นว่ายังมีปัญหาเช่นเดียวกันกับใช้การเมืองเป็นฐานในการศึกษา กล่าวคือ “...เอาวัฒนธรรมเป็นฐาน ผมก็คิดว่ามันมีปัญหาเหมือนกันคือ ปัญหาที่เกี่ยวกับการกระจายของวัฒนธรรมที่มันกว้างขวางในระดับท้องถิ่นอย่างมาก เพราะว่าวัฒนธรรมที่เรารู้จักกันค่อนข้างดี ถ้าเราไปใช้หลักฐานลายลักษณ์อักษรมา ๆ แล้วละก็ ผมว่ามันข้ามขอบเขตกว้างขวางเหลือเกิน... พระธาตุเมืองนครศรีธรรมราชก็นับถือกันมาตั้งแต่ชุมพรถึงสงขลา มันเป็นขอบเขตที่กว้างขวาง เพราะว่าสิ่งเหล่านั้นมันสัมพันธ์กับชนชั้นนำเสมอ ไม่ว่าวรรณกรรมลายลักษณ์อักษรก็ตาม ไม่ว่าจะเป็นพระธาตุก็ตามเราจะมองไม่ค่อยจะลึกมาถึงท้องถิ่น...” (นิธิ เอียวศรีวงศ์, 2531 ก. : 225)

สำหรับในส่วนของอาจารย์ดา สาระยา ก็ได้รับการวิจารณ์จากอาจารย์กาญจนา แก้วเทพ ว่าไม่ได้ลงไปถึงระดับมวลชนตามที่ตั้งใจไว้จริง ๆ “ถึงแม้ผู้เขียนจะได้ลงจากยอดไม้ (การศึกษาประวัติศาสตร์แบบเน้นส่วนกลาง) ลงมาสู่เบื้องล่างแล้ว แต่ก็ลงมาอยู่เพียงระดับโคนต้นเท่านั้น ยังไม่ได้ขุดเจาะลึกลงไปถึงระดับรากเหง้า...ขอบเขตของท้องถิ่นที่ศึกษานั้นได้ข้ามมาหยุดอยู่เพียงแค่ “หัวเมือง” ของเจ้านายและขุนนาง (ที่ไม่ต้องทำการผลิต) ที่มีได้อยู่ในส่วนกลางนั่นเอง...ไม่เห็นด้วยกับการนิยามว่า “เมือง” นั้นมีความหมายเท่ากับ “ท้องถิ่น” ในทุกกรณีไป...ผู้เขียนค่อนข้างที่จะให้ความหมายกับการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นว่าเป็นการศึกษาประวัติศาสตร์ภายใน หมายความว่าศึกษาความรู้สึกนึกคิดของประชาชนที่มีต่อสังคมแวดล้อมรอบ ๆ ตัว ไม่ว่าจะเป็นการรับรู้ ความเชื่อ การยอมรับหรือการปฏิเสธก็ตาม แต่ผู้วิจารณ์มีความเห็นว่า ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นนั้นสามารถทำการศึกษาได้ทั้ง 2 ระดับ ในระดับแรกคือการศึกษาว่าได้มีเหตุการณ์อะไรเกิดขึ้นในความเป็นจริง มีอะไรเป็นเหตุเป็นปัจจัยและเหตุการณ์นั้นได้ส่งผลกระทบสืบเนื่องมาอย่างไร ส่วนในระดับที่สองก็คือการศึกษาในลักษณะประวัติศาสตร์ภายใน ดังที่กล่าวมา” (กาญจนา แก้วเทพ, 2530 : 99-101)

ในส่วน of อาจารย์ฉัตรทิพย์ นาถสุภา ซึ่งให้ความสนใจ “ท้องถิ่น” เนื่องจากเห็นว่าเป็นพื้นที่สำคัญในระบบการผลิตจึงได้ทำการศึกษาในแบบที่เรียกว่า “ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจหมู่บ้าน” ก็ได้รับการวิพากษ์วิจารณ์ในเรื่องขอบเขตหรือ “หน่วย” ในการศึกษาเช่นเดียวกัน ดังที่อาจารย์สุเทพ สุนทรเกสซ์เห็นว่า “...ในรายงานการศึกษาเกี่ยวกับเศรษฐกิจและสังคมของภาคเหนือ (และอาจจะกล่าวรวมไปถึงภาคอื่น ๆ ด้วย) ที่พิจารณาชุมชนบ้านหรือหมู่บ้านในฐานะเป็นหน่วยระดับท้องถิ่นว่ามีความเพียงพอทางเศรษฐกิจ สามารถจะผลิตทุกอย่างที่จำเป็นต่อการยังชีพได้โดยไม่จำเป็นต้องพึ่งพาอาศัยชุมชน

อื่น ๆ ภายนอกนั้นเป็นข้อสรุปที่ไม่ควรยอมรับ โดยมีได้พิจารณาถึงเงื่อนไขและสภาพแวดล้อมว่ามีลักษณะเฉพาะและแตกต่างกันอย่างมากในแต่ละท้องถิ่นโดยต้องแก้ไขก่อน ดังจะเห็นได้ว่าในสภาพความเป็นจริงทางประวัติศาสตร์ของภาคเหนือบ้านหรือหมู่บ้านไม่ใช่ตัวตนที่อยู่โดดเดี่ยวและเป็นอิสระ แต่เป็นส่วนหนึ่งของโครงสร้างทางสังคมการเมืองที่เรียกว่า “เมือง” เมื่อเป็นเช่นนั้นความพอเพียงหรือไม่พอเพียงทางเศรษฐกิจและการที่จะพิจารณาว่าระบบสังคมและวัฒนธรรมท้องถิ่นพัฒนาหรือไม่เพียงใดจึงเป็นสิ่งที่ต้องพิจารณาในขอบเขตของระบบสังคมส่วนรวมที่กว้างขวางกว่าชุมชนของบ้านหรือหมู่บ้าน” (สุเทพ สุนทรเกสซ์, 2528 : 431)

จะเห็นได้ว่าความหมายและขอบเขตของประวัติศาสตร์ท้องถิ่นนั้นแม้มีความชัดเจนแล้วในระดับหนึ่งแต่ยังคงเป็นความเห็นที่หลากหลายอยู่พอสมควร กล่าวคือ ยังไม่พบบทความที่มีลักษณะร่วมกันอย่างเป็นเอกภาพหรือมีมาตรฐานอันเป็นข้อตกลงที่สามารถเข้าใจร่วมกันอย่างเป็นกลาง ๆ ได้ ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น จึงสามารถมองได้จากหลายมิติหรือหลายลักษณะดังกล่าวนี้อาจสร้างความสับสนขึ้นได้พอสมควร โดยเฉพาะอย่างยิ่งในหมู่นักเรียนประวัติศาสตร์และผู้เริ่มต้นสนใจทั่วไป

สาเหตุของความไม่ลงตัวหรือเกิดความสับสนในความหมายและขอบเขตของประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในช่วงประมาณ 3 ทศวรรษที่ผ่านมาอาจกล่าวได้ว่าเกิดจากสาเหตุ 2 ประการเป็นนัยคือ

ประการแรก เกิดจากความเติบโตของวิชาสังคมศาสตร์สาขาต่าง ๆ ที่มุ่งลงไปศึกษาเรื่องราวของท้องถิ่นมากยิ่งขึ้น สาขาวิชาที่มีบทบาทอย่างสำคัญและมีแนวการศึกษาที่ใกล้เคียงกับประวัติศาสตร์ท้องถิ่นมากก็คือสาขาเศรษฐศาสตร์ที่มุ่งศึกษาประวัติศาสตร์หมู่บ้านทั้งในด้านเศรษฐกิจและวัฒนธรรมและสาขามานุษยวิทยาที่มุ่งศึกษาชุมชนหมู่บ้านและกลุ่มชาติพันธุ์ต่าง ๆ ซึ่งเน้นให้เห็นการเปลี่ยนแปลงในมิติประวัติศาสตร์มากยิ่งขึ้นในภายหลัง นอกจากนี้ยังมีสาขาอื่น ๆ ที่เกี่ยวข้องอีกจำนวนหนึ่ง เช่น สังคมวิทยา การพัฒนาชุมชน ไทยคดีศึกษา ฯลฯ ซึ่งล้วนให้ความสนใจศึกษาท้องถิ่นและในภายหลังก็ให้ความสำคัญกับมิติประวัติศาสตร์เช่นกัน

การเติบโตของสาขาวิชาดังกล่าวนี้ทำให้การศึกษาเรื่องราวของท้องถิ่นมีความคึกคักเป็นอย่างมาก และต่างก็นำเอาแนวคิดทฤษฎีและมุมมองต่าง ๆ มาใช้ศึกษาเรื่องราวของชุมชนหมู่บ้าน เกิดองค์ความรู้ในมิติต่าง ๆ ที่หลากหลายทั้งในระดับเหตุการณ์ เช่น การเมือง เศรษฐกิจ สังคม และเกี่ยวกับความคิด ความรู้สึก การปรับตัวต่าง ๆ ซึ่งเป็นประเด็นในมิติทางวัฒนธรรม เนื้อหาอันหลากหลายเหล่านี้เมื่อศึกษาอย่างเป็นประวัติศาสตร์และมีพื้นที่ศึกษาอยู่ใน “ท้องถิ่น” ต่าง ๆ แล้ว ผู้ศึกษาและ/หรือผู้อื่นก็มักจะเรียกว่าเป็นการศึกษา “ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น” ได้ทั้งสิ้น

ความจริงการศึกษาเรื่องราวของท้องถิ่นในลักษณะดังกล่าวมานี้แม้จะสัมพันธ์และเอื้อประโยชน์กับการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นอย่างมาก แต่อาจจะจัดเป็น“ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น” โดยตรงเสียเลยทีเดียว ในโลกวิชาการตะวันตกที่มีความเข้มแข็งในการศึกษาเรื่องราวของประชาชนนั้น เขาสามารถแยกแยะได้ค่อนข้างจะชัดเจนระหว่างประวัติศาสตร์ท้องถิ่น (Local History) ประวัติศาสตร์จากข้างล่าง (History from below) หรือประวัติศาสตร์ประชาชน (People's History) นอกจากนี้ยังมีประวัติศาสตร์วัฒนธรรมหรือประวัติศาสตร์ความรู้สึกนึกคิด (Cultural History, or The History of Mentalities) ประวัติศาสตร์ต่าง ๆ ดังกล่าวมานี้แม้ว่าจะมีลักษณะร่วมกันอยู่ทั้งในด้านเนื้อหา วิธีการ แต่ก็มิใช่แตกต่างกันอย่างที่เราเห็นได้ (ดู MacRaid M. Donald and Jeremy Black, 1997) ส่วนในสังคมไทยที่การศึกษาเรื่องราวของประชาชนเพิ่งเริ่มต้นขึ้นอย่างจริงจังเพียง 2 ทศวรรษเศษมานี้ องค์ความรู้แม้ว่าจะมีพอสมควรดังกล่าว แต่ก็ยังไม่มีคุณภาพและปริมาณเพียงพอที่จะแยกแยะลักษณะของความรู้แบบโลกตะวันตกได้ ด้วยเหตุนี้ “ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นไทย” จึงมีความหมายและขอบเขตที่คลุมในหลายลักษณะดังกล่าวมา

ประการที่สอง เกิดจากความอ่อนแอของวิชาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นเอง กล่าวคือ แม้ว่าการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นโดยนักประวัติศาสตร์จะมีมานานแล้ว และมีความเติบโตขึ้นมาอย่างมากในช่วงทศวรรษ 2520 แต่การศึกษาโดยนักประวัติศาสตร์เองนั้นไม่ค่อยมีความก้าวหน้า กล่าวคือ มักศึกษาอยู่ในแนวทางเดิม ๆ และลดบทบาทลงตั้งแต่ปลายทศวรรษ 2520 เป็นต้นมา “ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น” ตั้งแต่ระยะนี้เป็นต้นไปซึ่งเติบโตขึ้นมาโดยนักสังคมศาสตร์สาขาต่าง ๆ ดังกล่าว จริงอยู่เมื่อการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นมุ่งไปสู่ชุมชนหมู่บ้านมากยิ่งขึ้นในช่วงหลังก็ได้มีนักประวัติศาสตร์ส่วนหนึ่งเข้าร่วมในขบวนการดังกล่าวอย่างต่อเนื่องยาวนานจวบจนปัจจุบัน แต่จะเห็นได้ว่าการศึกษาของนักประวัติศาสตร์เหล่านั้นก็ดำเนินอยู่ภายใต้ “ร่ม” ของนักสังคมศาสตร์ทั้งสิ้น กล่าวคือ เป็นการศึกษาโดยอาศัยกรอบของนักสังคมศาสตร์ที่ตนเองสนใจ ฉะนั้น “ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น” ที่ดูเหมือนว่าจะเฟื่องฟูขึ้นมาอีกในช่วงกลางทศวรรษ 2530 เป็นต้นมาภายใต้เนื้อหาใหม่นั้น เป็นการผลักดันหรือพัฒนาขึ้นมาจากคนภายนอกสาขา โดยนักประวัติศาสตร์เป็นเพียง “แรงงาน” ที่คอยสนับสนุนอย่างว่าง่าย คือไม่ได้ศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นที่พัฒนาขึ้นมาโดยตรงจากฐานวิชาของตัวเอง แม้ว่าจะมีนักประวัติศาสตร์อาวุโสคอยเสนอแนะแนวความคิดและมุมมองต่าง ๆ อยู่ตลอดมา ดังที่ได้ยกตัวอย่างมาข้างต้น แต่ก็ไม่มีผลต่อการช่วยยกระดับหรือพัฒนาแนวคิดและวิธีการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นโดยนักเรียนประวัติศาสตร์ให้ก้าวหน้าขึ้นจนเป็นที่น่าพอใจได้

เมื่อสาขาประวัติศาสตร์เองไม่ได้พัฒนาแนวคิดแนวทาง ตลอดจนหลักการและหลักเกณฑ์ต่างๆ ขึ้นมาศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นอย่างชัดเจนดังกล่าว ฉะนั้นจึงไม่แปลกอันใดที่ผู้สนใจทั่วไปหรือแม้แต่ักเรียนประวัติศาสตร์เองในภายหลังก็จะรู้จัก “ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น” ตามที่นักสังคมศาสตร์เข้าใจหรือนิยามความหมายเอาไว้ดังที่ยกมาเสนอข้างต้น

จากการที่ได้สำรวจและแสดงความคิดเห็นเกี่ยวกับความหมายและขอบเขตของประวัติศาสตร์ท้องถิ่นดังกล่าวมา ไม่ได้หมายความว่าจะให้ปฏิเสธแนวคิดและบทบาทของนักสังคมศาสตร์แต่อย่างใด หากเพียงต้องการแสดงให้เห็นว่า ถึงอย่างไรการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นไทยก็ยังไม่ได้พัฒนาไปถึงจุดที่เป็นที่ยอมรับกันอย่างกว้างขวางจนมีหน่วยงานหรือสถาบันทางการศึกษาเปิดสอนและวิจัยทางสาขานี้กันอย่างจริงจัง กล่าวคือ มีแนวคิด แนวทาง วิธีการศึกษาที่เป็นของตัวเองจนเป็นที่รับรู้และเข้าใจร่วมกันได้ในระดับหนึ่ง ไม่ใช่ต้องรับรู้โดยผ่านสาขาวิชาอื่น ๆ ที่มีความเกี่ยวพันกันอยู่เหมือนที่เป็นเช่นในปัจจุบัน

ที่กล่าวเช่นนี้มีความหมายว่าในช่วงประมาณ 2 ทศวรรษที่ผ่านมาเราควรยกย่องถึงคุณูปการของนักสังคมศาสตร์เป็นอย่างยิ่ง ที่ผลงานและบทบาทของพวกเขาในการศึกษาเรื่องราวของท้องถิ่นได้ช่วยพัฒนาการศึกษา “ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น” ไปด้วยโดยไม่ได้อ้างใจ เพราะในขณะที่การศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นโดยนักเรียนประวัติศาสตร์ยังคงย่ำอยู่ในแนวทางเดิม ๆ และมีท่าทีว่าจะถึงทางตันนั้น นักสังคมศาสตร์ก็ได้เสนอเนื้อหาและแนวทางใหม่ ๆ ในการศึกษาเรื่องราวของท้องถิ่น แนวคิดและวิธีการศึกษาของนักสังคมศาสตร์เหล่านี้มีความแปลกใหม่และละเอียดอ่อนจนสามารถทำให้เข้าใจสังคมท้องถิ่นได้อย่างลึกซึ้งและรอบด้านมากยิ่งขึ้น นับเป็นการเสนอทางออกให้กับนักเรียนประวัติศาสตร์ที่จะหยิบฉวยสิ่งดังกล่าวมาประยุกต์ใช้ในการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นแนวใหม่ได้อย่างลงตัวต่อไป ดังนั้นจนถึงบัดนี้เราจึงพอจะรู้จักประวัติศาสตร์ท้องถิ่นมากยิ่งขึ้นและอาจสามารถกำหนดความหมายและขอบเขต “ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น” ได้อย่างลงตัวมากขึ้น ทั้งนี้โดยการประมวลขึ้นมาจากแนวคิดและความเห็นต่าง ๆ ของนักวิชาการหลายสาขาดังที่ได้กล่าวถึงไว้ข้างต้น

ความหมายและขอบเขตของประวัติศาสตร์ท้องถิ่น : ข้อเสนอในปัจจุบัน

เมื่อพิจารณาจากพื้นฐานการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในสังคมไทยและผสมผสานเข้ากับแนวความคิดและข้อวิจารณ์ต่าง ๆ ของนักประวัติศาสตร์และสังคมศาสตร์ในช่วงประมาณ 3 ทศวรรษที่ผ่านมา เราจึงพอจะให้คำนิยามและกำหนดขอบเขตของการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในปัจจุบันได้ชัดเจนขึ้นดังนี้

ความหมาย

“ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น” เป็นการศึกษาเรื่องราวของสังคมหรือชุมชนที่อยู่นอกแวดวงศูนย์อำนาจทางการเมืองของรัฐ สังคมหรือชุมชนดังกล่าวควรจะศึกษาในลักษณะดังต่อไปนี้

1. แบ่งเขตการศึกษาออกเป็น “หน่วย” เฉพาะที่เหมาะสมซึ่งขึ้นอยู่กับจุดมุ่งหมายของผู้ศึกษาว่าต้องการศึกษาในระดับใด เช่น เมือง หมู่บ้าน หรือชุมชนระดับต่าง ๆ เป็นต้น “หน่วย” ทางกายภาพที่จะใช้ศึกษานับเป็นลักษณะที่สำคัญยิ่งของประวัติศาสตร์ท้องถิ่นซึ่งจะได้กล่าวถึงอย่างละเอียดในประเด็นต่อไป

2. ศึกษาประสบการณ์หรือกิจกรรมทุกด้านใน “ท้องถิ่น” ที่เป็นเขตการศึกษา ไม่ว่าจะเป็นการเมือง เศรษฐกิจ สังคม วัฒนธรรม ตลอดจนประวัติศาสตร์ความคิดความรู้สึกต่าง ๆ หรือเลือกศึกษาเรื่องหนึ่งเรื่องใดในหน่วยดังกล่าวแต่ควร โยงให้เห็นว่าประสบการณ์หรือกิจกรรมที่ตนศึกษานั้นมีความสัมพันธ์หรือเกี่ยวข้องกับบริบทด้านอื่น ๆ ที่ใกล้เคียงอย่างไร

3. ศึกษาถึงความเป็นตัวของตัวเองที่แสดงผ่านมิติต่าง ๆ ดังกล่าวเพื่อให้เห็นพื้นที่ของการเคลื่อนไหวของประชาชนในแต่ละ “ท้องถิ่น” อันหลากหลาย โดยเป็นกิจกรรมที่พวกเขาาร่วมกันกำหนดขึ้นมาเองเป็นสำคัญ

ขอบเขตทางด้านกายภาพและเนื้อหา

เมื่อการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นแนวใหม่มุ่งให้ความสำคัญไปที่กิจกรรมหรือประสบการณ์ต่าง ๆ ของประชาชนตาม “ท้องถิ่น” ต่าง ๆ ดังที่ได้กล่าวมา ด้วยเหตุดังนั้น การกำหนดขอบเขตทางด้านกายภาพหรือ “หน่วย” สำหรับการศึกษาจึงมีความจำเป็นในอันดับแรก ความจริงเรื่องดังกล่าวนี้ นับเป็นปัญหาหนึ่งทางการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นตลอดมาเช่นเดียวกับปัญหาอื่น ๆ แต่ผู้ศึกษามักมองไม่เห็นและไม่ให้ความสำคัญ เหตุที่เป็นดังนี้ก็เพราะว่าเมื่อมองไม่เห็นความสำคัญและความหมายที่แท้จริงของประวัติศาสตร์ท้องถิ่น จึงย่อมไม่เห็นความจำเป็นในการกำหนด “หน่วย” หรือขอบเขตทางด้านกายภาพด้วยเหตุนี้การศึกษาในช่วงแรก ๆ ซึ่งมักกำหนดเอาตามขอบเขตของจังหวัดหรืออำเภอในปัจจุบัน ซึ่งนับว่ามีปัญหาอยู่พอสมควร ทั้งนี้ก็เพราะว่าสิ่งดังกล่าวเพิ่งถูกกำหนดขึ้นมาเพื่อความสะดวกในการปกครองของกระทรวงมหาดไทยเมื่อประมาณหนึ่งร้อยปีเศษมานี้เอง การกำหนดขอบเขตเช่นนี้นับว่าไม่สอดคล้องกับพัฒนาการด้านต่าง ๆ อันเป็นวิถีชีวิตของท้องถิ่นนั้น ๆ เพราะพัฒนาการดังกล่าวในแต่ละท้องถิ่นในอดีตมักจะก้าวล้ำเขตแดนการปกครองของปัจจุบันอยู่เสมอ เหตุฉะนั้นการกำหนดขอบเขตประวัติศาสตร์ท้องถิ่นจึงควรพิจารณาจากลักษณะของความสัมพันธ์ทางด้านสังคมวัฒนธรรมที่มีพัฒนาการอย่างต่อเนื่องยาวนานมาพอสมควร จนมองเห็นความพิเศษบางอย่างของ “ท้องถิ่น” นั้น ๆ ได้ ทั้งนี้ก็ไม่ได้หมายความว่าท้องถิ่นนั้น ๆ จะมีลักษณะเฉพาะตัวในด้านต่าง ๆ ผิดแผกออกไปจากท้องถิ่นใกล้เคียงอื่น ๆ อย่างสิ้นเชิง

หากในที่นี้หมายถึงความสามารถที่จะดำรงไว้ซึ่งระบบของความสัมพันธ์ทางด้านต่าง ๆ ได้อย่างลงตัวจนก่อให้เกิดวัฒนธรรมที่โยงโยให้ผู้คนมีความสำนึกว่าเป็นคนกลุ่มเดียวกันหรือเป็นเจ้าของประวัติศาสตร์ร่วมกัน การกำหนดขอบเขตทางด้านกายภาพหรือ “หน่วย” ของการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นจึงเป็นเรื่องละเอียดอ่อนและมีความสำคัญอย่างมาก ทั้งนี้ก็เพราะเป็นการศึกษาที่มุ่งหวังจะให้เห็นลักษณะเฉพาะของระบบสังคมหน่วยย่อยต่าง ๆ ที่มีอยู่อย่างหลากหลาย ถ้าไม่สามารถเข้าถึงลักษณะดังกล่าวแล้วก็จะเห็นได้เพียงองค์ความรู้แต่ละด้านทั่ว ๆ ไปซึ่งไม่ค่อยเกิดประโยชน์มากนัก

เพื่อให้การศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นครอบคลุมเรื่องราวต่าง ๆ อย่างกว้างขวางมากที่สุด ในที่นี้เราจึงสามารถแบ่งขอบเขตของการศึกษาออกได้ออย่างน้อย 2 ส่วนคือ

1. การศึกษาประวัติศาสตร์เมือง
2. การศึกษาประวัติศาสตร์ชุมชน

การศึกษาประวัติศาสตร์เมือง นับเป็นหน่วยการศึกษาที่ยึดถือกันมานานแล้ว โดยเมืองในที่นี้หมายถึงเมืองในสมัยจารีตที่อาจพัฒนามาจากชุมชนโบราณหรือเมืองที่สร้างขึ้นภายหลังในสมัยที่รัฐไทยเริ่มตั้งศูนย์กลางอำนาจขึ้นมาในบริเวณลุ่มน้ำเจ้าพระยาตอนล่างอย่างน้อยตั้งแต่ประมาณพุทธศตวรรษที่ 19 เป็นต้นมา เมือง ต่าง ๆ ที่อยู่ภายใต้การปกครองหรือตกอยู่ภายใต้อิทธิพลของ “ศูนย์กลาง” จึงมีฐานะเป็น “ท้องถิ่น” หนึ่ง แม้ว่าแต่เดิมนั้นอาจเคยเป็นศูนย์กลางมาก่อนก็ตาม ตัวอย่างเช่น “นครศรีธรรมราช” เคยเป็น “ศูนย์กลาง” สำคัญแห่งหนึ่งในภาคใต้ ครั้นตั้งแต่ประมาณพุทธศตวรรษที่ 19 เป็นต้นมา “นครศรีธรรมราช” ได้ยอมรับอำนาจของ “ศูนย์กลาง” รัฐไทยในบริเวณลุ่มน้ำเจ้าพระยา ด้วยเหตุดังนั้นตั้งแต่ระยะนี้เป็นต้นไป “นครศรีธรรมราช” จึงมีฐานะเป็น “ท้องถิ่น” หนึ่งของรัฐไทยเช่นเดียวกับหัวเมืองน้อยใหญ่อื่น ๆ ในพระราชอาณาจักร

ดูเหมือนเป็นการง่ายที่กำหนด เมือง เป็นหน่วยของการศึกษา เพราะเมืองต่าง ๆ ทั้งสมัยเก่าและใหม่ต่างมีร่องรอยและตัวตนอยู่อย่างชัดเจน การศึกษาเรื่องราวของเมืองจึงเป็นที่นิยมกันมากโดยเฉพาะอย่างยิ่งเมืองในสมัยเก่าที่เป็นอดีตของจังหวัดต่าง ๆ ในปัจจุบัน อย่างไรก็ตาม การที่เราใช้เมืองเป็นหน่วยหรือขอบเขตทางด้านกายภาพนั้นไม่ได้หมายถึงแต่เพียงว่าศึกษาเฉพาะในเขตกำแพงคูเมืองหรือเฉพาะบริเวณตัวจังหวัดแต่อย่างใด หากเราเลือกเมืองเป็นหน่วยการศึกษาก็เพื่อเป็น “หมุด” สำหรับเริ่มต้น หรือกล่าวอีกนัยหนึ่งก็คือเลือก “ศูนย์กลาง” ในท้องถิ่นขึ้นเพื่อทำความเข้าใจสังคมของเมืองนั้น ๆ ซึ่งเมืองดังกล่าวย่อมสัมพันธ์เกี่ยวข้องกับบริเวรรอบนอกในด้านต่าง ๆ อยู่ด้วย เพราะเมืองจะต้องมีการผลิตและต้องการกำลังคนเพื่อใช้ในกิจกรรมต่าง ๆ ฉะนั้นขอบเขตของเมืองที่ใช้เป็นหน่วยในการศึกษา

ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นจึงมีความยืดหยุ่นพอสมควร ขึ้นอยู่กับเนื้อหาที่เราต้องการอยากรู้เป็นตัวกำหนดสำคัญ แต่เดิมนั้นการศึกษาเรื่องราวของเมืองจะเน้นอยู่ที่บทบาทของผู้นำในอดีตและ/หรือเป็นพัฒนาการของตัวจังหวัดโดยละเลยมิติทางด้านเศรษฐกิจสังคมและอื่น ๆ การศึกษาแบบเดิมจึงไม่ได้เผยให้เห็นตัวตนหรือ “ขอบเขต” ที่แท้จริงของเมืองต่าง ๆ ได้ ในปัจจุบันการศึกษาเรื่องราวของเมืองก็ยังคงมีความสำคัญและจำเป็นในการเข้าใจสังคมไทย เมืองจึงเป็น “หน่วย” วิเคราะห์ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นที่ยังคงทันสมัย หากเพียงแต่เราควรให้ความสำคัญกับเนื้อหาอื่น ๆ ควบคู่ไปกับประเด็นทางด้านการเมืองที่นิยมทำกัน ส่วนประเด็นเนื้อหาที่ควรให้ความสนใจเพิ่มขึ้นในการศึกษาเมืองยุคเก่าก็คือมิติทางด้านเศรษฐกิจและวัฒนธรรม ซึ่งเท่าที่ผ่านมายังให้ความสนใจกันน้อยแม้ว่าจะมีหลักฐานอยู่พอสมควรก็ตาม สำหรับการศึกษาเรื่องราวของเมืองสมัยใหม่นั้นก็ยังทำกันน้อยเมื่อเทียบกับการศึกษาเมืองยุคแรก ทั้ง ๆ ที่เรื่องราวของเมืองสมัยหลังเป็นสิ่งที่น่าสนใจเป็นอย่างยิ่ง และมีหลักฐานเพียงพอที่จะสามารถทำให้มองเห็นกิจกรรมด้านต่าง ๆ อย่างรอบด้านและมีชีวิตชีวามากขึ้น

การศึกษาประวัติศาสตร์ชุมชนท้องถิ่น การศึกษาประวัติศาสตร์ชุมชนในฐานะเป็นประวัติศาสตร์ท้องถิ่นนับว่าเป็นเนื้อหาหรือประเด็นใหม่ในสังคมไทยดังกล่าวมาแล้วข้างต้น การกำหนดขอบเขตทางด้านกายภาพของชุมชนขึ้นมาเพื่อเป็นหน่วยในการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นนั้นทำได้ยากกว่าการศึกษาเรื่องราวของเมืองในประเด็นแรก เพราะชุมชนท้องถิ่นมีกระจายอยู่ทั่วไปและมีขอบเขตข้ามพรมแดนตำบล อำเภอ และจังหวัดในปัจจุบัน นอกจากนี้ชุมชนดังกล่าวถ้ามองจากปัจจุบันแล้วก็มีลักษณะภายนอกที่ใกล้เคียงกันจนไม่อาจแยกออกเป็น “ท้องถิ่น” อย่างเอกเทศได้ อย่างไรก็ตามถ้าเราพิจารณาจากลักษณะของระบบความสัมพันธ์ทางสังคมและวัฒนธรรมในอดีตก็จะพบว่าสามารถกำหนดขอบเขตทางด้านกายภาพของชุมชนท้องถิ่นได้ในระดับหนึ่ง ซึ่งมีอาณาบริเวณที่กว้างขวางพอสมควร ตลอดจนได้ครอบคลุมทั้ง “พื้นที่” และวิถีชีวิตผู้คนไว้จำนวนมากและหลากหลาย “ท้องถิ่น” ดังกล่าวจึงเป็นเรื่องที่ซับซ้อนและอาจใช้เวลาในการลงไปทำความเข้าใจ โดยอาจเริ่มจากระดับจุลภาคที่เป็นหมู่บ้านหรือชุมชนเล็ก ๆ จากนั้นจึงมองหาความสัมพันธ์ของชุมชนในด้านต่าง ๆ และในที่สุดก็จะสามารถกำหนดขอบเขตของชุมชนในระดับ “ท้องถิ่น” ได้ โดยลักษณะดังกล่าวนี้ การศึกษาประวัติศาสตร์ชุมชนท้องถิ่นจึงสามารถกำหนดขอบเขตทางด้านกายภาพ หรือ “หน่วย” การศึกษาได้อย่างน้อย 3 ระดับด้วยกันคือ

1. ระดับบ้านหรือหมู่บ้าน
2. ระดับชุมชน
3. ระดับเครือข่ายชุมชนท้องถิ่น

การศึกษาระดับบ้านหรือหมู่บ้าน นับเป็น “หน่วย” การศึกษาระดับที่เล็กที่สุด บ้านหรือหมู่บ้านคือรากฐานอันเก่าแก่ของสังคมที่มีมาโดยธรรมชาติอยู่แล้ว การตั้งบ้านเรือนของผู้คนในอดีตนั้นย่อมรวมกันเป็นหมู่เครือญาติและมิตรสหายซึ่งตั้งอยู่บนพื้นฐานของความสัมพันธ์ของผู้คนที่มีความใกล้ชิด การตั้งบ้านเรือนอยู่ด้วยกันนี้จึงย่อมมีการใช้ประโยชน์จากพื้นที่ร่วมกันซึ่งก็คือกิจกรรมในการดำรงชีวิต มีระบบความสัมพันธ์แบบครอบครัว เครือญาติ มีการแลกเปลี่ยน พึ่งพา รวมทั้งความขัดแย้งต่าง ๆ หมู่บ้านจึงเริ่มต้นจากครอบครัว เครือญาติที่อยู่อาศัยกันมานานหลายชั่วอายุคน ซึ่งคนในหมู่บ้านก็เป็นญาติพี่น้องหรือเกี่ยวดองกันทั้งสิ้น ภายหลังเมื่อมีคนอื่นเข้ามาอยู่ในหมู่บ้านด้วย และหากหมู่บ้านมีคนอยู่กันมากขึ้นก็เกิดหมู่บ้านใหม่แยกจากบ้านเก่าออกไป เป็นชุมชนขนาดใหญ่ขึ้นมา (ดู ปาริชาติ วลัยเสถียร, 2543 : 1-5)

สำหรับเนื้อหาที่จะศึกษาได้ในระดับนี้ก็จะเป็นเรื่องราวของประวัติศาสตร์ครอบครัวหรือหมู่บ้านที่มีรายละเอียดเกี่ยวกับ การอพยพโยกย้าย การตั้งถิ่นฐาน สายสัมพันธ์ของเครือญาติ การทำมาหากิน ตลอดจนปัญหาและอุปสรรคในการดำเนินชีวิต ฯลฯ การศึกษาประวัติศาสตร์ในระดับบ้านหรือหมู่บ้านดังกล่าวนี้ นับเป็นสิ่งที่อยู่ใกล้ตัวและเหมาะสมที่จะใช้เป็น “หน่วย” ในการเริ่มต้นศึกษา

การศึกษาระดับชุมชน เป็นหน่วยการศึกษานาถกลางที่ประกอบด้วยเครือข่ายหลาย ๆ หมู่บ้านรวมกันหลาย ๆ หมู่บ้านดังกล่าวนี้มักจะตั้งถิ่นฐานอยู่ในสภาพแวดล้อมหรือระบบนิเวศเดียวกัน จึงมีการทำมาหากินหรือประกอบอาชีพเดียวกันเป็นส่วนใหญ่ เช่น ชุมชนชาวนา ชุมชนชาวประมง ชุมชนในเขตป่าเขา หรือชุมชนในเขตป่าพุ เป็นต้น นอกจากนี้การศึกษาในระดับดังกล่าวก็ยังหมายรวมไปถึงชุมชนที่มีศูนย์กลางระดับ “ย่าน” หรือ “ตลาด” ที่ตั้งอยู่ในเมืองขนาดใหญ่ และชุมชนที่เป็นกลุ่มชาติพันธุ์อีกด้วย การศึกษาในระดับชุมชนที่มีขอบเขตไม่กว้างขวางมากนักดังกล่าวนับว่าเป็นสิ่งที่น่าสนใจและมีความเป็นไปได้มาก โดยเฉพาะสำหรับเป็นหลักสูตรท้องถิ่นในโรงเรียนระดับมัธยมศึกษาที่ยังขาดในมิติประวัติศาสตร์อยู่เป็นอันมาก สำหรับเนื้อหาที่ควรศึกษาในระดับนี้จะประกอบไปด้วยเรื่อง การตั้งถิ่นฐาน การทำมาหากิน การใช้ทรัพยากร ซึ่งถือเป็นหัวใจหลักของการศึกษา เพราะเรื่องดังกล่าวจะโยงไปสู่การใช้ทรัพยากรที่เกี่ยวข้องกับความสัมพันธ์ทางด้านสังคม สิทธิชุมชน อำนาจและภูมิปัญญาต่าง ๆ นอกจากนี้ยังสามารถศึกษาทางด้านความคิด และความรู้สึกที่ประชาชนมีต่อความเปลี่ยนแปลงต่าง ๆ อันกระทบถึงชีวิตของพวกเขาได้อีกด้วย

ดังได้กล่าวแล้วว่า การศึกษาประวัติศาสตร์ระดับชุมชนนี้เป็นการศึกษาในพื้นที่ไม่กว้างขวางมากนัก จึงมีความเป็นไปได้ที่จะศึกษาให้เห็นถึงประสบการณ์หรือกิจกรรมในทุกด้าน ๆ ของประชาชน

อย่างเป็นองค์รวม (holistic) ซึ่งถ้าเป็นดังนี้แล้วก็จะทำให้เราสามารถมองเห็นและเข้าใจวิถีชีวิตของประชาชนในแต่ละ “ท้องถิ่น” ที่หลากหลายได้อย่างลึกซึ้งและรอบด้าน อันเป็นเป้าหมายหรือหัวใจของการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นอย่างแท้จริง

การศึกษาระดับเครือข่ายชุมชนท้องถิ่น นับเป็นการศึกษาในขอบเขตหรือ “หน่วย” ที่ใหญ่ที่สุด “หน่วย” การศึกษาในระดับนี้พิจารณาจากเครือข่ายของหลาย ๆ ชุมชนที่มีความสัมพันธ์และพึ่งพาอาศัยกันทางด้านเศรษฐกิจอันเป็นพื้นฐานสำคัญในการดำรงชีวิต จนเกิดเป็นระบบความสัมพันธ์ทางสังคมที่ลงตัวและ “พอเพียง” ในระดับหนึ่งแม้ว่าจะไม่สมบูรณ์ร้อยเปอร์เซ็นต์ก็ตาม ด้วยเหตุนี้ ภายในระบบเครือข่ายชุมชนท้องถิ่นหรือ “หน่วย” การศึกษาดังกล่าว จึงจะประกอบไปด้วยชุมชนที่มีความแตกต่างหลากหลายทางด้านสภาพแวดล้อมหรือระบบนิเวศอันจะเป็นพื้นฐานต่อการผลิตในแต่ละชุมชน และด้วยเหตุนี้เองจึงทำให้ชุมชนต่างก็พึ่งพาอาศัยแลกเปลี่ยนทางด้านเศรษฐกิจซึ่งกันและกัน เช่น ชุมชนชาวประมงแลกเปลี่ยนกับชุมชนชาวนา ชุมชนชาวนาแลกเปลี่ยนกับชุมชนในบริเวณป่าเขา เป็นต้น ขณะเดียวกันภายในเครือข่ายชุมชนท้องถิ่นก็อาจจะเกิดชุมชนขนาดใหญ่ที่พัฒนาขึ้นมาเป็น “เมือง” สมัยใหม่ได้ และด้วยคุณภาพของความสัมพันธ์ดังกล่าวนี้เองที่จะทำให้เกิดการสร้างสรรคทางด้านสังคม วัฒนธรรม ประเพณีต่าง ๆ จนมีลักษณะที่เป็นของท้องถิ่นนั้น หรือแม้จะมีวัฒนธรรมร่วมกับ “ท้องถิ่น” อื่น ๆ แต่ก็จะมีรายละเอียดบางอย่างแตกต่างกันในแต่ละถิ่น จนกลายเป็น “อัตลักษณ์” เฉพาะตัว ทั้งนี้ย่อมขึ้นอยู่กับสภาพแวดล้อมและบริบทด้านต่าง ๆ ดังกล่าว

จากความหมายดังกล่าวมานี้ “หน่วย” ของการศึกษาในระดับเครือข่ายชุมชนท้องถิ่นจึงมีขอบเขตที่กว้างใหญ่พอสมควร เช่น บริเวณลุ่มน้ำ หุบเขา หรืออาจเป็นระดับที่เรียกว่าอนุภูมิภาคก็ได้ ทั้งนี้การกำหนดขอบเขตดังกล่าวก็โดยอาศัยจากฐานของระบบความสัมพันธ์ทางด้านสังคมและวัฒนธรรมดังกล่าวมาแล้ว และข้อที่ควรคำนึงเป็นอย่างยิ่งก็คือ “หน่วย” หรือขอบเขตดังกล่าวนี้นอกจากจะมีความสัมพันธ์กับ “ท้องถิ่น” อื่น ๆ แล้วก็ยังไม่ใช่เป็นสิ่งที่หยุดนิ่งตายตัว หากแต่มีความยืดหยุ่นหรือเคลื่อนไหวอยู่ในแต่ละช่วงเวลาเช่นเดียวกัน เช่นในช่วงเวลาหนึ่งเครือข่ายชุมชนอาจอยู่ในพื้นที่ไม่กว้างใหญ่มากนักครั้งเวลาต่อมาเครือข่ายดังกล่าวอาจขยายใหญ่มากขึ้นหรือเป็นในลักษณะที่หดยุบเข้ามา ซึ่งย่อมขึ้นอยู่กับปัจจัยและเงื่อนไขอันสลับซับซ้อนในแต่ละช่วงเวลา และด้วยเหตุนี้เองการค้นหาลักษณะหรือ “หน่วย” ของการศึกษาในระดับนี้ ผู้ศึกษาจึงจะต้องลงไปทำความรู้จักกับชุมชนอย่างละเอียดในระดับหนึ่งก่อน จากนั้น “หน่วย” การศึกษาจึงจะเริ่มปรากฏให้เห็นแต่ก็อาจเป็นภาพราง ๆ ซึ่งผู้ศึกษาจะต้องเชื่อมโยงและค้นหาต่อไปจนมองเห็น “ระบบความสัมพันธ์” ที่ชัดเจนขึ้นเป็นลำดับ

สำหรับด้านเนื้อหานั้น เนื่องจากเป็นหน่วยวิเคราะห์ที่กว้างใหญ่และประกอบไปด้วยชุมชนที่มีความแตกต่างหลากหลายที่ต้องพึงพาอาศัยดังกล่าว ด้วยเหตุนี้การศึกษาให้เห็นเป็นภาพรวมทั้งหมดดังเช่นกรณีของชุมชนหนึ่งชุมชนใดดังที่กล่าวมาข้างต้นจึงเป็นสิ่งที่ทำได้ยากกว่า เพราะต้องใช้เวลาและความพยายามอย่างมาก อย่างไรก็ตามการศึกษาในระดับเครือข่ายชุมชนท้องถิ่นนี้ เราอาจเริ่มต้นจากเรื่องหนึ่งเรื่องใดที่ผู้ศึกษามีความถนัดก็ได้ แต่ต้องมองทั้งระบบของ “หน่วย” ที่ศึกษา เช่น ระบบการเมือง ระบบเศรษฐกิจ ระบบสังคมวัฒนธรรม ระบบความคิด ระบบนิเวศน์ หรือศึกษาพัฒนาการของ “เมือง” ในท้องถิ่นดังกล่าวก็ได้ แต่ทั้งนี้ผู้ศึกษาก็ควรคำนึงอยู่ตลอดเวลาว่า “แม้เราจะแยก “ระบบ” ของการจัดตั้งออกเป็น ส่วน ๆ แต่ในความเป็นจริงแล้วไม่ว่าเศรษฐกิจ สังคม การเมือง ศาสนา ฯลฯ ก็ล้วนมีความสัมพันธ์กันเองอย่างแนบแน่น คำถามอาจจะลึกลงไปที่บางด้านของการจัดตั้ง แต่กิจกรรมที่ตนศึกษานั้นไม่ได้เกิดขึ้นโดด ๆ แต่เกิดขึ้นท่ามกลางบริบทของกิจกรรมด้านอื่น ๆ ตลอดเวลา” (นิธิ เอียวศรีวงศ์, 2530 ก. : 4-5)

การศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในระดับเครือข่ายชุมชนที่มีขอบเขตทางกายภาพหรือ “หน่วย” ที่กว้างขวางดังกล่าวมานี้ ถ้าสามารถเชื่อมโยงกิจกรรมหรือประสบการณ์ทุกด้านของประชาชนใน “ท้องถิ่น” ให้เห็นเป็นประวัติศาสตร์ทั้งหมด (total history) ได้แล้ว ก็จะทำให้เกิดเป็นองค์ความรู้ที่มีเนื้อหานั้น สามารถ “สื่อสาร” กับผู้คนทั้งใน “ท้องถิ่น” และสังคมทั่วไปได้อย่างทรงพลังดังที่ได้กล่าวแล้ว และประวัติศาสตร์แบบนี้ก็จะประโยชน์และรับใช้ชีวิตของประชาชนส่วนใหญ่ได้อย่างแท้จริง

อนึ่ง เนื่องจากการศึกษา “ประวัติศาสตร์ประชาชน” ในประเทศไทยยังทำกันน้อย ฉะนั้นจึงยังไม่สามารถแยกงานที่เป็น “ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น” ออกจากงานที่ศึกษา “ประวัติศาสตร์ประชาชน” ในลักษณะอื่น ๆ ได้อย่างชัดเจน ด้วยเหตุนี้เอง เราจึงอาจพออนุมานงานที่ศึกษาบทบาทเฉพาะเรื่องของประชาชนใน “ท้องถิ่น” ต่าง ๆ ว่าเป็น “ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น” ด้วย เช่นงานศึกษาเกี่ยวกับเศรษฐกิจของหมู่บ้านในระดับภูมิภาค หรือประเด็นทางด้านวัฒนธรรมที่มีเครือข่ายเชื่อมโยงกว้างไกลกว่าด้านอื่น ๆ การศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในลักษณะนี้จึงไม่ได้มีจุดมุ่งหมายที่จะเข้าใจตัวตนของสังคมในขอบเขตหรือหน่วยที่เฉพาะเจาะจงลงไปเหมือนกับการศึกษาประวัติศาสตร์เมือง หรือชุมชนท้องถิ่น หากมุ่งเข้าใจกิจกรรมหรือบทบาทเฉพาะด้านของประชาชนเป็นหลัก เหตุฉะนั้นขอบเขตทางด้านกายภาพหรือ “หน่วย” ของการศึกษาจึงไม่แน่นอน ขึ้นอยู่กับเรื่องหรือกิจกรรมที่ต้องการศึกษาซึ่งอาจข้ามพรมแดนของประเทศและภูมิภาคได้ เช่น การค้าวัวต่าง ในบริเวณภาคเหนือที่ข้ามพรมแดนไปยัง พม่า ลาว และภาคกลางของไทย หรือกรณีของพ่อค้าชาวมลายูในบริเวณอ่าวไทย เป็นต้น

การศึกษา “ประวัติศาสตร์ประชาชน” ดังกล่าวนี้อาจสามารถทำได้อย่างมีประสิทธิภาพแล้วก็จะเผยให้เห็นวิถีชีวิตของประชาชนตาม “ท้องถิ่น” ต่าง ๆ ในอีกมิติหนึ่งที่น่าสนใจ ซึ่งเป็นภาพความเคลื่อนไหว ต่อสู้ดิ้นรน การเผชิญปัญหา จินตนาการและชะตากรรมต่าง ๆ ซึ่งช่วยเปิด “พื้นที่” ให้ประชาชนได้มีประวัติศาสตร์ในอีกทางหนึ่ง การเสนอภาพวิถีชีวิตของประชาชนธรรมดาสามัญเช่นนี้จึงมีลักษณะร่วมกับอุดมการณ์ของการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่น หากมีจุดต่างในเรื่องของขอบเขตทางด้านกายภาพหรือ “หน่วย” การศึกษาที่ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นให้ความสำคัญเป็นอันดับแรกเท่านั้น

บทที่ 6

แนวความคิดพื้นฐานในการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่น

หลังจากที่เราได้ทำความเข้าใจเกี่ยวกับนิยามความหมายและขอบเขตของประวัติศาสตร์ท้องถิ่น ซึ่งช่วยให้มองเห็นลักษณะบางประการของสาขาวิชานี้ในเบื้องต้นแล้ว ต่อไปนี้ก็จะกล่าวถึงแนวความคิดพื้นฐานในการศึกษาอันเป็นเรื่องที่มีความสัมพันธ์สืบเนื่องหรือเป็นส่วนขยายของความหมายและขอบเขตดังกล่าว แนวความคิดพื้นฐานนี้นับเป็นสิ่งที่มีความจำเป็นอย่างยิ่งที่นักเรียนประวัติศาสตร์หรือผู้เริ่มต้นศึกษาจะต้องให้ความสนใจและคำนึงถึงอยู่ตลอดเวลา เพราะเป็นเสมือนกรอบกว้าง ๆ ที่ช่วยให้เราสามารถศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นไปได้อย่างมีทิศทางอันเหมาะสมหรือบรรลุเป้าหมายที่วางไว้อย่างมีประสิทธิภาพต่อไป การพิจารณาแนวความคิดพื้นฐานอย่างจริงจังและนำไปใช้อย่างรอบคอบในอีกด้านหนึ่งก็จะทำให้เข้าใจถึงลักษณะเฉพาะหรือตัวตนของประวัติศาสตร์ท้องถิ่นได้ชัดเจนขึ้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งทำให้มองเห็นความแตกต่างตลอดจนถึงความคล้ายคลึงบางประการระหว่างสาขาวิชานี้กับวิชาสังคมศาสตร์สาขาต่าง ๆ ที่ให้ความสนใจศึกษาการเปลี่ยนแปลงของสังคมใน “ท้องถิ่น” เช่นเดียวกัน ที่สำคัญแนวความคิดพื้นฐานยังมีนัยไปถึงเป้าหมายของการศึกษาที่จะทำให้ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นเป็นศาสตร์ที่มีคุณลักษณะเป็นตัวของตัวเองซึ่งเราจะค่อย ๆ เห็นเป็นลำดับไป

แนวความคิดพื้นฐานในการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นที่เราจะต้องคำนึงถึงอยู่เสมอมีอย่างน้อย 3 ประการดังต่อไปนี้

1. การสำนึกถึงการมีอยู่ตลอดเวลาของ “ท้องถิ่น” ในอดีต
2. ความสัมพันธ์ระหว่าง “ท้องถิ่น” กับ ศูนย์กลางและกับท้องถิ่นอื่น ๆ
3. ความเปลี่ยนแปลงและการคลี่คลายที่ให้ความสำคัญกับปัจจัยภายใน

การสำนึกถึงการมีอยู่ตลอดเวลาของ “ท้องถิ่น” ในอดีต

ในการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่น เราต้องสำนึกอยู่ตลอดเวลาว่า “ท้องถิ่น” ที่เราเลือกศึกษานั้นมีอดีตที่สืบเนื่องมายาวนาน และมีชีวิตอยู่ตลอดเวลา ไม่ใช่มีลักษณะเป็นเหตุการณ์ที่ขาดตอนเป็นช่วงๆ เหมือนดังเนื้อหาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นจำนวนมากที่เราคุ้นเคยกันมา กล่าวคือ การศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในอดีตเรามักไม่ค่อยคำนึงถึงหรือให้ความสำคัญกับ “ท้องถิ่น” ที่มีลักษณะพัฒนาการที่เป็นตัวของท้องถิ่นเอง แต่เรามักจะศึกษาหรือกล่าวถึงต่อเมื่อ “ท้องถิ่น” นั้น ๆ มีความสำคัญหรือมีบทบาทมากระทบต่อศูนย์กลางเท่านั้น นี่คือการศึกษาด้านประวัติศาสตร์ท้องถิ่นที่อยู่ในกรอบประวัติศาสตร์ชาติไทยที่ถือตามพงศาวดารดังที่เราได้ทำความเข้าใจกันมาแล้ว ตัวอย่างที่เห็นได้ชัดเจนคือกรณีของการศึกษาประวัติศาสตร์ของเมืองต่าง ๆ เช่น เมืองนครราชสีมา สงขลา หรือสุพรรณบุรี จะได้รับการบันทึกหรือศึกษาไว้ก็ต่อเมื่อเมืองเหล่านั้นยกทัพมาช่วยรบกรุงศรีอยุธยา หรือเป็นขอบเขตเท่านั้น ส่วนเหตุการณ์อื่น ๆ ในช่วงก่อนหน้าหรือ

หลังสงคราม ตลอดจนสาเหตุและผลของการขบถของเมืองนั้นๆ ก็จะไม่ได้รับการศึกษาไว้ กล่าวคือเป็น การมองประวัติศาสตร์จากภายนอกท้องถิ่นที่เป็นไปตามเงื่อนไขของประวัติศาสตร์ของศูนย์กลางหรือของ สังคมที่ใหญ่กว่า จึงทำให้ท้องถิ่นที่ศึกษาไม่มีชีวิตทางประวัติศาสตร์ที่เป็นของตนเอง ท้องถิ่นจะปรากฏอยู่ เพียงช่วงเวลาของเหตุการณ์สำคัญทางประวัติศาสตร์ของรัฐหรือของชาติเท่านั้น (ดู ฌอลง สุนทรา วาณิชย์, 2529 ข. : 3-5)

ในความเป็นจริงแล้ว เมืองต่าง ๆ ย่อมมีชีวิตเป็นของตนเองเช่นเดียวกับศูนย์กลางของรัฐ คือ มีกำเนิดและพัฒนาการทางด้านต่าง ๆ ไม่ว่าจะเป็นการเมืองการปกครอง เศรษฐกิจ สังคมและวัฒนธรรม ที่มีความสืบเนื่องและเปลี่ยนแปลงอยู่ในช่วงเวลาต่าง ๆ ตลอดจนรุ่งเรืองและร่วงโรยตามปัจจัยเงื่อนไขอัน เป็นสิ่งที่ผู้ศึกษาจะต้องคำนึงถึงอยู่เสมอ แม้ว่าเหตุการณ์ดังกล่าวอาจไม่มีความสำคัญในระดับสังคมที่ ใหญ่กว่าหรือมีผลกระทบไปถึงศูนย์กลางของรัฐ แต่สิ่งที่เกิดขึ้นในท้องถิ่นหรือเมืองก็ย่อมมีความหมาย และความสำคัญต่อท้องถิ่นหรือเมืองนั้น ๆ ยกตัวอย่างเช่น มีเหตุการณ์ไฟไหม้หรือน้ำท่วมครั้งใหญ่ใน ท้องถิ่นแห่งหนึ่ง เหตุการณ์นี้เมื่อมองภาพรวมในประวัติศาสตร์แล้ว ย่อมไม่มีความสำคัญหรือส่งผล กระทบต่อรัฐหรือชาติแต่อย่างใด แต่เหตุการณ์ดังกล่าวอาจมีผลต่อสังคมในท้องถิ่นนั้น ๆ อย่างใหญ่หลวง เพราะอาจมีผู้คนล้มตายจำนวนหนึ่ง ผลิตผลต่าง ๆ เสียหายทำให้อดยาก อันเป็นเหตุให้ต้องอพยพไปหาที่ ทำกินใหม่หรือหางานทำในเมือง หรือแม้กระทั่งต้องย้ายวัดประจำหมู่บ้าน เป็นต้น เหล่านี้คือความ เปลี่ยนแปลงที่ส่งผลกระทบต่อชีวิตในท้องถิ่นทั้งสิ้น ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นจึงย่อมมีชีวิตที่เป็นของตนเอง ขึ้นอยู่กับบริบทภายในของ “ท้องถิ่น” นั้นๆ การสำนึกถึงการมีอยู่ของท้องถิ่นนั้นจึงย่อมหมายถึงว่าเรา จำต้องพิจารณาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นดังกล่าวเป็นเอกเทศที่มีความหลากหลายไปตาม “หน่วย” ของ ท้องถิ่นที่เราเลือก

เรื่องราวความเป็นมาของผู้คนใน “ท้องถิ่น” หรือที่เรียกว่าประวัติศาสตร์ท้องถิ่นซึ่งมีอยู่อย่าง สืบเนื่องและเปลี่ยนแปลงมาจากอดีตนั้น มีเนื้อหาอันเป็นพื้นฐานที่เราจะต้องคำนึงถึงอย่างน้อย 4 ประเด็นดังนี้

การเมือง “ท้องถิ่น” ที่เราเลือกศึกษามีการแบ่งสรรอำนาจทางการเมืองกันอย่างไร อำนาจ ดังกล่าวมีที่มาอย่างไร สืบทอดกันอย่างไร

สังคม ในท้องถิ่นดังกล่าวมีการควบคุมร่วมมือหรือ “จัดตั้ง” ในทางสังคมกันอย่างไร สถานภาพของคนกลุ่มต่าง ๆ แบ่งแยกกันอย่างไร ทำไมสังคมจึงดำรงอยู่ได้ยาวนาน ฯลฯ

เศรษฐกิจ ท้องถิ่นผลิตหรือทำมาหากินอย่างไร มีความสัมพันธ์ทางการผลิตเป็นอย่างไร แลกเปลี่ยนหรือกระจายผลผลิตอย่างไร ฯลฯ

วัฒนธรรม ท้องถิ่นสร้างสรรค์วัฒนธรรมอะไรบ้างที่ช่วยให้สังคมในด้านต่าง ๆ ดำรงอยู่ได้ ทำไมท้องถิ่นจึงมีวัฒนธรรมดังกล่าว รับวัฒนธรรมภายนอกมาปรุงแต่งและส่งอิทธิพลต่อสังคมภายนอกหรือไม่ อย่างไร ฯลฯ

ประเด็นดังกล่าวนี้นับเป็นคำถามที่สำคัญและวางเอาไว้อย่างกว้าง ๆ เท่านั้น แท้จริงแล้วยังมีหัวข้อปลีกย่อยอีกมากที่อยู่ในประเด็นเหล่านี้ ซึ่งจะได้อธิบายความในรายละเอียดต่อไปข้างหน้า

นอกจากผู้ศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นจะต้องสำนึกว่าเนื้อหาหรือประเด็นดังกล่าวเป็นสิ่งที่ดำรงอยู่ในอดีตของ “ท้องถิ่น” ต่าง ๆ แล้ว ก็ยังจะต้องเข้าใจอีกต่อไปว่า แม้เราแยกเนื้อหาประวัติศาสตร์ออกมาเป็นด้าน ๆ หรือแบ่งแยก “ระบบ” ทางสังคมเป็นส่วน ๆ แต่ในความจริงแล้ว “ระบบ” ต่าง ๆ ที่เราแยกออกมานั้นล้วนเกี่ยวข้องกับสัมพันธ์กันอย่างแนบแน่นและส่งผลต่อกันอย่างแยกไม่ออก แม้ว่าเราสนใจศึกษากิจกรรมด้านหนึ่งด้านใด เช่น เศรษฐกิจ แต่ก็ควรสำนึกอยู่เสมอว่ากิจกรรมหรือประเด็นเนื้อหาที่ศึกษานั้นไม่ได้เกิดขึ้นอย่างโดด ๆ หากเกิดขึ้นท่ามกลางบริบทของกิจกรรมด้านอื่น ๆ อยู่ตลอดเวลา หมายความว่าพัฒนาการทางด้านเศรษฐกิจในท้องถิ่นหนึ่งย่อมดำเนินไปอย่างมีปฏิสัมพันธ์กับการเมืองและวัฒนธรรมในท้องถิ่นนั้น เช่น ระบบการเมืองที่มีการจัดตั้งจากภายนอกโดยรัฐย่อมส่งผลให้ระบบเศรษฐกิจเปลี่ยนแปลงไปตามทิศทางที่รัฐต้องการได้มากขึ้น แต่ในขณะเดียวกันความเปลี่ยนแปลงดังกล่าวนี้ก็อาจขึ้นอยู่กับวัฒนธรรมบางอย่างของท้องถิ่นนั้นที่อาจช่วยกระตุ้นหรือชะลอระบบเศรษฐกิจดังกล่าว ในขณะเดียวกันถ้าเรามุ่งศึกษาวัฒนธรรมบางอย่างเช่น “ความสัมพันธ์” ของผู้คนในท้องถิ่น “ระบบ” ดังกล่าวก็ย่อมดำเนินหรือเปลี่ยนแปลงไปในลักษณะที่สัมพันธ์อยู่กับลักษณะการเมืองและเศรษฐกิจของท้องถิ่นนั้น ๆ เช่นกัน “ความสัมพันธ์” ของผู้คนอาจเปลี่ยนแปลงไปอย่างรวดเร็วจากความใกล้ชิดเหนียวแน่นสู่ปัจเจกมากขึ้น สิ่งนี้อาจเกิดจากการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจแบบพึ่งตนเองสู่ระบบตลาดอย่างรวดเร็วซึ่งเกี่ยวข้องกับอำนาจรัฐในท้องถิ่นดังกล่าวมา ฯลฯ

ความจริงแล้ว ในการศึกษาประวัติศาสตร์ไม่ว่าจะในระดับชาติ ภูมิภาคหรือท้องถิ่น ผู้ศึกษาจะต้องสำนึกถึงการมีอยู่ของสังคมในทุก ๆ ด้านและเกี่ยวเนื่องสัมพันธ์กันดังได้กล่าวมานี้ แต่เท่าที่ผ่านมาการศึกษาในระดับชาติและภูมินาณานั้นยังไม่ค่อยปรากฏผลงานในลักษณะดังกล่าว หรือพอจะมีอยู่บ้างเท่านั้น ทั้งนี้อาจเป็นเพราะการศึกษาในหน่วยที่ใหญ่โตระดับชาติหรือภูมินาณานั้น มีสังคมกว้างใหญ่และสลับซับซ้อนจนยากแก่การทำความเข้าใจกับหลักฐานจำนวนมากและอธิบายสังคมทั้งหมดออกมาได้ด้วยนักประวัติศาสตร์เพียงคน ๆ เดียว ด้วยเหตุนี้เราจึงมักเห็นเนื้อหาเกี่ยวกับประวัติศาสตร์เหล่านั้นอยู่เสมอว่าได้มีการแยกส่วนปรากฏอยู่ เช่น ประวัติศาสตร์การเมือง ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจ ประวัติศาสตร์สังคม เป็นต้น แต่สำหรับประวัติศาสตร์ท้องถิ่นที่มี “หน่วย” ศึกษาเล็กลงมาในระดับต่าง ๆ นั้น จึงมีความเป็นไปได้ที่จะสามารถศึกษากิจกรรมหรือประสบการณ์ของสังคมทั้งหมด แม้ว่าจะยังไม่มีผลงานการศึกษาที่สามารถนำมายกตัวอย่างได้อย่างชัดเจนในขณะนี้ และถือว่ยังเป็นสิ่งที่ยากและท้าทายนักเรียน

ประวัติศาสตร์ แต่ผู้สนใจศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นก็ต้องทำความเข้าใจและตระหนักถึงการมีอยู่ของสังคมทั้งหมดอยู่ตลอดเวลา รวมทั้งมีความทะเยอทะยานมุ่งมั่นที่จะสร้างประวัติศาสตร์ลักษณะดังกล่าวขึ้นมาในอนาคต

ควรกล่าวเพิ่มเติมเป็นอย่างยิ่งว่า วิธีชีวิตในท้องถิ่นที่เราศึกษานั้นหมายถึงผู้คนในทุกชนชั้นและสถานภาพ นักเรียนประวัติศาสตร์ไม่ควรเข้าใจผิดคิดว่าการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นหมายถึงการศึกษาเฉพาะชีวิตของผู้คนธรรมดาหรือชาวไร่ชาวนาเท่านั้น การละเลยศึกษาชีวิตของผู้คนในระดับต่างๆ ตลอดจนบทบาทและอิทธิพลของพระสงฆ์และผู้นำในศาสนาอื่น ๆ ย่อมเป็นการศึกษาประวัติศาสตร์เพียงครึ่งเดียว ทำให้เราไม่เข้าใจสังคมท้องถิ่นอย่างถ่องแท้ เพราะชนชั้นผู้นำเหล่านี้ก็คือส่วนประกอบที่มีบทบาทสำคัญในการจรรโลงสังคมท้องถิ่นให้ดำรงอยู่ได้และปฏิสัมพันธ์อยู่กับชีวิตประชาชนอย่างแยกกันไม่ออกดังได้กล่าวมาแล้ว

มีคำถามที่สมควรจะนำมาใคร่ครวญอีกประการหนึ่งคือ ชีวิตทางสังคมที่เราศึกษานั้นควรย้อนไปในอดีตเป็นเวลานานเท่าใด คำถามดังกล่าวนี้ตอบยากพอสมควร เพราะ “ท้องถิ่น” ต่าง ๆ ที่เราศึกษานั้นมีอดีตหรือความเป็นมาที่ยาวนานไม่เท่ากัน เมืองบางเมืองอาจมีอดีตที่สามารถย้อนได้ไกลไปถึงยุคก่อนประวัติศาสตร์ หรือในบางชุมชนอาจมีอดีตที่ย้อนไปได้เพียงเมื่อไม่นานมานี้เท่านั้น

ในการกำหนดช่วงเวลาย้อนไปในอดีตที่จะใช้เป็นจุดเริ่มต้นของการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นจึงไม่สามารถตั้งกรอบเวลาที่แน่นอนตายตัวได้ ทั้งนี้เพราะในการศึกษาประวัติศาสตร์นั้นย่อมขึ้นอยู่กับจำนวนหลักฐานที่จะต้องมีเพียงพอสำหรับการอธิบายสังคมได้ในระดับหนึ่ง และหลักฐานดังกล่าวก็มีไม่เท่ากันในแต่ละ “ท้องถิ่น” ด้วยเหตุดังนั้น นักเรียนประวัติศาสตร์ท้องถิ่นจึงจะต้องเป็นผู้กำหนดช่วงเวลาเริ่มต้นสำหรับการศึกษาด้วยตัวเอง ซึ่งย่อมหมายถึงว่าผู้ศึกษาจะต้องสำรวจข้อมูลและใคร่ครวญมาเป็นอย่างดีแล้ว อย่างไรก็ตาม แม้ว่าไม่มีกฎเกณฑ์ที่ตายตัวในเรื่องดังกล่าว แต่การย้อนเวลาไปในอดีตไกล ๆ หลายร้อยปีหรืออาจถึงพันปีนั้น จะไม่สอดคล้องกับการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในสังคมไทย ในที่นี้ไม่ได้หมายถึงแต่เพียงเหตุผลในเรื่องการขาดหลักฐานเท่านั้น แต่ยังเป็นความไม่ลงตัวกับพัฒนาการทางประวัติศาสตร์โดยรวมด้วย ในที่นี้เราจะได้ทำความเข้าใจกับ “ท้องถิ่น” ที่หมายถึงเมืองเป็นตัวอย่าง

กล่าวอย่างรวบรัด รัฐสยามสามารถสถาปนาศูนย์กลางของรัฐขึ้นมาได้อย่างมั่นคงในบริเวณลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนล่างเมื่อประมาณ 500 ปีมาแล้ว การเปลี่ยนแปลงทางอำนาจดังกล่าวนี้นี้ได้ค่อย ๆ มีผลทำให้ “ศูนย์กลาง” ในภูมิภาคอื่น ๆ ได้กลายเป็น “ท้องถิ่น” ในราชอาณาจักรอยุธยา (เชียงใหม่และปัตตานียังคงเป็นศูนย์กลางในภูมิภาคของตนเองต่อมาอีกนานก่อนที่ศูนย์กลางในลุ่มน้ำเจ้าพระยาตอนล่างจะสามารถเข้าไปมีอิทธิพลและผนวกรัฐทั้งสองเข้าไว้ในอาณาจักรในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ตอนต้น ซึ่งมี

ผลให้ทั้งเชียงใหม่และปัตตานีเป็น “ท้องถิ่น” หนึ่งในที่สุด) ด้วยพัฒนาการทางประวัติศาสตร์ของชาติในลักษณะดังกล่าวนี้ “ท้องถิ่น” ในความหมายเชิงเปรียบเทียบกับ “ศูนย์กลาง” ของไทยจึงเพิ่งเกิดขึ้น เพราะในช่วงเวลาก่อนหน้านี้โครงสร้างทางประวัติศาสตร์ในดินแดนไทยรวมทั้งดินแดนเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ส่วนอื่น ๆ ด้วย จะประกอบไปด้วย “ศูนย์กลาง” ย่อย ๆ กระจายอยู่มากมายและต่างก็เป็นอิสระแก่กันทั้งสิ้น แม้จะมีความสัมพันธ์ทางด้านเศรษฐกิจและวัฒนธรรมแต่ก็ไม่มีศูนย์กลางใหญ่ที่สืบเนื่องยาวนานและมีอำนาจเหนือศูนย์กลางย่อย ๆ อื่น ๆ ดังเช่นที่รัฐจารีตสามารถกระทำได้ในสมัยหลัง ด้วยเหตุนี้การศึกษาเรื่องราวของเมืองหรือชุมชนโบราณในช่วงก่อนรัฐจารีตหรือก่อนพุทธศตวรรษที่ 19 แม้เราจะไม่มองว่าเป็นการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นแบบหนึ่งดังที่ได้สำรวจไว้ในภาคแรก แต่ในความหมายปัจจุบันเมืองและชุมชนโบราณเหล่านั้นก็น่าจะมีสถานะภาพเป็น “มรดกทางวัฒนธรรม” ของท้องถิ่นที่สามารถสืบค้นได้โดยอาศัยความรู้ทางโบราณคดีและมานุษยวิทยาเป็นหลัก มากกว่าจะศึกษาได้จากวิธีการทางประวัติศาสตร์ การใช้คำว่า “ท้องถิ่นศึกษา” ในความหมายสำรวจอย่างกว้าง ๆ น่าจะมีความเหมาะสมกับสภาพของข้อมูลที่มีอยู่ในขณะนี้ ทั้งนี้มิได้หมายความว่าเราจะแยกเรื่องราวเหล่านั้นออกไปจากเรื่องราวของท้องถิ่นแต่อย่างใด แต่หมายถึงว่า “มรดกทางวัฒนธรรม” เหล่านั้นนับเป็นความภูมิใจของท้องถิ่นปัจจุบัน และเมื่อจะศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในพื้นที่ที่สิ่งนั้นดำรงอยู่ “มรดกทางวัฒนธรรม” เหล่านี้ก็คือ “บทนำ” ที่ควรจะต้องกล่าวถึงก่อนที่จะศึกษาเรื่องราวของสังคมท้องถิ่นในยุคต่อมาในลักษณะของ “ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น” ตามสถานะภาพใหม่ที่เป็น “เมือง” หรือ “ชุมชน” ซึ่งเปลี่ยนแปลงไปสัมพันธ์กับศูนย์กลางของรัฐชัดเจนขึ้นดังกล่าวมา

แม้ว่าเราจะกำหนดช่วงเวลาในการเริ่มต้นศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นไทยไปตามเงื่อนไขในลักษณะที่สัมพันธ์กับพัฒนาการของรัฐจารีตที่มีศูนย์กลางสืบเนื่องชัดเจนและมีอำนาจทางการเมืองในระดับหนึ่งดังกล่าวมา แต่นี่ก็มีใช้เกณฑ์เวลาที่จะต้องยึดถืออย่างตายตัว หากเป็นเพียงแนวทางของกรอบเวลาอย่างกว้าง ๆ สำหรับให้ช่วยกันพิจารณาเท่านั้น เพราะในความเป็นจริงแล้ว ภายในช่วงเวลากว้าง ๆ ดังกล่าวนี้นี้เราสามารถกำหนดช่วงเวลาเอาเองได้อย่างอิสระซึ่งยืดหยุ่นไปตามเงื่อนไขของบริบทต่าง ๆ ในแต่ละท้องถิ่น ตลอดจนพลวัตของอำนาจและอิทธิพลของรัฐไทยเองด้วย กล่าวคือแม้สำนึกในการมีอยู่ของท้องถิ่นจะสามารถย้อนไปในอดีตได้เป็นเวลาหลายร้อยปีถึงสมัยต้นอยุธยา แต่เราก็ไม่อาจศึกษาสังคมของท้องถิ่นทั้งในระดับเมืองและชุมชนได้ครอบคลุมตลอดช่วงเวลาดังกล่าว ทั้งนี้เพราะไม่มีหลักฐานเพียงพอ ขณะเดียวกันอดีตของบางสังคมในรัฐชาติไทยปัจจุบันก็มีใช้ฐานะเป็น “ท้องถิ่น” มาตั้งแต่สมัยเริ่มต้นยุคจารีต เช่น ปัตตานีและเชียงใหม่ไม่ใช่เป็น “ท้องถิ่น” ของอยุธยาดังกล่าว

การศึกษาพัฒนาการของเมืองต่าง ๆ ในฐานะประวัติศาสตร์ท้องถิ่นนั้นดูเหมือนจะสามารถย้อนเวลาไปได้ไกลพอสมควร โดยเฉพาะอย่างยิ่งเมืองใหญ่ตามภูมิภาคต่าง ๆ และบรรดาหัวเมืองชั้นในทั้งหลาย ทั้งนี้ก็เพราะมีหลักฐานทั้งจากภายในท้องถิ่นนั้นในรูปของตำนานต่าง ๆ และยังมีเอกสารของรัฐ

ได้บันทึกเรื่องราวของหัวเมืองเหล่านี้ไว้พอสมควรตามความสำคัญและระยะทางที่สามารถติดต่อกันได้ง่าย นอกจากนี้ก็ยังมีบันทึกของชาวต่างชาติอีกจำนวนหนึ่ง ซึ่งเมื่อนำมาศึกษารวม ๆ กันแล้วก็จะอธิบายพัฒนาการของเมืองเหล่านี้ได้อย่างน่าพอใจในระดับหนึ่ง หัวเมืองเหล่านี้เช่น นครศรีธรรมราช พิชณุโลก สุพรรณบุรี เป็นต้น

ในกรณีของปัตตานีและเชียงใหม่ นั้น ทั้งสองเพิ่งเริ่มเข้ามาอยู่ภายใต้อิทธิพลของศูนย์กลางอำนาจรัฐจารีตในลุ่มน้ำเจ้าพระยาเมื่อประมาณ 200 ปี มานี้เอง กล่าวคือเมื่อรัฐบาลกรุงเทพฯ ขยายอำนาจออกไปครอบงำดินแดนดังกล่าว มีผลให้อำนาจของทั้งปัตตานีและเชียงใหม่ซึ่งเคยเป็นศูนย์กลางของรัฐค่อย ๆ ลดลงและตกอยู่ภายใต้การปกครองของกรุงเทพฯ ในที่สุด เหตุฉะนั้น การศึกษาเรื่องราวของเชียงใหม่และปัตตานีก่อนสมัยกรุงเทพฯ จึงไม่ใช่เป็นการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่น หากเราควรศึกษาประวัติศาสตร์ของดินแดนดังกล่าวในฐานะประวัติศาสตร์ของศูนย์กลางหรืออาณาจักรที่มีสถานภาพเช่นเดียวกับอยุธยาหรือกรุงเทพฯ

ในการศึกษาประวัติศาสตร์ชุมชนหมู่บ้านนั้นยังทำได้ยากเมื่อจะย้อนไปในสมัยรัฐจารีตไกล ๆ ชุมชนหมู่บ้านก็เช่นเดียวกับเมืองที่เราได้เข้าใจมาแล้วว่ามีอยู่และมีบทบาทสำคัญต่อการดำรงอยู่ของรัฐมาตั้งแต่สมัยจารีต เพราะหมู่บ้านคือแหล่งผลิตอาหารและสินค้า ตลอดจนเป็นแรงงานและกองกำลังในการสู้รบยามสงคราม หลักฐานในประวัติศาสตร์ไทยตั้งแต่สมัยอยุธยาเป็นต้นมาได้กล่าวถึงรายชื่อหมู่บ้านที่มีบทบาทดังกล่าวอยู่เสมอ แต่คงได้กล่าวตั้งแต่ต้นแล้วว่า หลักฐานของทางราชการจะกล่าวถึงหัวเมืองหรือหมู่บ้านก็ต่อเมื่อสถานที่นั้น ๆ มีความสำคัญต่อศูนย์กลางเท่านั้น ด้วยเหตุนี้เราจะหวังพึ่งเพียงหลักฐานของทางราชการในการศึกษาประวัติศาสตร์ชุมชนหมู่บ้านในฐานะหน่วยหนึ่งของประวัติศาสตร์ท้องถิ่นจึงเป็นสิ่งที่เป็นไปได้ยาก โดยเฉพาะอย่างยิ่งชุมชนหมู่บ้านที่ห่างไกลกับศูนย์กลางของรัฐซึ่งก็คือสังคมส่วนใหญ่ในราชอาณาจักรนั่นเอง

แม้ว่าในเชิงทฤษฎี เป็นที่ยอมรับกันแล้วว่าหมู่บ้านในสังคมจารีตไทยนั้นจะเป็นหน่วยของสังคมที่พึ่งตนเอง ทำการผลิตเพื่อยังชีพ มีแรงเกาะเกี่ยวในชุมชนอย่างเหนียวแน่น มีความสัมพันธ์กับรัฐน้อย ลักษณะโดยรวมดังกล่าวนี้ของหมู่บ้านไทยมีความสืบเนื่องอย่างสูง ไม่เปลี่ยนแปลงนับเป็นเวลายาวนานเกือบตลอดสมัยรัฐจารีตและรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์ ทั้งนี้อาจมียกเว้นบ้างในชุมชนหมู่บ้านที่อยู่ใกล้กับเมืองท่าที่ทำการค้าขายซึ่งเป็นเขตความเคลื่อนไหวทางเศรษฐกิจของรัฐ ที่อาจทำให้หมู่บ้านดังกล่าวค่อย ๆ เปลี่ยนแปลงในเชิงรับใช้กิจกรรมทางการค้ามากขึ้น แต่นี่ก็เป็นเพียงส่วนน้อยเมื่อเทียบกับจำนวนชุมชนหมู่บ้านมหาศาลที่ดำรงอยู่อย่างสืบเนื่อง ด้วยเหตุนี้ การกำหนดเวลาเพื่อเริ่มต้นศึกษาสังคมหมู่บ้านที่ย้อนไปไกลจึงมีข้อจำกัดในทางข้อมูลรายละเอียดและความหลากหลายในลักษณะเฉพาะของแต่ละชุมชน ภาพในเชิงทฤษฎีจะไม่มี ความหมายสำหรับการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่น เพราะไม่ต่างจากจินตนาการจากความประทับใจที่เกิดขึ้นเมื่อเราได้เห็นหมู่บ้านอันห่างไกลจากการออกภาคสนามใน

ปัจจุบัน นอกจากนี้ยังไม่เน้นความมืออย่างสืบเนื่องของชุมชนนั้น ๆ ซึ่งไม่อาจพิสูจน์ได้ง่าย ๆ การศึกษาประวัติศาสตร์ชุมชนหมู่บ้านจึงควรเริ่มจากช่วงที่มีหลักฐานภายในรองรับและสามารถเชื่อมโยงกับข้อมูลจากการสัมภาษณ์ได้อย่างมีเหตุผลและสอดคล้องกลมกลืนเท่านั้น

จากเหตุผลทางด้านหลักฐานข้อมูลดังกล่าว การศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในหน่วยระดับชุมชนหมู่บ้านจึงควรย้อนไปไกลได้ไม่เกินสองร้อยปีแล้วแต่กรณีตามเงื่อนไขต่าง ๆ ดังกล่าวมา ทั้งนี้โดยอาศัยข้อมูลจากการสัมภาษณ์ซึ่งสามารถย้อนจากปัจจุบันไปได้ประมาณ 100 ปี ผสานเข้ากับตำนานและวรรณกรรมท้องถิ่น รวมทั้งเอกสารทางราชการที่มีปริมาณมากขึ้นตั้งแต่ยุคสมัยปฏิรูปการปกครองเป็นต้นมา เอกสารเหล่านี้สามารถให้ภาพย้อนหลังไปได้อีกช่วงเวลาหนึ่ง ด้วยหลักฐานประเภทต่าง ๆ ดังกล่าว รวมทั้งมี “คำถาม” ที่เหมาะสมจากนักเรียนประวัติศาสตร์ การสร้างประวัติศาสตร์ท้องถิ่นที่มีชุมชนหมู่บ้านเป็นศูนย์กลางจึงมีความเป็นไปได้ และนับเป็นช่วงเวลาที่ทำทนายให้ค้นหา ผู้ศึกษาจะสามารถมองเห็นความเปลี่ยนแปลงของสังคมท้องถิ่นได้โดยการเรียนรู้และกำหนดเอาอย่างอิสระตามปัจจัยต่าง ๆ ทั้งจากภายนอกและภายในที่ทำให้ “ท้องถิ่น” สืบเนื่องและเปลี่ยนแปลงไปโดยเอกเทศ

ความสัมพันธ์ระหว่างท้องถิ่นกับศูนย์กลางและกับท้องถิ่นอื่น

ในการมือของสังคมท้องถิ่นในประเด็นข้างต้นนั้นเราต้องเข้าใจว่าไม่ได้ดำรงอยู่อย่างลอยๆ และโดดเดี่ยว หากย่อมมีความสัมพันธ์อยู่กับรัฐหรือศูนย์กลาง เพราะความหมายของ “ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น” ย่อมเกิดมาจากการเปรียบเทียบกับหน่วยสังคมที่ใหญ่กว่าในเชิงสัมพัทธ์ นอกจากนี้ก็ยังมี “ท้องถิ่น” อื่น ๆ ซึ่งได้พัฒนาอยู่ในรัฐเช่นเดียวกับ “ท้องถิ่น” ที่เราศึกษา และท้องถิ่นใกล้เคียงต่าง ๆ ก็ย่อมมีความสัมพันธ์กัน ผู้ที่ศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นจึงต้องสำนึกถึงความสัมพันธ์ระหว่างท้องถิ่นกับรัฐหรือศูนย์กลางและระหว่างท้องถิ่นที่ศึกษากับท้องถิ่นใกล้เคียงอื่น ๆ นี้ การสำนึกและทำความเข้าใจในเรื่องดังกล่าวให้ถ่องแท้ก็จะช่วยให้เราสามารถอธิบาย “ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น” ที่ศึกษาได้ดีขึ้น

ประเด็นในเรื่องความสัมพันธ์ซึ่งเป็นแนวความคิดพื้นฐานของการศึกษาดังกล่าวมานี้ เราสามารถแยกทำความเข้าใจได้เป็น 2 ระดับดังนี้

ระดับแรก ความสัมพันธ์ระหว่างท้องถิ่นกับรัฐไทยและกับศูนย์กลางอำนาจอื่น

ในประวัติศาสตร์ยุคจารีตของไทย บรรดาหัวเมืองต่าง ๆ ซึ่งถือว่าเป็น “ท้องถิ่น” หนึ่งย่อมมีความสัมพันธ์ในลักษณะที่ขึ้นต่อรัฐหรือศูนย์กลางอย่างน้อยที่สุดในทางทฤษฎี แต่ในทางปฏิบัติหรือเป็นจริงเราจะต้องเข้าใจว่าอำนาจและระบบราชการของรัฐบาลที่นั้นไม่สามารถที่จะเข้าไปจัดการปกครองหรือดูแลหัวเมืองต่าง ๆ ดังกล่าวได้ทั่วถึงทั้งราชอาณาจักร ด้วยเหตุฉะนั้น อิทธิพลหรืออำนาจของรัฐซึ่งมีจำกัด

และเข้มข้นไม่เท่ากัน ในการทำความเข้าใจประวัติศาสตร์เมืองในฐานะประวัติศาสตร์ท้องถิ่น ผู้ศึกษาจึงพิจารณาหน้าในดึกริของความสัมพันธ์ดังกล่าวให้ดี เพราะถ้าเราถูกแนวคิดในเชิงทฤษฎีเข้าครอบงำเสียแล้ว ก็ย่อมส่งผลถึงการวิเคราะห์สถานภาพของเมืองนั้น ๆ ไปด้วย ในกรณีของการศึกษาประวัติศาสตร์เมืองสมัยจารีตจากข้อมูลที่มีอยู่ขณะนี้ เราสามารถมองเห็นความสัมพันธ์ระหว่างท้องถิ่นกับศูนย์กลางได้อย่างน้อยใน 2 ลักษณะ คือ ความสัมพันธ์ที่ท้องถิ่นขึ้นต่อศูนย์กลางโดยตรง และ ความสัมพันธ์ในลักษณะที่ท้องถิ่นมีความเป็นอิสระหรือกึ่งอิสระ

ความสัมพันธ์ที่ท้องถิ่นขึ้นต่อศูนย์กลางหรือรัฐโดยตรง ความสัมพันธ์ในลักษณะนี้เห็นได้ในกรณีของหัวเมืองที่อยู่ใกล้ชิดกับราชธานีหรือหัวเมืองชั้นใน ซึ่งได้แก่พื้นที่บริเวณลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนล่าง ในบรรดาหัวเมืองเหล่านี้รัฐสามารถเข้าไปจัดการปกครอง ควบคุมดูแล เก็บเกี่ยวผลประโยชน์ทางด้านเศรษฐกิจและเกณฑ์กำลังไพร่พลเพื่อประกอบกิจกรรมต่าง ๆ ของรัฐได้อย่างมีประสิทธิภาพ เพราะเป็นพื้นที่ที่สะดวกแก่การเดินทางไปมาซึ่งอยู่ไม่ไกลจากศูนย์กลางอำนาจรัฐ เหตุฉะนั้น ชีวิตของหัวเมือง ดังกล่าวจึงตกอยู่ภายใต้อิทธิพลของศูนย์กลางอย่างมาก ซึ่งย่อมหมายถึงความผันแปรหรือการเปลี่ยนแปลงของชีวิตเมืองย่อมมีผลมาจากอำนาจรัฐทั้งในด้านการเมือง ศาสนา และวัฒนธรรมหลายอย่าง อย่างไรก็ตาม การกล่าวเช่นนี้มีได้หมายความว่าหัวเมืองเหล่านี้จะตกอยู่ภายใต้อิทธิพลของศูนย์กลางอย่างสิ้นเชิงจนขาดชีวิตของตนเองไป หากในความเป็นจริงแล้ว “ท้องถิ่น” ในลักษณะนี้ก็ย่อมมีปฏิสัมพันธ์ในทุก ๆ ด้านกับศูนย์กลางและมีพัฒนาการเป็นของตนเองไม่ต่างจากท้องถิ่นอื่น ๆ เช่นกัน เพียงแต่ต้องการจะชี้ให้เห็นว่า หัวเมืองที่อยู่ใกล้ชิดศูนย์กลางนั้นย่อมถูกกำหนดจากรัฐมากกว่า “ท้องถิ่น” ที่อยู่ห่างไกลออกไป

ความสัมพันธ์ที่ท้องถิ่นมีความเป็นอิสระหรือกึ่งอิสระ ความสัมพันธ์เช่นนี้มีตัวอย่างให้เห็นในกรณีของเมืองที่อยู่ห่างไกลจากศูนย์กลางอำนาจรัฐออกไป เช่นกรณีหัวเมืองในภาคอีสาน ภาคใต้ และบริเวณชายขอบต่าง ๆ ในสมัยรัฐจารีตนั้น ส่วนใหญ่ศูนย์กลางมีอำนาจเหนือหัวเมืองเหล่านี้แต่เพียงในนาม หรือมีอำนาจในระดับหนึ่งเท่านั้นซึ่งขึ้นอยู่กับปัจจัยภายในศูนย์กลางและของ “ท้องถิ่น” เองดังเช่นถ้าศูนย์กลางมีความมั่นคงทางด้านการเมืองสูง พระมหากษัตริย์ก็จะเป็นที่ยอมรับทั้งจากบรรดาขุนนางและหัวเมืองที่อยู่ห่างไกลออกไปดังกล่าว ในสภาพการณ์เช่นนี้ ศูนย์กลางก็อาจแต่งตั้งเจ้าเมืองในท้องถิ่นหรือแม้กระทั่งในบางครั้งอาจส่งขุนนางจากส่วนกลางไปปกครองได้ แต่อำนาจนี้ก็ดำรงอยู่ที่เพียงชั่วขณะที่ศูนย์กลางเข้มแข็งเท่านั้น เมื่อสถานการณ์ทางการเมืองในราชธานีเปลี่ยนไปในลักษณะตรงกันข้าม บรรดาหัวเมืองเหล่านี้ก็จะป็นอิสระและปกครองตัวเองได้อย่างเป็นเอกเทศ เช่นเดียวกัน ความเป็นอิสระของท้องถิ่นก็อาจเกิดจากปัจจัยภายใน คือความเข้มแข็งของท้องถิ่นเอง เช่นบรรดาเมืองท่าทั้งหลายที่มีความรุ่งเรืองและมั่งคั่งทางด้านการค้า ในบางครั้งก็อาจไม่ยอมรับอำนาจของศูนย์กลางได้ แม้ว่าขณะนั้นอำนาจและบารมีของกษัตริย์โดยทั่วไปจะยังคงเปี่ยมล้นอยู่ก็ตาม

นักเรียนประวัติศาสตร์ท้องถิ่นควรเข้าใจต่อไปด้วยว่า บรรดาหัวเมืองที่ห่างไกลและมีอิสระในระดับต่าง ๆ จากรัฐไทยดังกล่าวมานี้ ยังมีความสัมพันธ์กับรัฐอื่นและกับศูนย์กลางภายนอกต่าง ๆ อีกด้วย ทั้งนี้ก็เพื่อผลประโยชน์ทางด้านเศรษฐกิจและการจะดำรงไว้ซึ่งสถานภาพทางด้านการเมืองดังกล่าว และนี่ก็คือลักษณะเฉพาะตัวที่เป็นเอกเทศที่ควรสนใจเป็นพิเศษ และมีอยู่อย่างชัดเจนในบริบทของประวัติศาสตร์ไทยสมัยจารีต

หัวเมืองบริวารริมโขงเช่น สกลนคร มุกดาหาร อายุมหานครไทยเป็นบางช่วงเวลาขณะเดียวกันก็มีความสัมพันธ์กับศูนย์กลางอำนาจของลาวที่เวียงจันทร์หรือจำปาศักดิ์อย่างแนบแน่น ในบริเวณภาคเหนือตอนล่างย่อมเกี่ยวข้องกับเชียงใหม่ ซึ่งเป็นศูนย์กลางของล้านนาในบางเวลาและยอมรับอำนาจของอยุธยาไปพร้อม ๆ กัน ลักษณะความสัมพันธ์ทางการเมืองและ/หรือวัฒนธรรมเช่นนี้ไม่ต่างกับที่หัวเมืองในภาคใต้ เช่น ภูเก็ตมีความสัมพันธ์กับพม่าและไทรบุรีในบางโอกาส แต่ก็ยอมรับอำนาจของอยุธยา (ซึ่งส่วนใหญ่อาจเป็นแต่เพียงในนาม) พัทลุงและนครศรีธรรมราชในฐานะเมืองปลายแดนของอยุธยาและต้นรัตนโกสินทร์มีความสัมพันธ์ที่แนบแน่นอยู่กับปัตตานี นี่คือข้อมูลที่ปรากฏอย่างชัดเจนที่นักเรียนประวัติศาสตร์ท้องถิ่นไม่อาจละเลยไปได้อีกต่อไป (ดู ยงยุทธ ชูแว่น (บรรณาธิการ), 2549)

นอกจาก “ท้องถิ่น” หรือเมืองที่อยู่ห่างไกลรัฐไทยจะมีความสัมพันธ์กับศูนย์กลางของรัฐอื่น ๆ ดังกล่าวมาแล้ว ในบางกรณีเช่นท้องถิ่นที่เป็นเมืองท่าต่าง ๆ ก็ยังสัมพันธ์กับอำนาจที่มาจากข้างนอกอื่น ๆ ด้วย ศูนย์อำนาจในเอเชียของฮอลันดาแม้ว่าจะตั้งอยู่ที่เมืองปัตตาเวียในเกาะชวา แต่กองกำลังของบริษัทการค้า VOC ก็เข้ามามีความสัมพันธ์และพยายามสร้างอิทธิพลในภาคใต้ทั้งสงขลา นครศรีธรรมราช และภูเก็ต เช่นเดียวกันกับโปรตุเกส อังกฤษ และฝรั่งเศสที่ได้เข้ามาสร้างความสัมพันธ์ทางการค้ากับเมืองท่ารอบ ๆ อ่าวไทย โจรสลัดทั้งในฝั่งอันดามันและอ่าวไทยมีกองกำลังอันน่าเกรงขามและสามารถเข้าตีเมืองท่าต่าง ๆ จนมีผลให้โฉมหน้าประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในหัวเมืองดังกล่าวเปลี่ยนแปลงไปได้ ดังเช่น กรณีของนครศรีธรรมราชและพัทลุงในช่วงพุทธศตวรรษที่ 21 และ 22 ตามลำดับ (ดู คณะกรรมการจัดพิมพ์, 2510)

ในส่วน of ความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนหมู่บ้านกับรัฐไทยสมัยจารีตก็สามารถกล่าวในเชิงทฤษฎีได้เช่นกันว่า “ท้องถิ่น” ในระดับนี้ส่วนมากมีความเกี่ยวข้องกับรัฐโดยผ่านระบบศักดินาที่รัฐเป็นผู้สร้างขึ้น รัฐมีอำนาจเหนือหมู่บ้านและเรียกหาประโยชน์ต่าง ๆ ไม่ว่าจะเป็นส่วย สิ้นค้า หรือการเกณฑ์แรงงาน โดยผ่านมูลนายระดับล่างสุดซึ่งเป็นบุคคลที่หมู่บ้านให้การยอมรับในท้องถิ่นอยู่แล้ว ผู้นำเหล่านี้ถูกผนวกเข้าไปเป็นมูลนายในระบบศักดินาในลักษณะที่รัฐเข้ามาเสริมอำนาจผู้นำท้องถิ่นให้มีน้ำหนักยิ่งขึ้นโดยการให้ยศ บรรดาศักดิ์ มีความสัมพันธ์กับมูลนายระดับสูงกว่าเป็นชั้น ๆ ไปจนถึงตัว

พระมหากษัตริย์ ฉะนั้นความสัมพันธ์ระหว่างรัฐกับหมู่บ้านจึงผ่านตัวแทนที่มีผลประโยชน์ร่วมกันเป็นทอด ๆ เป็นความสัมพันธ์ทางอ้อมที่หมู่บ้านได้รับประโยชน์ตอบแทนเช่นเดียวกัน

กล่าวคือ ชุมชนหมู่บ้านสมัยรัฐจารีตมีความจำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องอาศัยอำนาจและ/หรือกองกำลังของรัฐ (โดยผ่านผู้นำท้องถิ่นในระดับต่าง ๆ) เพื่อป้องกันภัยคุกคามจากภายนอกชุมชน เช่นการปล้นสะดมและการกวาดต้อนผู้คนเพื่อเอาไปเป็นทาส ภัยคุกคามดังกล่าวอาจมาจากอำนาจนอกระบบภายในรัฐ หรือจากกองกำลังของรัฐใกล้เคียงอื่น ๆ สถานการณ์เช่นนี้ชุมชนหมู่บ้านมีความจำเป็นที่จะต้องอาศัยการคุ้มครองจากรัฐ เพราะท้องถิ่นระดับนี้เป็นหน่วยสังคมที่เล็กไม่อาจมีกองกำลังพอจะต้านทานกับอำนาจดังกล่าวได้โดยลำพัง รัฐในระบบศักดินาจะสามารถให้ความคุ้มครองชุมชนหมู่บ้านอย่างได้ผล โดยเฉพาะอย่างยิ่งมีความสามารถในการระดมเกณฑ์กำลังมาจากหลาย ๆ หมู่บ้านและอำนาจการให้เกิดขึ้นเป็นกองทัพที่มีประสิทธิภาพ ความปลอดภัยภายใต้การคุ้มครองของรัฐย่อมเป็นหลักประกันว่าชุมชนหมู่บ้านจะสามารถทำการเพาะปลูกเพื่อยังชีพได้อย่างมั่นคงในที่ดินซึ่งต่อมารัฐอาจให้การรับรองโดยมี “ตรา” ที่เป็นสัญลักษณ์อย่างรูปธรรมของอำนาจรัฐ นอกจากนี้รัฐยังสามารถครอบงำชุมชนหมู่บ้านในทางอุดมการณ์ได้ด้วย ทั้งนี้ก็โดยอาศัยศาสนาเป็นเครื่องมือสำคัญที่ทำให้ประชาชนเห็นว่ารัฐมีสิทธิในการเรียกประโยชน์ในรูปแบบต่าง ๆ จากหมู่บ้าน ด้วยอิทธิพลของศาสนาทำให้เมืองและหมู่บ้านเชื่อมโยงเข้าหากันโดยมีนักบวชและคัมภีร์เป็นเครื่องมือเพื่อครอบงำทางอุดมการณ์ได้อย่างชัดเจนมากขึ้น (ดูนิธิ เอียวศรีวงศ์, 2531 ข. : 45 - 46) ภาพของความสัมพันธ์ระหว่างรัฐกับชุมชนดังกล่าวมาพอสังเขปนี้ชวนให้เราเข้าไปว่าสถานะของหมู่บ้านในความสัมพันธ์ก็จะดำเนินไปในลักษณะเดียวกับบรรดาหัวเมืองทั้งหลายที่ขึ้นต่อศูนย์กลางโดยตรง กึ่งอิสระ และเป็นอิสระตามปัจจัยเงื่อนไขต่าง ๆ ดังกล่าวแล้ว อย่างไรก็ตาม ในกรณีของชุมชนหมู่บ้านนั้นอาจมีลักษณะพิเศษที่ควรแยกออกมาพิจารณาต่างหากซึ่งจะทำให้มองเห็นในรายละเอียดบางอย่างที่แตกต่างออกไปจากกรณีของเมืองได้

ในรัฐจารีต ชุมชนหมู่บ้านสัมพันธ์เกี่ยวข้องกับศูนย์กลางโดยผ่านมูลนายในท้องถิ่น มูลนายมีสิทธิและความชอบธรรม ในการเก็บเกี่ยวผลประโยชน์ต่าง ๆ จากหมู่บ้านโดยรัฐเป็นผู้แต่งตั้งและมอบอำนาจให้ดังได้กล่าวแล้ว ผลประโยชน์ไม่ว่าจะเป็น ส่วย สินค้า หรือแรงงาน ส่วนหนึ่งย่อมจะต้องเป็น “รายได้” ของมูลนายในการดำรงชีพ และนี่ก็คือเหตุผลสำคัญที่ชุมชนหมู่บ้านจะต้องรับภาระโดยไม่อาจหลีกเลี่ยง เพราะหมายถึงความอยู่รอดของมูลนายในท้องถิ่น (ซึ่งย่อมหมายถึงความอยู่รอดของชุมชนหมู่บ้านที่ได้รับประโยชน์จากมูลนายด้วย) ภาระดังกล่าวนี้จึงเป็นสิ่งถาวรตราบเท่าที่หมู่บ้านดำรงอยู่ มูลนายตามหัวเมืองคือตัวแทนของอำนาจรัฐที่มีอยู่ในหมู่บ้านตลอดไป แม้ในยามที่ศูนย์กลางไม่อาจควบคุมหรือมีอิทธิพลต่อหัวเมืองอย่างต่อเนื่องก็ตาม กล่าวคือ ไม่ว่าหัวเมืองจะมีสถานะอย่างไรในความสัมพันธ์กับรัฐ ก็จะไม่มีการเปลี่ยนแปลงของภาระหน้าที่ที่หมู่บ้านจะต้องรับผิดชอบต่อ “รัฐ” แต่อย่างใด เพราะมูลนายตามหัวเมืองก็สามารถจะอ้างอำนาจรัฐได้ตลอดเวลาในการเรียกหาผลประโยชน์ต่าง ๆ ดังกล่าว แม้ว่าส่วยและแรงงานทั้งหมดจะตกแก่มูลนายในท้องถิ่น โดยที่ศูนย์กลางไม่ได้รับส่วนแบ่งเลยก็

ตาม ตัวอย่างในลักษณะดังกล่าวนี้เห็นได้ชัดเจนในกรณีของหัวเมืองปลายแดนทางภาคใต้ ที่มุลนายเรียกเก็บส่วยหลายชนิดอันเป็นผลผลิตของพื้นบ้านซึ่งไม่มีทางจะเป็นสินค้าหรือเพื่อการบริโภคสำหรับมุลนายในศูนย์กลางได้เลย (ดู ยงยุทธ ชูแว่น (บรรณาธิการ), 2541 : 61-90)

ภาพของความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนหมู่บ้านกับรัฐโดยผ่านตัวแทนตามระดับศักดินาดังกล่าวเป็นความสัมพันธ์ที่ไม่ตึงเครียด เพราะรัฐไม่ได้ขูดรีดส่วยหรือแรงงานเกินขีดความสามารถที่หมู่บ้านจะให้ได้ และหมู่บ้านก็มักมีอิสระในตัวเองทุกอย่างไม่ว่าจะเป็นในการเลือกตัวผู้นำ สร้างวัฒนธรรม ประเพณีต่าง ๆ รวมทั้งตัดสินใจในเรื่องเศรษฐกิจ ด้วยเหตุนี้รัฐจึงครอบงำหมู่บ้านได้อย่างหลวม ๆ ด้วยอำนาจศักดินาจากเมืองที่ประชาชนไม่ค่อยรู้จักนัก แต่ไม่มีแรงกดดันให้ต้องต่อต้านหรือหลบหนี ด้วยเหตุนี้หมู่บ้านสมัยจารีตจึงกลมกลืนอยู่ในรัฐที่ให้อิสระจนไม่มีเหตุผลใด ๆ ที่จะต้องรังเกียจนัก ในทางตรงข้ามหมู่บ้านซึ่งก่อตั้งขึ้นมาใหม่กลับพยายามหาผู้คุ้มครองโดยอาศัยระบบศักดินาโดยตรง ตัวอย่างความสัมพันธ์เห็นได้จากกรณีในภาคอีสานสมัยต้นรัตนโกสินทร์

อย่างไรก็ตามในราชอาณาจักรที่กว้างใหญ่นี้อำนาจศักดินาในรัฐจารีตไม่อาจสัมพันธ์กับชุมชนหมู่บ้านได้ทั้งหมด จึงเป็นไปได้อย่างมากว่าหมู่บ้านตามริมชายขอบของอำนาจรัฐจารีตจำนวนไม่น้อยที่จะต้องพึ่งพาตัวเองอย่างมาก โดยเฉพาะอย่างยิ่งการป้องกันภัยอันตรายต่าง ๆ ชุมชนหมู่บ้านดังกล่าวนี้จึงจำเป็นต้องรวมตัวกันอย่างเหนียวแน่น ตัดสินชะตากรรมต่าง ๆ เมื่อเกิดปัญหาจนเคยชินกลายเป็น “อัตลักษณ์” ของชุมชน และท้องถิ่นในลักษณะดังกล่าวนี้เองที่จะเป็นปฏิริยากับอำนาจรัฐในภายหลังเมื่อ รัฐต้องปรับตัวเองครั้งใหญ่ในช่วงต้นศตวรรษที่ 25 โดยการเข้าไปจัดการควบคุมหมู่บ้านเข้มงวดขึ้นตามลำดับดังจะได้กล่าวถึงในกรณีความสัมพันธ์ระหว่างท้องถิ่นกับท้องถิ่นอื่น ๆ ต่อไปภายใต้อำนาจรัฐสมัยใหม่ ความสัมพันธ์ระหว่างท้องถิ่นระดับต่าง ๆ กับรัฐย่อมมีความใกล้ชิดกันมากขึ้นเป็นธรรมดา เพราะรัฐมีทั้งเงินทุนและเทคโนโลยีสมัยใหม่ที่คอยอำนวยความสะดวกในการครอบงำท้องถิ่นได้ง่ายและรวดเร็ว ในสถานการณ์เช่นนี้ท้องถิ่นจึงค่อย ๆ ถูกผนวกเข้าไปเป็นส่วนหนึ่งของรัฐที่มีอำนาจรวมศูนย์เป็นครั้งแรก รัฐจึงมีอิทธิพลเหนือท้องถิ่นในทุกด้านและเป็นจริงในทางปฏิบัติอย่างมีประสิทธิภาพ อย่างไรก็ตาม ในความสัมพันธ์ที่ดูเหมือนจะมีลักษณะเดียวกันตลอดภายในรัฐชาติที่เกิดขึ้นนี้ ผลกระทบต่าง ๆ ที่เกิดจากการรวมศูนย์ดังกล่าวก็ไม่อาจมีทั่วถึงตลอดทุกท้องถิ่นในทันทีเท่า ๆ กัน หากผลลัพธ์นั้นย่อมเกิดขึ้นภายในเงื่อนไขของระยะทางและลักษณะเฉพาะของแต่ละท้องถิ่นซึ่งอาจต้องใช้เวลารวมทั้งเกิดคุณภาพทางสังคมที่เราไม่อาจทำนายหรือคาดหวังได้ เหตุฉะนั้น นักเรียนประวัติศาสตร์ท้องถิ่นจึงพึงตระหนักในเรื่องนี้ และไม่ด่วนสรุปจากปรากฏการณ์ทั่วไปของความสัมพันธ์ดังกล่าวก่อนทำการศึกษายอย่างจริงจัง

ระดับที่สอง ความสัมพันธ์ระหว่างท้องถิ่นกับท้องถิ่นอื่น

การศึกษาเรื่องความสัมพันธ์ในกรณีของท้องถิ่นที่ผ่านมามีส่วนใหญ่มุ่งไปในความสัมพันธ์ระหว่างท้องถิ่นกับรัฐเพียงอย่างเดียว และเนื้อหาของความสัมพันธ์นั้นก็มักเป็นเรื่องของการเมืองโดยละเอียดในด้านอื่น ๆ ไปดังกล่าวมา และที่สำคัญอีกอย่างหนึ่งก็คือ ยังไม่ค่อยมองเห็นความสัมพันธ์ระหว่างท้องถิ่นที่ศึกษากับท้องถิ่นใกล้เคียงอื่น ๆ เช่นเดียวกัน ในความเป็นจริงแล้วประเด็นความสัมพันธ์ระหว่างท้องถิ่นกับท้องถิ่นใกล้เคียงนั้นมีความสำคัญมากในการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่น เพราะจะทำให้มองเห็นแง่มุมบางอย่างที่ซับซ้อนและยังมีรายละเอียดที่ช่วยให้เข้าใจ “ท้องถิ่น” ที่ศึกษาได้ลึกซึ้งขึ้น ด้วยเหตุนี้เราจึงควรสำนึกอยู่ตลอดเวลาถึงความสัมพันธ์ดังกล่าวซึ่งในที่นี้อาจแบ่งได้ออกเป็น 2 ลักษณะ คือ

1. ความสัมพันธ์ที่ท้องถิ่นเป็นอิสระซึ่งกันและกัน
2. ความสัมพันธ์ที่ท้องถิ่นมีอำนาจเหนืออีกท้องถิ่นหนึ่ง

ความสัมพันธ์ที่ท้องถิ่นเป็นอิสระซึ่งกันและกัน ความสัมพันธ์ในลักษณะดังกล่าวนี้มองเห็นได้ทั่วไปทั้งในระดับเมืองและชุมชนหมู่บ้านตั้งแต่สมัยจารีตเป็นต้นมา เป็นความสัมพันธ์ในลักษณะที่เท่าเทียมและพึ่งพาอาศัยกันในทางเศรษฐกิจวัฒนธรรม ไม่มีการครอบงำกดขี่แม้อาจเหลื่อมล้ำในทางผลประโยชน์อยู่บ้าง แต่ก็ไม่นำไปสู่ความตึงเครียดที่เกิดปฏิกิริยาต่อต้านแต่อย่างใด กรณีเช่นนี้เห็นได้จากกลุ่มเมืองต่าง ๆ ที่ถูกปกครองโดยตรงจากศูนย์กลางมักจะเป็นเมืองในระดับเดียวกันจึงต่างเป็นอิสระแก่กัน ไม่มีใครมีอำนาจเหนือใคร เพราะต่างขึ้นอยู่กับศูนย์กลาง อย่างไรก็ตาม เนื่องจากมีพื้นที่ใกล้ชิดกันและในบางกรณีเจ้าเมืองก็มีความสัมพันธ์ในทางเครือญาติกันจึงเป็นธรรมดาที่หัวเมืองเหล่านี้จะต้องพึ่งพาอาศัยกันทางเศรษฐกิจและวัฒนธรรมที่อาจแลกเปลี่ยนหรือไปมาหาสู่จนเกิดการสร้างสรรค์ทางสังคมวัฒนธรรมที่เป็นปึกแผ่นขึ้นในภายหลัง

สำหรับในชุมชนหมู่บ้าน ความสัมพันธ์ในลักษณะนี้ยังเห็นได้ชัด เพราะดังได้กล่าวแล้วว่าหมู่บ้านถูกรอบงำอย่างหลวม ๆ จากอำนาจรัฐ สามารถตัดสินใจในเรื่องพื้นฐานต่าง ๆ ด้วยตัวเอง โดยเฉพาะอย่างยิ่งในด้านการทำมาหากินที่มุ่งผลิตเพื่อยังชีพเป็นหลัก แต่ในความเป็นจริงแล้ว ในท้องถิ่นหนึ่ง ๆ นั้นมีทรัพยากรในการดำรงชีพพื้นฐานไม่ครบถ้วน เช่น หมู่บ้านทำนา หมู่บ้านหาของป่า หมู่บ้านจับปลา เป็นต้น แม้หมู่บ้านในสังคมไทยจะทำการผลิตไปพร้อมกันหลาย ๆ อย่าง ในลักษณะที่เรียกว่า “วิถีการผลิตแบบเอเชีย” แต่ความขาดแคลนปัจจัยพื้นฐานบางอย่างก็มีอยู่เสมอ ซึ่งยังไม่นับภัยธรรมชาติต่าง ๆ และโรคระบาดที่ต้องอดอยากล้มตาย เหล่านี้เป็นเงื่อนไขที่ทำให้หมู่บ้านต้องแลกเปลี่ยนปัจจัยพื้นฐานในการดำรงชีพแก่กันและกัน เป็นการแลกเปลี่ยนสิ่งของกันเป็นหลักโดยไม่คำนึงถึงเรื่อง “กำไร-ขาดทุน” ชุมชนหมู่บ้านจึงมีฐานะเท่าเทียมกัน แม้เกิดความขัดแย้งขึ้นมาบ้าง แต่ก็ไม่นำไปสู่การครอบงำในทางการเมืองหรือด้านหนึ่งด้านใดอย่างเป็นรูปธรรม หากจะเป็นปฏิกิริยาหรืออิทธิพลบางอย่างทางความคิดซึ่งจะได้กล่าวถึงต่อไป

ความสัมพันธ์ที่เป็นอิสระระหว่างท้องถิ่นกับท้องถิ่นไม่ว่าในระดับใดดังกล่าวนี้นี้ เราควรต้องเข้าใจด้วยว่าไม่ใช่เป็นสิ่งที่ดำรงสถานภาพอย่างสถิตอยู่อย่างนั้นตลอดช่วงเวลาอันยาวนาน หากย่อมมีการเคลื่อนไหวไปสู่ลักษณะความสัมพันธ์ที่ไม่เท่าเทียมกันได้และเช่นเดียวกันก็อาจกลับมาสู่สภาพเดิมได้อีกซึ่งจะเห็นได้อย่างชัดเจนในกรณีของประวัติศาสตร์หัวเมืองต่าง ๆ

ความสัมพันธ์ที่ท้องถิ่นมีอำนาจเหนือท้องถิ่นอื่น ลักษณะการปกครองในราชอาณาจักรสยามแต่โบราณหลังพุทธศตวรรษที่ 21 มาแล้ว เราจะเห็นว่าในราชธานีได้กำหนดให้บรรดาหัวเมืองเอกต่าง ๆ เช่น พิษณุโลก นครศรีธรรมราช นครราชสีมา เป็นผู้ควบคุมบรรดาหัวเมืองเล็กหัวเมืองน้อยทั้งหลายต่างพระเนตรพระกรรณในภูมิภาคต่าง ๆ หัวเมืองเอกเหล่านี้ซึ่งเป็นท้องถิ่นแห่งหนึ่งจึงย่อมมีความสัมพันธ์กับท้องถิ่นอื่น (หัวเมืองเล็ก ๆ ภายใต้อำนาจดูแล) อย่างไม่เท่าเทียมเป็นธรรมดา เพราะหัวเมืองเอกสามารถควบคุมเก็บเกี่ยวผลประโยชน์ ตลอดจนให้คุณให้โทษแก่เจ้าเมืองเล็ก ๆ เหล่านี้ได้ นี่เป็นลักษณะของความสัมพันธ์ที่ไม่เท่าเทียมที่ปรากฏอยู่ชัดเจนในประวัติศาสตร์การเมืองการปกครองของไทยสมัยจารีต อย่างไรก็ตาม ความสัมพันธ์ที่ไม่เท่าเทียมกันนี้ไม่ใช่เกิดขึ้นเฉพาะระหว่างหัวเมืองเอกกับหัวเมืองภายใต้การดูแลเท่านั้น หากเกิดขึ้นกับหัวเมืองอื่น ๆ ที่เคยเป็นอิสระต่อกันก็ได้ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในยามที่เกิดความวุ่นวายขึ้นในราชธานีหรือในยามที่ระบบการปกครองขาดประสิทธิภาพ ก็ย่อมเปิดโอกาสให้หัวเมืองทั้งหลาย ลัทธิอำนาจขึ้นมามีอิทธิพลเหนือหัวเมืองข้างเคียงที่เคยมีสถานะในระดับเดียวกันก็ได้ การครอบงำลักษณะดังกล่าวนี้อาจเกิดขึ้นเพียงชั่วขณะหนึ่งหรือสืบทอดมายาวนานก็ได้ เพราะภายหลังจากศูนย์กลางกลับเข้มแข็งขึ้นมาได้อีกก็อาจให้อำนาจแก่หัวเมืองที่มีอิทธิพลดังกล่าวได้ปกครองดูแลหัวเมืองที่อ่อนแอเหล่านั้นต่อไป ทั้งนี้อาจยกฐานะจากเมืองโทเป็นเมืองเอกดังกรณีของเมืองสงขลาในสมัยต้นรัตนโกสินทร์เป็นต้น

ในส่วนของผู้คนหมู่บ้านนั้น เรามองเห็นความสัมพันธ์ในลักษณะเช่นนี้ไม่ค่อยชัด อย่างไรก็ตามก็อาจกล่าวได้ว่าในความสัมพันธ์ที่ดูเหมือนเท่าเทียมกันนั้นก็สามารถสัมผัสได้ถึงความเคลื่อนไหวของอิทธิพลบางอย่างแอบแฝงอยู่เช่นกัน

กรณีของชุมชนโจร ซึ่งมักตั้งอยู่ในบริเวณท้องถิ่นที่ห่างไกลตามชายขอบอำนาจรัฐทั้งในบริเวณป่าเขาและเกาะแก่งต่าง ๆ และออกปฏิบัติการณ์ปล้นสดมภ์ไปตามท้องถิ่นใกล้เคียง สร้างความหวาดหวั่นให้แก่ชาวบ้านโดยทั่วไป เพราะจะต้องสูญเสียทรัพย์สินบางอย่างในบางครั้ง โดยที่อำนาจศักดินาไม่อาจช่วยเหลือได้ทัน ก็ถือว่าเป็นความสัมพันธ์ที่ท้องถิ่นหนึ่ง (ชุมชนโจร) มีอิทธิพลต่อท้องถิ่นอื่นที่อยู่ใกล้เคียงได้เช่นเดียวกัน แม้ท้องถิ่นที่มีอำนาจเหนือกว่าในลักษณะนี้ไม่ได้มีจุดมุ่งหมายทางการเมืองหรือวัฒนธรรมแต่อย่างใด เช่นเดียวกันยังมีตัวอย่างอื่น ๆ อีกที่เราควรสนใจเพิ่มขึ้นโดยเฉพาะทางด้านการคิดความรู้สึกของผู้คนซึ่งอาจสะท้อนให้เห็นถึงสถานะที่ไม่เท่าเทียมกันระหว่างท้องถิ่นต่าง ๆ ที่สัมพันธ์อยู่กันก็ได้ ตัวอย่างเช่นชาวบ้านในชุมชนที่ราบอาจมีความรู้สึกหวาดกลัวหมู่บ้านจันทน์ที่ตัวเองแยกเปลี่ยนอยู่นั้น

มีความต่ำต้อยกว่าตนเพราะชุมชนชาวนาอยู่ใกล้อำนาจศักดินาในเมืองที่มีความเจริญ ความรู้สึกเช่นนี้อาจเห็นได้ชัดเจนยิ่งขึ้นเมื่อชุมชนหมู่บ้านต้องปรับอยู่ในรัฐสมัยใหม่ เพราะจะทำให้กลุ่มชาติพันธุ์ต่าง ๆ ถูกกีดกันออกไปจนกลายเป็น “คนชายขอบ” ที่มีอำนาจและศักดิ์ศรีน้อยลง เหตุฉะนั้น ความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนหมู่บ้านในที่ราบกับหมู่บ้านกลุ่มชาติพันธุ์ที่เคยดำเนินมาในอดีตก็ย่อมได้รับผลกระทบไปด้วย โดยเฉพาะอย่างยิ่งในด้านความรู้สึกนึกคิดที่นำไปสู่ความไม่เท่าเทียม อันเป็นความสัมพันธ์ที่ท้องถิ่นหนึ่งมีอิทธิพลต่อท้องถิ่นใกล้เคียงอื่น ๆ ได้เช่นกัน

จากความสำคัญของประเด็นความสัมพันธ์ระหว่างท้องถิ่นกับหน่วยทางสังคมในระดับต่าง ๆ ดังกล่าวมาพอสังเขปนี้ จึงมีความจำเป็นอย่างยิ่งที่ผู้ศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นจะต้องมีความรู้ประวัติศาสตร์ในภาพรวมที่เป็นบริบทของท้องถิ่นที่ศึกษาด้วย กล่าวคือ นอกจากมีความรู้พื้นฐานเกี่ยวกับเหตุการณ์สำคัญ ๆ ในประวัติศาสตร์แห่งชาติหรือศูนย์กลางแล้ว ความรู้เกี่ยวกับท้องถิ่นใกล้เคียงอื่นที่เป็นบริบท แวดล้อมใกล้ชิดก็เป็นสิ่งที่ขาดเสียมิได้ เพราะเหตุการณ์หรือข้อมูลดังกล่าวจะช่วยให้เราอธิบาย “ท้องถิ่น” ที่ศึกษาได้ง่ายขึ้น สามารถทำความเข้าใจเกี่ยวกับข้อมูลหลักฐานต่าง ๆ โดยไม่ผิดพลาด

กล่าวเฉพาะในส่วนของความรู้เกี่ยวกับท้องถิ่นใกล้เคียงอื่น ๆ ที่มีความสัมพันธ์กับ “ท้องถิ่น” ที่ศึกษาโดยตรงนั้น ยังมีความสำคัญมากขึ้นตามระยะทาง ยกตัวอย่างเช่น ถ้าเราศึกษา “เมือง” แห่งหนึ่งในภาคอีสานเหนือ เราจำเป็นที่จะต้องรู้ว่ามีเหตุการณ์สำคัญอะไรเกิดขึ้นในภาคอีสานเหนือโดยรวมบ้าง เช่น เหตุการณ์สงคราม กบฏ การปฏิรูปการปกครอง การตัดเส้นทางรถไฟ ฯลฯ ซึ่งแล้วแต่ว่าช่วงเวลาที่เราศึกษาจะตรงกับเหตุการณ์ใด เหตุการณ์นี้ส่งผลกระทบต่อพื้นที่อีสานเหนือโดยรวมในแต่ละยุคแต่ละสมัยอย่างไร ซึ่งแน่นอนเหลือเกินว่าผลกระทบดังกล่าวย่อมต้องเกิดแก่ “ท้องถิ่น” ที่เราศึกษาไม่โดยตรงก็โดยอ้อม เช่นเดียวกัน ถ้าเราศึกษา “ท้องถิ่น” ที่เล็กลงมาในระดับชุมชนหมู่บ้าน นอกจากจะต้องมีความรู้ในเรื่องเหตุการณ์สำคัญ ๆ ดังกล่าวแล้ว นักเรียนประวัติศาสตร์ท้องถิ่นก็จะต้องให้ความสำคัญกับความรู้ในบริบทท้องถิ่นที่เล็กลงมาว่าภูมิภาควัย ในกรณีชุมชนหมู่บ้านนี้ เราจะต้องรู้ในเรื่องความเป็นไปต่างๆ ของเมืองหรือจังหวัดหรืออำเภอที่ชุมชนหมู่บ้านนั้นมีความสัมพันธ์อยู่ และความรู้ในบริบทดังกล่าวก็ย่อมจะต้องมีความละเอียดและชัดเจนพอสมควร เพราะความรู้เหล่านี้จะช่วยให้เราทำความเข้าใจกับชุมชนหมู่บ้านที่ศึกษาได้ดีขึ้น ข้อมูลจากภายนอกจะให้ความกระจ่างในบางมิติซึ่งทำให้การศึกษามีประสิทธิภาพ ในขณะที่เดียวกันเหตุการณ์สำคัญๆ จากภายนอกก็จะส่งผลให้เกิดความเปลี่ยนแปลงขึ้นในท้องถิ่น ซึ่งเรื่องการเปลี่ยนแปลงนี้ก็คือหัวใจของการศึกษาประวัติศาสตร์ที่จะต้องพิจารณากันเป็นพิเศษ โดยให้ความสำคัญกับปัจจัยภายในอย่างละเอียด ดังจะได้กล่าวในประเด็นต่อไป

ความเปลี่ยนแปลงและการคลี่คลายที่ให้ความสำคัญกับปัจจัยภายใน

การศึกษาประวัติศาสตร์ทุกชนิดย่อมหมายถึงการศึกษาความเปลี่ยนแปลงอยู่แล้ว แต่การศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นที่ผ่านมามักมุ่งไปที่ตัวผู้นำหรือกลุ่มผู้นำ และคำถามที่ใช้ในการศึกษาก็เป็น คำถามเก่าที่ใช้สำหรับการศึกษาประวัติศาสตร์ชาติไทยดังได้กล่าวมาแล้ว ด้วยเหตุดังนั้น ประเด็นความเปลี่ยนแปลงในท้องถิ่นผู้ศึกษาจึงถูกบีบบังคับให้มองหาคาบหาของผู้นำที่อิงอยู่กับศูนย์กลางหรือสัมพันธ์กับการเปลี่ยนแปลงที่เกี่ยวข้องรัฐไทย เช่น การก่อตั้งเมือง การเปลี่ยนตัวเจ้าเมือง การสงครามกับอริราชศัตรู ฯลฯ การศึกษาเรื่องบทบาทของตัวผู้นำในลักษณะดังกล่าวนี้ แม้จะมีประโยชน์ต่อการเข้าใจประวัติศาสตร์ของชาติโดยรวม โดยเฉพาะประเด็นเกี่ยวกับตัวผู้นำในท้องถิ่นที่จะช่วยให้เข้าใจและมองเห็นความซับซ้อนของกลุ่มชนชั้นนำไทยได้ดียิ่งขึ้น แต่การศึกษาประวัติศาสตร์ด้วยคำถามเก่านี้เน้นบทบาทของตัวผู้นำเช่นนี้ ย่อมไม่เหมาะสมที่จะนำมาใช้อธิบายการเปลี่ยนแปลงทางสังคมในการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นแนวใหม่อีกต่อไป

เพราะดังได้กล่าวมาแล้วว่า ในการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นนั้น ต้องพิจารณาบทบาทของผู้คนทุกกลุ่มในระบบต่าง ๆ ที่มีความสัมพันธ์กันทั้งในท้องถิ่นเองและกับภายนอก และท้องถิ่นที่เราศึกษานั้นก็ได้เผชิญกับความเปลี่ยนแปลงมาแล้วทั้งสิ้น ซึ่งแน่นอนเหลือเกินว่าการเปลี่ยนแปลงดังกล่าวย่อมมีสาเหตุมาจากปัจจัยต่าง ๆ ทั้งจากภายในและภายนอก อย่างไรก็ตาม ในการพิจารณาความเปลี่ยนแปลงนั้น เราไม่สามารถกำหนดเอาจากเหตุการณ์ที่มากระทบด้านเดียวเพียงผิวเผิน หากต้องมองว่าปัจจัยเหล่านั้นมีผลต่อสังคมทั้งหมดของท้องถิ่นที่เราศึกษาอย่างไร ระบบต่าง ๆ ได้ปรับตัวเพื่อเผชิญกับความเปลี่ยนแปลงนั้นอย่างไร เหตุฉะนั้น ในการศึกษาความเปลี่ยนแปลงจึงไม่ใช่มุ่งไปที่สาเหตุหนึ่งสาเหตุใดโดยเฉพาะ เช่นเดียวกันก็ไม่ได้หาข้อสรุปของความเปลี่ยนแปลง แต่นักเรียนประวัติศาสตร์ท้องถิ่นจะต้องให้ความสำคัญกับปัจจัยหลายอย่างที่เกี่ยวข้องกันอย่างสลับซับซ้อน ซึ่งส่งผลให้เกิดการคลี่คลายของสังคมนั้น ๆ

อย่างไรก็ตาม ในการศึกษาเพื่อให้เห็นถึงความเปลี่ยนแปลงและการคลี่คลายของสังคมใน “ท้องถิ่น” หนึ่ง ๆ นั้นมีความจำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องให้ความสำคัญกับปัจจัยภายในเป็นพิเศษ การกล่าวเช่นนี้มิได้หมายความว่าปัจจัยภายนอกไม่มีความสำคัญ หากเพียงต้องการจะบอกว่าความสำคัญของปัจจัยภายนอกนั้นเป็นที่เข้าใจโดยไม่ต้องย่ำแล้วว่ามามีอิทธิพลต่อการเปลี่ยนแปลงใน “ท้องถิ่น” เพียงใด และเท่าที่ผ่านมาระดับที่เราให้ความสำคัญมากเกินไปโดยละเลยปัจจัยภายใน จึงทำให้ภาพประวัติศาสตร์ท้องถิ่นมีลักษณะเป็นกลไกตามการเปลี่ยนแปลงจากปัจจัยต้นตอภายนอกจนไม่เห็นความเป็นตัวเองของท้องถิ่น

แท้จริงแล้ว ท้องถิ่นมีพัฒนาการเป็นของตัวเอง การศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นจึงต้องอธิบายให้เห็นพลวัตภายในนี้ โดยการพิจารณาปัจจัยภายในอย่างละเอียด ตัวอย่างเช่น การปฏิรูปการปกครองในสมัยรัชกาลที่ 5 หรือแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฯลฯ เป็นปัจจัยภายนอกที่ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงใน “ท้องถิ่น” ต่าง ๆ อย่างแน่นอน แต่ปัจจัยเหล่านี้ก็ไม่อาจทำให้ท้องถิ่น

เปลี่ยนแปลงไปในลักษณะและ/หรือในช่วงเวลาเดียวกันได้ทั้งหมด เพราะมีปัจจัยและเงื่อนไขของแต่ละท้องถิ่นหลาย ๆ อย่างจะเป็นตัวกำหนดความเปลี่ยนแปลงเหล่านี้ ความห่างไกลของระยะทางน่าจะเป็นตัวอย่างรูปธรรมที่ชัดเจนได้ว่าเป็นอุปสรรคสำคัญที่ไม่ให้อิทธิพลของศูนย์กลางเข้าไปเปลี่ยนแปลงท้องถิ่นบริเวณชายขอบได้อย่างรวดเร็วเหมือนกับพื้นที่ใกล้ ๆ ศูนย์กลาง นอกจากนี้ เราก็ต้องพิจารณาด้วยว่าเมื่ออิทธิพลจากภายนอกจะเข้ามายังท้องถิ่นแล้ว แต่ความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นในท้องถิ่นแต่ละแห่งก็มีลักษณะแตกต่างกันไปตามปัจจัยภายในที่ดำรงอยู่ การจะเข้าใจวิถีของความเปลี่ยนแปลงนี้จึงมีความสลับซับซ้อน หลายชั้นหลายเชิง ซึ่งเราก็จะต้องพิจารณามาจากปัจจัยภายใน ลักษณะของผู้นำ ทรัพยากร วิถีวัฒนธรรม ฯลฯ ของแต่ละท้องถิ่นได้ปรับตัวกับปัจจัยภายนอกอย่างไร เหล่านี้แหละคือประเด็นที่นักเรียนประวัติศาสตร์ท้องถิ่นจะต้องอธิบาย ในบางกรณีแม้ว่าในตัวระบบสังคมภายในอาจดูเหมือนหยุดนิ่ง เช่น เศรษฐกิจแบบพอเพียง แต่ในความไม่เปลี่ยนแปลงนั้น ก็มีส่วนประกอบบางอย่างที่เอื้อต่อความเปลี่ยนแปลงได้เมื่อมีเงื่อนไขอันเหมาะสมบังเกิดขึ้น ความสำนึกถึงพลังของความเปลี่ยนแปลงที่แฝงเร้นอยู่ในสังคมที่ศึกษาเช่นนี้ จะทำให้ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นมีพลวัตในตัวเองดังกล่าว (คุณิธิ เอียวศรีวงศ์, 2530) เหตุฉะนั้นปัจจัยภายในจึงมีความสำคัญอย่างยิ่งที่เราจะต้องทำความเข้าใจให้ถ่องแท้สำหรับการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในปัจจุบัน

ในประเด็นความเปลี่ยนแปลงและการคลี่คลายโดยให้ความสำคัญกับปัจจัยภายในนี้เป็นเรื่องสำคัญในการศึกษาประวัติศาสตร์ทุกชนิดที่จำเป็นจะต้องกล่าวไว้ เราจะได้พิจารณาถึงรายละเอียดของลักษณะการศึกษาในแนวทางแบบประวัติศาสตร์เพิ่มเติมข้างหน้าต่อไป ซึ่งจะช่วยให้มองเห็นมิติของความเปลี่ยนแปลงและคลี่คลายของสังคมท้องถิ่นชัดเจนขึ้น

บทที่ 7

หลักฐานและความหมายของหลักฐาน

ดังได้กล่าวมาแล้วว่า การศึกษาประวัติศาสตร์ใด ๆ ก็ตาม ถือว่า “หลักฐาน” สำคัญที่สุด เพราะถ้าปราศจากหลักฐานแล้วผู้ที่ศึกษาอดีตก็ไม่อาจตอบคำถามต่าง ๆ ได้เลย ในทางกลับกันถ้าเราสามารถค้นคว้าหาหลักฐานในเรื่องที่จะศึกษาได้มากเท่าใด นั่นก็ย่อมหมายถึงว่ามีแนวโน้มที่จะทำความเข้าใจกับอดีตได้กระจ่างชัดขึ้น ด้วยเหตุดังนั้น หลังจากที่เราได้ทำความเข้าใจในเรื่องความหมายขอบเขต ตลอดจนถึงแนวความคิดพื้นฐานของการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในบทก่อน ๆ กันมาแล้ว จึงควรหันมารู้จักและทำความเข้าใจในเรื่องใน “หลักฐาน” ต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องกับประวัติศาสตร์ท้องถิ่น ตลอดจนพิจารณาความหมายของข้อมูลเพื่อนำมาวิเคราะห์ทางประวัติศาสตร์ต่อไป

กล่าวกันมานานแล้วว่าปัญหาใหญ่ในการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นไทยก็คือ การขาดแคลนหลักฐาน ทั้งนี้ก็เพราะว่าสังคมไทยไม่ใช่เป็นสังคมที่ชอบบันทึกตัวหนังสือเหมือนสังคมตะวันตก ด้วยเหตุนี้ เมื่อจะศึกษาเนื้อหาทางด้านเศรษฐกิจสังคมหรือวัฒนธรรมที่เกี่ยวข้องกับประชาชนจึงมีปัญหาในเรื่องหลักฐาน เพราะมีการบันทึกกล่าวถึงไว้น้อยและยิ่งเมื่อออกไปศึกษาใน “ท้องถิ่น” ไกล ๆ ด้วยแล้ว ความขาดแคลนหลักฐานก็ยิ่งเพิ่มมากขึ้น จนในที่สุดก็ไม่อาจศึกษาเรื่องราวของผู้คนในท้องถิ่นดังกล่าวได้เลย ปัญหาดังกล่าวนี้มีความจริงอยู่ไม่น้อยในกรณีศึกษาที่ต้องการย้อนยุคไปไกล ๆ ด้วยเหตุดังนั้น จึงเป็นประเด็นที่ได้รับความสนใจนำมาพูดคุยถกเถียงกันมากขึ้นในทศวรรษ 2520 อันเป็นช่วงที่ประวัติศาสตร์ของจังหวัดต่าง ๆ ได้รับความสนใจสูงสุดช่วงหนึ่งดังกล่าวมา อย่างไรก็ตาม เมื่อได้พิจารณากันอย่างถ่องแท้แล้วก็พบว่าปัญหาการขาดแคลนหลักฐานในการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นนั้น ไม่ได้มีอยู่จริงนัก ทั้งนี้ก็เพราะว่าการศึกษาประวัติศาสตร์ไทยที่ผ่านมาไม่ว่าจะเป็นประวัติศาสตร์ชาติหรือประวัติศาสตร์ท้องถิ่น เมื่อกล่าวถึงหลักฐานแล้วก็จะยึดติดอยู่กับการใช้หลักฐานที่เป็นลายลักษณ์อักษรเป็นหลัก และหลักฐานดังกล่าวนี้ก็นิยมในส่วนที่เป็นของราชการเสียเป็นส่วนใหญ่ ฉะนั้นเมื่อเริ่มมีการศึกษาประวัติศาสตร์ที่เกี่ยวกับวิถีชีวิตของประชาชน หลักฐานเหล่านี้จึงมีข้อมูลเกี่ยวข้องกับเรื่องดังกล่าวน้อยเป็นธรรมดา แต่ในความเป็นจริงแล้ว หากเราลองย้อนทบทวนให้ดีว่าเรื่องที่กำลังศึกษาคืออะไร เกี่ยวข้องอยู่กับเอกสารหลักหรือฐานชนิดใดอีกบ้าง เราก็จะพบว่าในเวลาที่ผ่านมานั้น นักเรียนประวัติศาสตร์ส่วนใหญ่มีความเข้าใจผิดและด่วนสรุปเร็วเกินไปในเรื่องการขาดแคลนหลักฐานเกี่ยวกับการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่น

ในทางตรงกันข้าม ถ้าพิจารณากันอย่างรอบคอบแล้วก็จะพบว่าหลักฐานที่เกี่ยวกับประวัติศาสตร์ท้องถิ่นกลับมีอยู่มากทั้งที่เป็นลายลักษณ์อักษรและไม่เป็นลายลักษณ์อักษร ซึ่งเรามักจะเลยมาก่อนด้วยเหตุที่ยึดติดอยู่กับแนวความคิดเดิม ๆ ดังกล่าว ยิ่งเมื่อการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่น

ปัจจุบันมุ่งสนใจชุมชนท้องถิ่นที่ย้อนเวลาไปไม่ไกลนัก ก็ยังทำให้มีหลักฐานในการศึกษาเพิ่มมากขึ้น เหตุฉะนั้นความคิดที่ว่าไม่มีหลักฐานสำหรับศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในปัจจุบันจึงน่าจะหมดไปได้ การเปลี่ยนแปลงแนวทางในการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นนี้จึงมีส่วนทำให้เกิดการใช้หลักฐานใหม่ ๆ ด้วยโดยไม่ยึดติดอยู่กับหลักฐานประเภทลายลักษณ์อักษรของทางราชการเพียงอย่างเดียว แต่จะมีความหลากหลายอย่างน่าสนใจยิ่ง ในที่นี้เราจะมาทบทวนแยกแยะเป็นกลุ่มต่าง ๆ ให้เห็นอย่างชัดเจนขึ้น พร้อมทั้งมองหาวิธีการพิจารณาหาความหมายในหลักฐานบางชนิดที่ยังไม่คุ้นเคยกันนัก ทั้งนี้ก็โดยอาศัยพื้นฐานความเข้าใจจากการศึกษาประวัติศาสตร์ทั่ว ๆ ไปเป็นสำคัญ

ประเภทของหลักฐาน

ดังที่เราทราบกันแล้วว่า แต่เดิมนั้นมักจะแบ่งหลักฐานออกได้เป็น 2 ประเภท คือ หลักฐานชั้นต้น (primary sources) และหลักฐานชั้นรอง (secondary sources) หลักฐานชั้นต้นได้แก่ หลักฐานที่บันทึกขึ้นโดยผู้ที่เกี่ยวข้องกับกิจกรรมหรือเหตุการณ์ต่าง ๆ ในอดีตโดยตรง หรือรู้เห็นเหตุการณ์ด้วยตัวเอง เช่น รายงาน จดหมายเหตุ เป็นต้น ส่วนหลักฐานชั้นรองนั้น หมายถึงบันทึกของผู้ที่ไม่ได้อยู่ในเหตุการณ์โดยตรง เช่น อาจรับฟังจากคำบอกเล่าของคนอื่นมา หลักฐานประเภทนี้ได้แก่ หนังสือ และตำนานต่าง ๆ เป็นต้น การแบ่งหลักฐานออกเป็น 2 ประเภทดังกล่าวนี้นี้ก็เพื่อความสะดวกเป็นประโยชน์ต่อการประเมินหลักฐานตามความเชื่อเดิมที่เข้าใจกันว่าหลักฐานชั้นต้นย่อมมีน้ำหนักน่าเชื่อถือกว่าหลักฐานชั้นรอง เพราะหลักฐานชั้นต้นบันทึกโดยผู้ที่อยู่ใกล้ชิดเหตุการณ์ ส่วนหลักฐานชั้นรองที่ถูกบันทึกทีหลังหรือรับฟังผู้อื่นก็ย่อมมีน้ำหนักน่าเชื่อถือน้อยเป็นธรรมดา ดังกล่าว

อย่างไรก็ตาม เมื่อวิธีการทางประวัติศาสตร์มีความก้าวหน้ามากขึ้นภายหลัง โดยเฉพาะอย่างยิ่งในเรื่องการประเมินความน่าเชื่อถือของหลักฐานหรือที่เรียกกันว่า “วิพากษ์วิธีทางประวัติศาสตร์” จึงทำให้การแบ่งประเภทของหลักฐานตามแบบเดิมมีความล้าล้นอยู่ไม่น้อย กล่าวคือ เราจะเห็นได้ว่าในหลักฐานชั้นต้นนั้นได้ปรากฏหลักฐานชั้นรองอยู่ด้วย เช่น ศิลาจารึก ก็ปรากฏข้อความที่ย้อนเหตุการณ์ไปไกลมากจนอาจหาข้อเท็จจริงไม่ได้เลย ในทางกลับกัน ในหลักฐานชั้นรองบางชิ้นมีข้อมูลบางอย่างที่น่าเชื่อถือ ทั้งในสิ่งที่ผู้บันทึกพยายามจะบอกหรือเมื่อเราศึกษาในเรื่องความคิดของผู้บันทึกต่อเรื่องราวต่าง ๆ ในงานของเขา ก็จะพบว่าหลักฐานประเภทหลังนี้มีความน่าเชื่อถือขึ้นอย่างมาก หรือกล่าวอีกนัยหนึ่ง การศึกษาประวัติศาสตร์ความคิดนั้นย่อมทำให้หลักฐานชั้นรองกลายเป็นหลักฐานชั้นต้นขึ้นมาทันที การยกตัวอย่างความล้าล้นของการมีหลักฐานชั้นต้นและหลักฐานชั้นรองอยู่ในเอกสารชิ้นเดียวกันนี้จึงทำให้การแบ่งประเภทของหลักฐานประวัติศาสตร์ในลักษณะเดิมไร้ความหมายลงไปเพราะหลักฐานที่บันทึกขึ้นมาร่วมสมัยกับเหตุการณ์ก็ไม่จำเป็นต้องเป็นหลักฐานชั้นต้นเสมอไป ขณะเดียวกันหลักฐานที่บันทึกขึ้นมาภายหลังเหตุการณ์เป็นเวลานานก็อาจเป็นหลักฐานชั้นต้นได้เช่นกัน นอกจากนั้นการแบ่ง

หลักฐานออกเป็นชั้นต้นและชั้นรองดังกล่าวก็ยังคงแคบเกินไป เพราะมุ่งเน้นเฉพาะหลักฐานที่เป็นบันทึกตัวหนังสือเท่านั้น ไม่ครอบคลุมหลักฐานประเภทอื่นที่มีคุณค่าสำหรับการศึกษาประวัติศาสตร์อีกมาก เช่น หลักฐานที่เป็นทางด้านโบราณคดี คำบอกเล่า ศิลปะต่าง ๆ เป็นต้น หลักฐานเหล่านี้ล้วนได้รับความสนใจมากขึ้นตามลำดับควบคู่กับการศึกษาประวัติศาสตร์ที่ก้าวหน้ามากขึ้นทั้งด้านวิธีการและเนื้อหา ด้วยเหตุดังนั้น ในปัจจุบันการแบ่งประเภทของหลักฐานจึงนิยมแบ่งตามลักษณะใหม่ดังกล่าว คือ หลักฐานที่เป็นลายลักษณ์อักษร และ หลักฐานที่ไม่เป็นลายลักษณ์อักษร ในการสำรวจหลักฐานที่เกี่ยวข้องกับการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นนี้ก็จะแบ่งไปตามลักษณะดังกล่าว เพราะมีความสอดคล้องกันดีกับแนวทางการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นที่เรากำลังทำความเข้าใจกันอยู่

หลักฐานที่เป็นลายลักษณ์อักษร

ในการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นปัจจุบันที่มุ่งไปสู่เนื้อหาทางด้านเศรษฐกิจสังคมและวัฒนธรรมมากขึ้นตลอดจนไม่ได้ยื้อเวลาไปศึกษาในอดีตที่ไกลนัก ทำให้ผู้ศึกษาต้องหันมาพิจารณาหลักฐานที่เป็นลายลักษณ์อักษรหลากหลายขึ้น กล่าวคือ แต่เดิมการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นมักเน้นอยู่ที่เนื้อหาทางการเมืองอันเกี่ยวข้องกับบทบาทของผู้นำในการปกครองหัวเมืองหรือทำสงครามป้องกันราชอาณาจักร ฉะนั้นหลักฐานที่จะตอบคำถามเหล่านี้ได้ก็คือเอกสารที่เป็นของราชการ อันได้แก่พระราชพงสาวดาร เอกสารราชการ และ พงสาวดารเมืองต่าง ๆ ส่วนเอกสารอื่นแม้ว่าจะมีอยู่จำนวนหนึ่งแต่ผู้ศึกษาก็มองไม่เห็นว่าจะนำมาใช้ประโยชน์อย่างไร เพราะคำตอบในเอกสารเหล่านั้นไม่ตรงกับคำถามที่ผู้ศึกษาต้องการทราบ ครั้นเมื่อทิศทางการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นได้เปลี่ยนแปลงไปดังที่ได้กล่าวมา เราจึงพบว่าหลักฐานลายลักษณ์อักษรจำนวนมากที่เป็นประโยชน์ดังจะชี้ให้เห็นต่อไป

อย่างไรก็ตามในการสำรวจหลักฐานประเภทนี้เราสมควรพิจารณาในภาพกว้างควบคู่กันไป โดยสามารถแบ่งออกได้เป็น 3 กลุ่ม ได้แก่ คำานาน/พงสาวดาร เอกสารราชการหรือเอกสารการปกครอง และ เอกสารของเอกชน

คำานาน/พงสาวดาร เอกสารกลุ่มนี้เป็นหลักฐานที่คุ้นเคยและนิยมใช้ในการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในแนวทางเดิมมานาน ด้วยเพราะเป็นหลักฐานที่บอกเล่าเรื่องราวประวัติศาสตร์อย่างตรงไปตรงมาตามเนื้อหาหรือคำตอบที่ผู้ศึกษาต้องการ โดยทั่วไปในช่วงแรก ๆ ผู้ศึกษาจะเชื่อถือพงสาวดารมากกว่าคำานาน เพราะเป็นเอกสารที่มีอายุใหม่กว่าและมีที่มาที่ไปชัดเจน สามารถตรวจสอบกับหลักฐานอื่น ๆ ได้ อย่างไรก็ตาม ต่อมาภายหลังคุณค่าของคำานานก็เป็นที่ยอมรับกันมากขึ้นเนื่องจากคำานานจำนวนหนึ่งมีเนื้อหาและวิธีการเขียนในลักษณะเดียวกับพงสาวดาร เช่นเดียวกับที่พงสาวดารเมืองหลายฉบับก็มีเรื่องราวของคำานานปรากฏอยู่ ด้วยเหตุดังนั้น เอกสาร 2 ชนิดนี้จึงเกี่ยวข้องสัมพันธ์กันอย่างแยกไม่ออก

ตำนานที่เป็นประโยชน์สำหรับการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นโดยตรง คือตำนานที่เป็นประวัติความเป็นมาของเมือง บุคคลสำคัญ และปูชนียสถาน เรื่องราวเหล่านี้แต่เดิมเป็นการจดจำบอกเล่าสืบต่อกันมาและก็ได้รวบรวมเรียบเรียงขึ้นมาเป็นลายลักษณ์อักษรในภายหลัง ด้วยเหตุผลที่ตำนานทั้งหลายเริ่มต้นด้วยการจดจำบอกเล่ากันมาเป็นเวลานานดังกล่าว ด้วยเหตุนี้ ตำนานจึงเป็นที่รวมของนิทาน คติชาวบ้าน และข้อเท็จจริงทางประวัติศาสตร์หลายยุคหลายสมัยเข้ามาไว้ในเรื่องเดียวกัน ด้วยเนื้อหาในลักษณะดังกล่าวนี้ทำให้ตำนานมีลักษณะเด่นเฉพาะตัว และอาจเป็นหลักฐานที่จะต้องใช้วิธีการที่ซับซ้อนมากขึ้นในการหาความหมายต่าง ๆ ดังจะกล่าวถึงข้างหน้าต่อไป

ศูนย์กลางอำนาจรัฐต่าง ๆ หรือหัวเมืองสำคัญ ๆ ในประเทศไทยต่างก็มีตำนานเหล่านี้ด้วยกันทั้งสิ้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งในภาคเหนือ เช่น ตำนานพื้นเมืองเชียงใหม่ เป็นเรื่องราวของเชียงใหม่ ตำนานเมืองหริภุญไชย เป็นเรื่องราวของเมืองลำพูน ตำนานหิรัญนครและตำนานสิงหนวัตกุมาร เป็นเรื่องการจัดตั้งฐานของชุมชนในกลุ่มน้ำกก (ตำนาน)พื้นเมืองน่าน เป็นเรื่องราวความเป็นมาของเมืองน่าน ส่วนตำนานเกี่ยวกับปูชนียสถานในภาคเหนือได้แก่ ตำนานพระธาตุช่อแฮ ตำนานพระธาตุจอมทอง ตำนานพระธาตุแช่แห้ง เป็นต้น

นิทานเรื่องท้าวสุงท้าวเจืองของภาคตะวันออกเฉียงเหนือนั้นมีเนื้อหาที่เป็นลักษณะของตำนาน ส่วนนิทานหรือประวัติของเมืองต่าง ๆ ในบริเวณภาคกลางจะปรากฏอยู่ใน “พงสาวดารเหนือ” ซึ่งแท้จริงแล้วเป็นงานเขียนที่รวบรวมตำนานจำนวนมากเข้ามาไว้ด้วยกัน แต่มิได้ตั้งชื่อหนังสือว่าตำนานในภาคใด ตำนานพื้นเมืองที่รู้จักกันดี คือ ตำนานเมืองนครศรีธรรมราช ที่กล่าวถึงประวัติอันเก่าแก่ของเมืองนี้ ตำนานนางเลียดขาว อันเป็นเรื่องราวประวัติความเป็นมาของเมืองพัทลุง ตำนานเมืองปัตตานี (Hikayat Patani) และตำนานเมืองไทรบุรี (Hikayat Marong Mahawangsa) คือประวัติความเป็นมาของรัฐปัตตานีและไทรบุรีตามลำดับ ซึ่งเนื้อหาในส่วนแรกของงานเขียนทั้งสองจะมีลักษณะเป็นนิทานปรัมปราและเรื่องอิทธิปาฏิหาริย์อย่างชัดเจน

ยังมีตำนานอีกจำนวนหนึ่งตามท้องถิ่นต่าง ๆ ในประเทศที่ปรากฏอยู่ในเอกสารพื้นเมืองเช่น คัมภีร์ใบลาน พับสา และหนังสือบูด เป็นต้น เอกสารโบราณเหล่านี้ส่วนใหญ่ถูกเก็บรวบรวมไว้แล้วตามศูนย์วัฒนธรรมหรือศูนย์วิจัยวัฒนธรรมของมหาวิทยาลัยต่าง ๆ แต่ยังไม่ได้ปริวรรตเป็นภาษาปัจจุบันมากนัก เพราะต้องใช้บุคลากรและความพยายามรวมถึงเงินทุนสนับสนุนจำนวนหนึ่ง ตำนานเหล่านี้ยังคงรอคอยให้ผู้สนใจศึกษาในอนาคต เช่นเดียวกับยังมีตำนานเกี่ยวกับสถานที่ต่าง ๆ รวมทั้งตำนานเกี่ยวกับบรรพบุรุษอีกจำนวนหนึ่งที่ชาวบ้านเล่าสืบต่อกันมา โดยยังไม่มีใครจัดขึ้นเป็นลายลักษณ์อักษรก็นับเป็นตำนานที่น่าสนใจแม้จะถูกเสริมแต่งไปแล้วเป็นอย่างมากด้วยเวลาผ่านมาหลายชั่วอายุคนตลอดจนมีบริบททางสังคมที่แตกต่างหลากหลายกันไปในแต่ละ “ท้องถิ่น” จนทำให้ตำนานดังกล่าวเปลี่ยนแปลงไปตาม “สังคม” ต่าง ๆ แต่ตำนานเหล่านี้ก็ล้วนมีข้อมูลทางประวัติศาสตร์แฝงอยู่ เพราะต่าง

มีเรื่องราวหรือเหตุการณ์ที่เคยเกิดขึ้นจริงเป็นพื้นฐาน แต่มีการเสริมแต่งให้พิสดารออกไปอีกด้วยเหตุผลความเหมาะสมกับศรัทธาและความเชื่อตามเวลาและสังคมที่เปลี่ยนแปลงไปดังกล่าว

เนื่องจากตำนานส่วนใหญ่เต็มไปด้วยเรื่องราวที่เป็นอภินิหาริย์ เหตุการณ์ต่าง ๆ สลับสนและไม่น่าจะเป็นไปได้ รวมทั้งความคลาดเคลื่อนในเรื่องของเวลาทางประวัติศาสตร์ จึงทำให้ผู้ศึกษาประวัติศาสตร์ส่วนใหญ่ที่ผ่านมามักเห็นว่าตำนานเป็นเรื่องเหลวไหลไม่น่าเชื่อถือ ตำนานจึงมักถูกละเลยหรือเห็นว่ามีคุณค่าต่ำสำหรับเป็นหลักฐานในการศึกษาประวัติศาสตร์มานานพอสมควร

อย่างไรก็ตาม ถ้าเรามองย้อนกลับไปในประวัติศาสตร์นิพนธ์ของไทยยุคแรก ๆ ก็จะพบว่าตำนานได้ถูกใช้เป็นข้อมูลทางประวัติศาสตร์ตลอดมา ดังจะเห็นได้จากในการเรียบเรียงพระราชพงสาวดารหรือพงสาวดารของเมืองต่าง ๆ ก็มักนำเอาตำนานต่าง ๆ เข้ามาไว้ในตอนต้น ๆ ของงานเขียนประเภทนี้อยู่เสมอ ซึ่งในความเป็นจริงแล้วตำนานต่าง ๆ นั้นสามารถนำมาใช้อ้างอิงเป็นหลักฐานประวัติศาสตร์ได้ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในการศึกษาสังคมโบราณก็จะเห็นได้ว่าหลักฐานประเภทอื่น ๆ เช่น โบราณคดีก็ได้พิสูจน์ให้เห็นแล้วว่าตำนานย่อมมีเค้าความจริงอยู่เสมอ ดังตัวอย่างในงานของอาจารย์มานิต วัลลิโภดม และจิตร ภูมิศักดิ์ ที่ได้สำรวจมาแล้วในบทที่สอง อย่างไรก็ตาม หลักฐานประเภทนี้ก็มีข้อจำกัดอยู่มากจึงยังไม่ค่อยนิยมกันแม้ในปัจจุบัน เพราะไม่อาจนำมาใช้ได้ทันทีโดยตรงไปตรงมาเหมือนกับหลักฐานประเภทอื่น ๆ โดยทั่วไป แต่ผู้ใช้หลักฐานจะต้องทำความเข้าใจกับความหมายตลอดจนวิธีการเขียนตำนานซึ่งเราจะได้ทำความเข้าใจกันข้างหน้าต่อไป ในส่วนของงานศึกษาด้านานระยะแรกที่น่าสนใจได้แก่ “พงสาวดารโยนก” ของพระยาประชาภิจักรจักร (แช่ม บุนนาค) ที่ได้เรียบเรียงขึ้นเมื่อ พ.ศ. 2449 นับเป็นการรวบรวมเอาตำนานต่าง ๆ ที่เป็นต้นฉบับอักษรพื้นเมืองทางภาคเหนือมาเรียบเรียงขึ้นใหม่ให้เป็นเรื่องต่อเนื่องกัน โดยสอบสวนเทียบเคียงเข้ากับหลักฐานเอกสารอื่น ๆ เช่น พระราชพงสาวดารของพม่า รามัญ ไทยใหญ่ ลานช้าง จีน ไทย เขมร และเอกสารภาษาอังกฤษทำให้เกิดเป็นผลงานใหม่ที่มีคุณค่าในการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นเป็นอย่างมาก

สำหรับพงสาวดาร ซึ่งเป็นหลักฐานที่รู้จักกันดีในการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นคือพงสาวดารของหัวเมืองต่าง ๆ เอกสารนี้ได้รับการรวบรวมและเรียบเรียงขึ้นตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 5 เป็นต้นมา โดยขุนนางซึ่งเป็นข้าหลวงที่ส่วนกลางส่งไปปกครองหัวเมืองในแต่ละมณฑลเป็นผู้ผลักดันให้ข้าราชการและปราชญ์ท้องถิ่นเข้าร่วมทำงานด้วย พงสาวดารของบรรดาหัวเมืองดังกล่าวต่อมาภายหลังได้รวมอยู่ในหนังสือชุดประชุมพงสาวดาร พิมพ์ครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. 2457 โดยการริเริ่มของสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ครั้งเมื่อทรงดำรงตำแหน่งกรมสัมปาทิกของหอสมุดวชิรญาณลักษณะเนื้อหาของพงสาวดารเหล่านี้คือการเรียบเรียงประวัติความเป็นมาของแต่ละหัวเมือง โดยเริ่มจากร່วเรื่องราวในยุคแรก ๆ มาจนถึงสมัยที่พงสาวดารเขียนขึ้น โดยผู้เขียนได้พยายามเรียบเรียงเหตุการณ์ต่าง ๆ

ไปตามลำดับเวลา มีการสอดแทรกเรื่องราวความสัมพันธ์กับศูนย์กลางในลักษณะต่าง ๆ เป็นระยะ ๆ เช่นเดียวกับสำประวัตินของบรรดาเจ้าเมืองคนสำคัญ ๆ และสายตระกูลเอาไว้ด้วย ตัวอย่างเช่นพงสาวดารเมืองสงขลา พงสาวดารเมืองนครเชียงใหม่ เมืองนครลำปาง เมืองลำพูนไชย พงสาวดารหัวเมืองมณฑลอีสาน (ในประชุมพงสาวดารภาค 3 และภาค 4 ตอนต้น) เป็นต้น

เนื่องจากในช่วงดังกล่าวสังคมไทยได้เริ่มรับอิทธิพลวิธีการเขียนประวัติศาสตร์จากตะวันตกมาแล้ว ด้วยเหตุนี้จึงมองเห็นวิธีการศึกษาว่าเปลี่ยนแปลงก้าวหน้าขึ้น กล่าวคือ ในการเรียบเรียงพบว่าได้มีการค้นคว้าตรวจสอบหาหลักฐานต่าง ๆ มาประกอบ รวมทั้งวินิจฉัยหลักฐานเหล่านั้นอย่างเป็นระบบขึ้น ตัวอย่างที่เห็นได้อย่างชัดเจน เช่น พงสาวดารเมืองระนอง โดยสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ อย่างไรก็ตาม เนื่องจากในระยะดังกล่าวเป็นช่วงหัวเลี้ยวหัวต่อของประวัติศาสตร์นิพนธ์ไทยจากยุคตำนานมาสู่การเขียนพงสาวดารในลักษณะที่ก้าวหน้าขึ้น ด้วยเหตุนี้ จึงไม่แปลกอันใดที่จะพบว่าเนื้อหาตอนต้นของพงสาวดารเมืองต่าง ๆ ดังกล่าวจำนวนหนึ่งซึ่งเป็นเรื่องราวสมัยโบราณนั้น ผู้เรียบเรียงพงสาวดารก็ได้้นำเอาตำนานต่าง ๆ เข้ามาใช้เพื่อให้เห็นประวัติความเป็นมาในยุคดึกดำบรรพ์ของแต่ละเมืองอันเป็นเรื่องราวที่ค่อนข้างสับสน สืบค้นยืนยันได้ยาก จากนั้นเหตุการณ์ต่าง ๆ ก็จะมี ความชัดเจนขึ้นและดำเนินไปตามลำดับเวลาตลอดจนมีข้อมูลรองรับอย่างน่าเชื่อถือ ด้วยลักษณะของการเขียนพงสาวดารดังที่กล่าวมานี้ เราจึงสามารถเห็นร่องรอยความต่อเนื่องและกลมกลืนระหว่างตำนานกับพงสาวดารท้องถิ่นที่ถือว่าเป็นกลุ่มหลักฐานสำคัญและมีบทบาทอย่างมากในการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นไทยตลอดมา

พงสาวดารเมืองที่ถูกรวบรวมไว้ในประชุมพงสาวดารภาคต่าง ๆ ดังกล่าวได้รับการตีพิมพ์ซ้ำหลายครั้งในเวลาต่อมาโดยกรมศิลปากร โดยพิมพ์ครบชุดบ้าง ปลีกย่อยบ้าง นอกจากนี้ก็ยังมีเอกชนจำนวนหนึ่งขออนุญาตคัดลอกบางเรื่องนำไปตีพิมพ์ในโอกาสต่าง ๆ โดยเฉพาะอย่างยิ่งเป็นหนังสืออนุสรณ์ในงานฌาปนกิจศพ รวมแล้วจากเดิมที่ตีพิมพ์ครั้งแรกตั้งแต่ พ.ศ. 2457 และกรมศิลปากรได้สืบสานต่อมาจนถึงปัจจุบัน (พ.ศ. 2537) ก็เป็นจำนวนถึง 82 ภาค อย่างไรก็ตาม แม้หนังสือชุดประชุมพงสาวดารจะได้รับความนิยมอย่างมากแต่เป็นที่น่าสังเกตว่าทางราชการที่รับผิดชอบโดยตรงก็ยังไม่ได้ปรับปรุงคุณภาพของเอกสารต้นฉบับกันอย่างจริงจังเลย โดยเฉพาะอย่างยิ่งไม่ได้ทำการตรวจสอบกับต้นฉบับจริงหรือความถูกต้อง แม้ว่าในปัจจุบันจะค้นพบต้นฉบับเป็นหลายสำนวนมากขึ้นแล้วก็ตาม นับเป็นปัญหาสำคัญอย่างหนึ่งในการตรวจสอบศึกษาเปรียบเทียบหลักฐานเพื่อสร้างสำนวนฉบับเดิมที่แท้จริงออกมา อันจะเพิ่มคุณภาพของหลักฐานเพื่อการศึกษาวิจัยสังคมไทยได้อย่างมีประสิทธิภาพและลึกซึ้งขึ้นต่อไป

อนึ่ง นับเป็นเรื่องที่น่ายินดีเป็นอย่างยิ่งว่าในปัจจุบันนักวิชาการที่เกี่ยวข้องได้เห็นปัญหาดังกล่าวมากขึ้น ด้วยเหตุดังนั้นก็เลยได้พยายามนำเอา “หลักฐาน” เหล่านี้มาชำระตรวจสอบ รวมทั้งปริวรรตต้นฉบับใหม่ ๆ ทำให้ได้เอกสารเพิ่มขึ้นและมีคุณภาพสูง ตัวอย่างที่ควรกล่าวถึงได้แก่ หนังสือในชุด “ประชุมพงสาวดารฉบับราษฎร์” ของสำนักพิมพ์อมรินทร์ที่เริ่มทยอยออกสู่สาธารณชนแล้วคือ พระราชพงสาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1 (2539) พื้นเมืองน่านฉบับวัดพระเกิด (2539) พื้นเมืองเชียงแสน (2539) ทั้งนี้ก็โดยความร่วมมือของนักวิชาการผู้เชี่ยวชาญหลายท่านรับผิดชอบชำระต้นฉบับปริวรรต ตรวจสอบ วิเคราะห์ แต่ละชิ้นแล้วแต่กรณี โดยมี ศาสตราจารย์ ดร.นิธิ เอียวศรีวงศ์ เป็นบรรณาธิการ ส่วนเอกสารที่น่าสนใจชิ้นอื่น ๆ ที่ทำงานในลักษณะเดียวกันนี้ได้แก่ **The Nan Chronicle** (1994) ของ D.K. Wyatt และ **ตำนานพื้นเมืองเชียงใหม่** (2543) โดย อรุณรัตน์ วิเชียรเขียว และเดวิด เค. วยอาจ เป็นต้น

เอกสารการปกครองหรือเอกสารราชการ เอกสารการปกครองหรือเอกสารราชการของไทยมีมาตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยาแล้ว อย่างไรก็ตาม ส่วนใหญ่ของเอกสารประเภทนี้โดยเฉพาะอย่างยิ่งของก่อนสมัยรัตนโกสินทร์นั้นได้สูญหายไปเกือบหมดแล้ว ทั้งนี้อาจเป็นไปได้ว่าเกิดจากการไม่มีธรรมเนียมหรือระบบการเก็บเอกสารราชการมาตั้งแต่โบราณ ด้วยเหตุดังนั้นก็เลยเอกสารที่ตกทอดต่อมาจึงกระจัดกระจายเป็นอย่างมาก จนกระทั่งเมื่อได้มีการตั้งกระทรวง ทบวง กรมขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 5 แล้ว จึงได้เริ่มมีการเก็บเอกสารกันอย่างมีระบบ นอกจากนั้นในสมัยที่หอสมุดแห่งชาติเริ่มถือกำเนิดขึ้นในนามของหอพระสมุดวชิรญาณ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาบำราบปรปักษ์ทรงเป็นนายกสภาหอพระสมุดได้ทรงเห็นความสำคัญในการเก็บรวบรวมเอกสารเก่าทุกชนิด รวมทั้งเอกสารการปกครองเก่าดังกล่าวเท่าที่จะหาได้ตามหน่วยราชการ วัดวาอาราม ตลอดจนที่ตกเป็นสมบัติของเอกชนตามหัวเมืองต่าง ๆ นำมาเก็บไว้เป็นแผนกหนึ่งในหอพระสมุด เอกสารเหล่านี้ส่วนใหญ่เป็นเอกสารการปกครองตั้งแต่รัชกาลที่ 1 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ลงมา ส่วนเอกสารก่อนหน้านั้นมีอยู่น้อย อย่างไรก็ตามเอกสารของยุคเก่าดังกล่าวก็ค่อย ๆ มีมากขึ้น เนื่องจากหอสมุดแห่งชาติได้รับเพิ่มเติมภายหลังโดยอยู่ในความดูแลของแผนกหนังสือตัวเขียน (นิธิ เอียวศรีวงศ์ และอาคม พฤษยะ, 2525 : 71)

เอกสารการปกครองหรือเอกสารราชการดังกล่าวนี้มีคุณค่าอย่างสูงต่อการศึกษาประวัติศาสตร์โดยรวม กล่าวในส่วนที่เกี่ยวข้องโดยตรงกับการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่น ได้แก่ พระตำราบรมราชูทิศ สารตรา ใบบอก บันทึกลงจดหมายเหตุ รายงาน เป็นต้น ตัวเอกสารที่มีอายุตั้งแต่สมัยรัตนโกสินทร์ขึ้นไปมักเขียนด้วยกระดาษสีด้าที่เรียกว่าสมุดด้า หรือบางครั้งก็ใช้กระดาษขาว เรียกว่าสมุดขาว ครั้นตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 5 เป็นต้นมากระดาษที่ใช้ก็มีความทันสมัยมากขึ้น รวมทั้งพัฒนาจากการเขียนด้วยลายมือไปสู่ตัวพิมพ์ดีดในที่สุด ในสมัยดังกล่าวนี้เองเมื่อได้มีการปฏิรูปการปกครองการบริหารของรัฐบาลกลางให้เป็นแบบใหม่ขึ้นบ้างแล้ว เอกสารการปกครองหรือเอกสาร

ราชการก็ได้เพิ่มจำนวนขึ้นอย่างมาก ทั้งนี้ก็เพราะมีระบบการเก็บเอกสารที่ดีขึ้นสำหรับการบริหารแบบใหม่ที่จะต้องใช้เอกสารมากกว่าวิธีการบริหารแบบเก่า เอกสารเหล่านี้จะทวีมากขึ้นตามลำดับเมื่อระบบการปกครองแบบใหม่มีความซับซ้อนขึ้นในภายหลัง โดยเอกสารส่วนใหญ่ก็มีลักษณะคล้ายกับที่กล่าวมาแล้วคือ เป็นเอกสารที่ติดต่อกันระหว่างรัฐบาลและข้าราชการทั้งส่วนกลางและส่วนภูมิภาค ตลอดจนรายงานของข้าราชการในเรื่องต่าง ๆ ที่ละเอียดขึ้น เช่น รายงานการตรวจราชการ รายงานความคิดเห็นเพื่อกราบบังคมทูล เป็นต้น ต้นฉบับของเอกสารเหล่านี้ในปัจจุบันจัดเก็บไว้ใน “หอจดหมายเหตุแห่งชาติ” และส่วนหนึ่งก็ได้มีการทำสำเนาไปไว้ในหอจดหมายเหตุของจังหวัดต่าง ๆ อีกด้วย

ตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 5 แล้วเช่นกันที่เอกสารเก่าบางส่วนเหล่านี้เริ่มได้รับการตีพิมพ์เผยแพร่ และทยอยเพิ่มขึ้นเรื่อยมา โดยเริ่มในวารสารของราชการ คือ **เทศาภิบาล** และพิมพ์สอดแทรกในหนังสือชุดประชุมพงสาวดารภาคต่าง ๆ ตลอดจนตีพิมพ์เป็นเรื่อง ๆ แยกย่อยออกมา ในปัจจุบันเอกสารเหล่านี้จึงแพร่หลายมากยิ่งขึ้น ทำให้ผู้สนใจศึกษาสามารถหยิบฉวย “หลักฐาน” ดังกล่าวมาใช้ได้อย่างสะดวก ตัวอย่างเช่น สารตราเรื่องตั้งเจ้าพระยานครศรีธรรมราช (ในประชุมพงสาวดารภาค 1 ตอนต้น) ประชุมพระตำราบรมราชูทิศเพื่อกัลปนาสมัยอยุธยา ภาค 1 (สำนักนายกรัฐมนตรี) ทำเนียบข้าราชการนครศรีธรรมราช (ในประชุมพงสาวดาร ภาคที่ 73) เสนาบดีกระทรวงมหาดไทยเสด็จตรวจราชการหัวเมืองปักษ์ใต้ พ.ศ. 2439 (ร.ศ. 115) (รายงานการเสด็จตรวจราชการหัวเมืองปักษ์ใต้ของสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ เขียนทูลเกล้าฯถวายแด่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว) เอกสารตรวจราชการเมืองนครไชยศรี เมื่อเดือนสิงหาคม ร.ศ. 117 จดหมายเหตุเมืองนครราชสีมา สารตราเจ้าพระยาจักรีเรื่องจัดการเมืองนครราชสีมา ฯลฯ โดยสองเรื่องหลังนี้พิมพ์อยู่ในหนังสือ **รวมเรื่องเมืองนครราชสีมา (2511)**

เอกสารการปกครองหรือเอกสารราชการนับเป็นหลักฐานที่มีคุณค่าอย่างสูงสำหรับการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่น ทั้งนี้ก็เพราะเอกสารดังกล่าวมีข้อมูลหรือข้อสนเทศเกี่ยวกับท้องถิ่นอยู่เป็นจำนวนมาก ไม่ว่าจะเป็นในเรื่องสภาพทางด้านภูมิศาสตร์ ชีวิตความเป็นอยู่ของชาวบ้าน การทำมาหากิน วัฒนธรรมความเชื่อ การเมืองการปกครอง และที่สำคัญคือทัศนคติของผู้ปกครองระดับต่าง ๆ ที่มีต่อท้องถิ่น ผู้สนใจประวัติศาสตร์ท้องถิ่นจึงละเลยหลักฐานชนิดนี้ไปไม่ได้เลย

มีข้อน่าสังเกตว่าในระยะหลังมานี้เมื่อวงวิชาการของไทยได้หันมาสนใจประวัติศาสตร์ชุมชนท้องถิ่นมากขึ้น แต่ปรากฏว่าผู้ศึกษาไม่ค่อยให้ความสนใจหลักฐานดังกล่าวมากนัก ทั้งนี้อาจเป็นความเข้าใจผิดคิดว่าประวัติศาสตร์ของชุมชนคือเรื่องราวของชาวบ้านนั้นจะต้องใช้วิธีการสัมภาษณ์เพียงอย่างเดียว ส่วนหลักฐานของทางราชการคือเรื่องราวของผู้ปกครองซึ่งไม่เกี่ยวกับวิถีชาวบ้านแต่อย่างใด

การตั้งข้อรังเกียจหลักฐานดังกล่าวนับว่าเป็นเรื่องที่น่าเสียดาย เพราะการที่จะเข้าใจประวัติศาสตร์ท้องถิ่นให้รอบด้านนั้นจำเป็นต้องอาศัยหลักฐานทั้งภายนอกและภายใน เหตุฉะนั้นการเน้นหลักฐานภายใน (การสัมภาษณ์ชาวบ้าน) เพียงอย่างเดียวจึงไม่ใช่เป็นการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นอย่างสมบูรณ์ หากเป็นการทำความเข้าใจสังคมเหล่านั้นเพียงครั้งเดียว รวมทั้งยังไม่อาจตรวจสอบความน่าเชื่อถือของข้อมูลต่าง ๆ ที่ได้จากการสัมภาษณ์หรือหลักฐานภายในท้องถิ่นอีกด้วย

เอกสารของเอกชน นับเป็นหลักฐานที่มีอยู่จำนวนมากและหลากหลายที่สุดเมื่อเทียบกับ 2 กลุ่มแรกที่กล่าวแล้ว เอกสารของเอกชนก็มีคุณค่าสูงที่นักเรียนประวัติศาสตร์ท้องถิ่นสมควรให้ความสนใจเพิ่มขึ้นทั้งในส่วนที่เป็นหลักฐานภายนอกและภายในท้องถิ่นเอง ในช่วงเวลาที่ผ่านมามีเราจะไม่รังเกียจหลักฐานดังกล่าวนัก แต่จะเห็นได้ว่านักเรียนประวัติศาสตร์ท้องถิ่นนำหลักฐานนี้มาใช้น้อยเหตุผลส่วนหนึ่งน่าจะเกิดจากความไม่สะดวกในการเข้าถึงเอกสาร ที่สำคัญเอกสารเหล่านี้มีอยู่กระจัดกระจาย ไม่ได้นำมาเก็บรวบรวมไว้ในที่เดียวกันเหมือนกับหลักฐานกลุ่มด้านนางพาสวาคารหรือเอกสารการปกครองที่กล่าวแล้ว ผู้ที่ต้องการใช้หลักฐานในกลุ่มนี้จึงจะต้องอดทนแสวงหาพอสมควร อย่างไรก็ตาม ในระยะต่อมาก็เป็นที่น่ายินดีว่าได้มีผู้เก็บรวบรวมหลักฐานที่เป็นของเอกชนไว้อย่างเป็นระบบมากขึ้น (โดยเฉพาะอย่างยิ่งเอกสารที่เป็นของท้องถิ่นโดยตรงซึ่งเก็บไว้ตามศูนย์วัฒนธรรมของจังหวัดต่าง ๆ และตามศูนย์วิจัยของมหาวิทยาลัยในภูมิภาคที่ศึกษาทางด้านสังคมท้องถิ่นโดยตรง) นอกจากนี้ก็ยังได้ส่งเสริมให้มีการตีพิมพ์เผยแพร่ในวงกว้างมากขึ้น

บันทึกของชาวต่างชาติ นับเป็นเอกสารเอกชนที่สำคัญยิ่งที่ให้ข้อมูลเกี่ยวกับท้องถิ่นได้ดี โดยเฉพาะอย่างยิ่งตั้งแต่สมัยปลายอยุธยาเป็นต้นมา ความจริงบันทึกของชาวต่างชาติได้มีมาก่อนสมัยดังกล่าวแล้ว เช่น บันทึกของชาวจีน อินเดีย อาหรับ เปอร์เซีย เป็นต้น แต่ส่วนใหญ่ของเอกสารดังกล่าวก็จะให้ภาพที่เกี่ยวกับรัฐหรือศูนย์กลางเป็นหลัก ไม่เหมือนตั้งแต่สมัยปลายอยุธยาที่มีพ่อค้าและนักเดินทางเอกชนต่างให้ความสนใจบันทึกเรื่องราวของท้องถิ่นมากขึ้น ทั้งนี้จะโดยตั้งใจหรือไม่ก็ตาม เอกสารดังกล่าวนอกจากเป็นส่วนส่วนตัวแล้วก็ยังเป็นรายงานหรือจดหมายที่เกี่ยวข้องกับการค้าของบริษัทซึ่งเข้ามาติดต่อค้าขายกับศูนย์กลางอำนาจที่อยุธยา และกับบรรดาเมืองท่าต่าง ๆ เอกสารเหล่านี้ได้แก่บันทึกของชาวฮอลันดา อังกฤษ ฝรั่งเศส เป็นต้น ตัวอย่างเอกสารที่แปลเป็นภาษาไทยและรู้จักกันดีแล้วคือ *บันทึกเรื่องสัมพันธไมตรีระหว่างไทยกับนานาประเทศในศตวรรษที่ 17* ซึ่งมีข้อมูลเกี่ยวกับหัวเมืองชายทะเลที่เกี่ยวข้องจำนวนหนึ่ง

ครั้นตั้งแต่ต้นรัตนโกสินทร์เป็นต้นมา เอกสารที่เป็นบันทึกของชาวต่างชาติก็มีมากขึ้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งของชาวยุโรปทั้งที่เป็นพ่อค้า หมอสอนศาสนา นักเดินทางเผชิญโชค และผู้ที่เข้ามารับจ้างเป็นที่ปรึกษาหรือทำงานให้แก่รัฐไทยสมัยใหม่ ชาวตะวันตกเหล่านี้มักมีโอกาสดำเนินทางไปยังท้องถิ่นอันห่างไกลตามภูมิภาคต่าง ๆ และได้บันทึกเรื่องราวของท้องถิ่นไว้อย่างละเอียดกว่านักเดินทาง

รุ่นแรกๆ ตัวอย่างเอกสารเหล่านี้ได้แก่ **The Kingdom and People of Siam** ของ Sir John Bowring ซึ่งเป็นอัครราชทูตเชิญพระราชสาส์นของพระนางเจ้าวิกตอเรียแห่งอังกฤษเข้ามาเจรจาทำสนธิสัญญากับประเทศสยามในสมัยรัชกาลที่ 4 **Three Voyages along the Coast of China** โดย Carl F. Augustus มิชชันนารีโปรเตสแตนต์ ชาวเยอรมัน ซึ่งเดินทางเข้ามาเผยแพร่ศาสนาในสยามในราวปี พ.ศ. 2371 **Temples and Elephants** ของ Carl Bock ซึ่งเป็นบันทึกประสบการณ์การเดินทางในบริเวณภาคกลางและภาคเหนือเมื่อ พ.ศ. 2424 **Five Years in Siam From 1891-1896** โดย H. Warrington Smyth ชาวอังกฤษผู้ซึ่งเข้ามารับราชการในสมัยรัชกาลที่ 5 ในตำแหน่งรองเจ้ากรมโลหะกิจฯ กระทรวงเกษตรธิการ ฯลฯ

สาเหตุที่งานเขียนประเภทบันทึกประสบการณ์การเดินทางและการสำรวจดังกล่าวนี้มีมากขึ้นเป็นลำดับในช่วงต้นรัตนโกสินทร์เป็นต้นมา ก็เพราะว่าเป็นช่วงเวลาที่เขาติดตะวันตกได้เข้ามามีผลประโยชน์อย่างเข้มข้นในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้โดยรวม ซึ่งรัฐสยามก็ต้องปรับตัวสัมพันธ์กับชาวต่างชาติดังกล่าวเพิ่มขึ้น งานเขียนเหล่านี้มีคุณค่าในฐานะที่เป็นหลักฐานร่วมสมัยที่มีข้อมูลเกี่ยวกับท้องถิ่นจำนวนมากที่มักไม่ได้รับการบันทึกไว้ในเอกสารของชาวพื้นเมืองนัก ไม่ว่าจะเป็นข้อมูลทางด้านกายภาพ เช่น สภาพภูมิศาสตร์ ทรัพยากรธรรมชาติ หรือ ข้อมูลทางด้านสังคมวัฒนธรรม การเมืองการปกครอง โลกทรรศน์ ความเชื่อ เป็นต้น ในปัจจุบันงานเขียนในลักษณะดังกล่าวได้รับการแปลและตีพิมพ์เผยแพร่บ้างแล้ว โดยกรมศิลปากร ในส่วนที่เป็นภาษาอังกฤษและฝรั่งเศสนั้น สำนักพิมพ์ White Lotus ได้เป็นผู้ที่มีบทบาทสำคัญในการตีพิมพ์ตลอดมา ด้วยเหตุนี้ผู้สนใจศึกษาจึงสามารถเข้าถึงเอกสารได้ง่ายกว่าแต่ก่อน แม้ว่าอาจต้องใช้เวลาในการอ่านภาษาที่ไม่คุ้นเคยอยู่บ้างก็ตาม

นอกจากบันทึกของชาวต่างชาติแล้ว บันทึกของชาวพื้นเมืองเองก็นับเป็นหลักฐานร่วมสมัยที่นักเรียนประวัติศาสตร์ท้องถิ่นจะต้องให้ความสำคัญ บันทึกของชาวพื้นเมืองนี้อาจเป็นผลงานของชนชั้นสูงในสังคมหรือปัญญาชนท้องถิ่นซึ่งเริ่มปรากฏให้เห็นมากขึ้นตั้งแต่ช่วงรัชกาลที่ 5 เป็นต้นมา เอกสารเหล่านี้ได้แก่ บันทึกการท่องเที่ยว ชีวประวัติ จดหมาย ประวัติชุมชน จดหมายเหตุความทรงจำ ซึ่งแต่เดิมนั้นมักเก็บไว้กับตัวผู้เขียนในฐานะเอกสารส่วนตัว จนต่อมาภายหลังทายาทก็จะนำมาจัดพิมพ์เผยแพร่ในหนังสืออนุสรณ์งานศพของผู้บันทึก จึงไม่แปลกอันใดที่จะพบว่าหนังสืองานศพคือแหล่งข้อมูลสำคัญของประวัติศาสตร์ท้องถิ่นจำนวนมากที่เราควรค้นหาและให้ความสนใจเพิ่มขึ้นในปัจจุบัน ตัวอย่างงานเขียนของชาวพื้นเมืองระยะแรกที่ตีพิมพ์แล้วได้แก่ **ชีววิถณ์ที่ต่าง ๆ ภาคที่ 7** โดย สมเด็จพระเจ้าฟ้าภาณุรังษี สว่างวงศ์ **เที่ยวตามทางรถไฟ** โดยสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ **จดหมายเหตุความทรงจำสมัยฝรั่งเศสยึดจันทบุรี** ของหลวงสาครศรเขตต์ (ป.สาคริกานนท์) ตลอดจนบันทึกใหม่ ๆ ในระยะหลังเช่น ผลงานของมนัส โอภากุล ที่เกี่ยวกับเมืองสุพรรณบุรี เรื่องเล่าประวัติศาสตร์สามัญชน **คนทุ่งกุลาร** ของเดช ภูสองชั้น เป็นต้น นอกจากนี้ยังมีเอกสารที่ยังไม่ได้

เผยแพร่อีกจำนวนมาก โดยเฉพาะอย่างยิ่งเป็นบันทึกของปัญญาชนท้องถิ่นอย่างแท้จริง ไม่ว่าจะเป็นครูหรือผู้นำศาสนาในชุมชนที่มักบันทึกเรื่องราวท้องถิ่นของตัวเองในแง่มุมต่าง ๆ ไว้ที่น่าสนใจ เอกสารเหล่านั้นมักเก็บไว้โดยถูกหลานและกำลังข้าราชการสูญหายไปเรื่อย ๆ โดยไม่มีโอกาสตีพิมพ์เผยแพร่แต่อย่างใด นักเรียนประวัติศาสตร์ท้องถิ่นที่เป็นคนในท้องถิ่นนั้นๆ จึงอาจเป็นผู้สืบเสาะแสวงหาเอกสารดังกล่าวและคัดลอกนำมาเก็บรวมไว้ก็จะเป็นประโยชน์แก่คนรุ่นหลังต่อไป ตัวอย่างความพยายามในการรวบรวมเอกสารที่น่าสนใจเหล่านี้ เช่น **บันทึกของคนท้องถิ่น** (2537) ของโครงการท้องถิ่นศึกษา คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยนเรศวร ซึ่งได้รวบรวมเอกสารท้องถิ่นไว้หลายชนิด เช่น ชีวประวัติ บันทึกความทรงจำ ตลอดจนรายงานการประชุมสภาเทศบาลเมือง เป็นต้น

วรรณกรรมประเภทต่าง ๆ ถิ่นนับเป็นหลักฐานของเอกชนอีกชนิดหนึ่งที่มีอยู่มากตามท้องถิ่นต่าง ๆ แต่นักเรียนประวัติศาสตร์นำเอามาใช้น้อย เอกสารเหล่านี้เขียนหรือคัดลอกโดยปัญญาชนเพื่อตอบสนองความต้องการของชุมชนในท้องถิ่นด้านต่าง ๆ เช่น วรรณกรรมที่เกี่ยวข้องกับพุทธศาสนา วรรณกรรมคำสอน และ วรรณกรรมประโลมโลก รวมทั้งเอกสารประเภทคำราต่าง ๆ เช่น คำรายา คำราดูถูกข่มขาม เป็นต้น ในปัจจุบันวรรณกรรมประเภทต่าง ๆ ดังกล่าว ได้รับความสนใจจากนักวิชาการที่เกี่ยวข้องโดยตรงมากขึ้น โดยนำต้นฉบับซึ่งเป็นเอกสารโบราณนำมาปริวรรตและวิเคราะห์อย่างเป็นระบบ ทำให้สามารถนำมาใช้เป็นหลักฐานประวัติศาสตร์ได้สะดวกกว่าเดิม เอกสารเหล่านี้มีคุณค่าที่สะท้อนให้เห็นถึง ความเชื่อ โลกทรรศน์ และความคิดของผู้คนในท้องถิ่นได้อย่างที่หลักฐานประเภทอื่นไม่ค่อยมี แหล่งข้อมูลที่สำคัญและสามารถเข้าถึงได้ง่ายคือ ศูนย์ศึกษาทางด้านวัฒนธรรมในสถาบันอุดมศึกษาทั่วประเทศ ซึ่งมักรวบรวมปริวรรตเอกสารดังกล่าวไว้จำนวนหนึ่ง รวมทั้งการทำวิทยานิพนธ์ของนักศึกษาในระดับปริญญาโทขึ้นไปที่เกี่ยวข้องกับวรรณกรรมและคติชน ซึ่งบางส่วนก็ได้้นำเอาต้นฉบับของเอกสารมาวิเคราะห์ไว้ดังที่เราได้สำรวจกันมาแล้วในภาคแรก นอกจากนี้ก็ยังมีผลงานจากโครงการวิจัยทางวรรณกรรมท้องถิ่นที่ทำงานในลักษณะเดียวกันโดยมุ่งศึกษาต้นฉบับจำนวนมากและได้ตีพิมพ์เผยแพร่แล้ว ดังเช่น โครงการ “ภูมิปัญญาทักษิณจากวรรณกรรมและพฤติกรรม” ของศาสตราจารย์สุริวงษ์ พงศ์ไพบูลย์ ที่ได้รับทุนจากสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย เป็นต้น

หลักฐานที่เป็นของเอกชนที่น่าสนใจอีกชนิดหนึ่งคือหนังสือพิมพ์ แม้ว่ากิจการหนังสือพิมพ์ในประเทศไทยจะเริ่มต้นมาภายใต้การส่งเสริมของรัฐและในระยะแรก ๆ จะเป็นหนังสือที่เกี่ยวกับข่าวราชการ เช่น **ราชกิจจานุเบกษา** ที่เริ่มออกในสมัยรัชกาลที่ 4 แต่ต่อมาภายหลังเมื่อกิจการนี้ได้ขยายตัวมากขึ้นแล้ว ก็ปรากฏจำนวนหนังสือพิมพ์เพิ่มขึ้นทั้งในส่วนกลางและภูมิภาค ด้วยเหตุนี้เราจึงสามารถใช้หนังสือพิมพ์ตลอดจนวารสารต่าง ๆ เป็นหลักฐานทางประวัติศาสตร์ได้เช่นกัน หนังสือพิมพ์จะให้ข้อมูลและทัศนะต่าง ๆ ไม่ว่าจะเป็นทางด้านการเมือง เศรษฐกิจและสังคม กล่าวเฉพาะในส่วนหนังสือพิมพ์ท้องถิ่นที่เริ่มขึ้นในทศวรรษ 2470 นั้น นอกจากจะรายงานข่าวดังกล่าว

แล้วก็จะให้ข้อมูลในรายละเอียดต่าง ๆ ที่เกี่ยวกับปรากฏการณ์ทางสังคมในท้องถิ่นอย่างชัดเจนอีกด้วย ไม่ว่าจะเป็นเรื่องของภัยธรรมชาติ ข่าวดังผู้ร้าย โรคภัยไข้เจ็บต่าง ๆ ตลอดจนการโฆษณาสินค้าที่ทำให้เรามองเห็นความเปลี่ยนแปลงของสังคม ซึ่งสะท้อนความคาดหวังของชุมชนและสภาพการณ์ต่าง ๆ ได้ระดับหนึ่ง นักเรียนประวัติศาสตร์ท้องถิ่นจึงจะต้องใส่ใจกับหลักฐานชนิดนี้ แม้ว่าหนังสือพิมพ์ที่เป็นของท้องถิ่นเองจะมีไม่มากนัก รวมทั้งไม่สามารถออกได้อย่างสม่ำเสมอ และอาจหาต้นฉบับที่เก่าแก่เกินกว่า พ.ศ. 2500 ได้ยากก็ตาม

งานนิพนธ์ทางประวัติศาสตร์รวมทั้งวิทยานิพนธ์และบทความต่าง ๆ ก็นับเป็นเอกสารที่สามารถนำมาใช้เป็นหลักฐานอ้างอิงในการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นได้ งานนิพนธ์ดังกล่าวหมายถึงงานเขียนทางประวัติศาสตร์ที่มีลักษณะการวิเคราะห์แบบวิชาการที่ได้รับอิทธิพลจากตะวันตก ผลงานในลักษณะนี้ได้เริ่มต้นขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 5 และค่อย ๆ เข้ามาแทนที่งานนิพนธ์ทางประวัติศาสตร์แบบเก่าที่เป็นพงสาวดารและตำนานในที่สุด งานนิพนธ์ทางประวัติศาสตร์จะช่วยให้ผู้ศึกษาเข้าใจเรื่องราวต่าง ๆ ได้อย่างกระจ่างชัดและรวดเร็ว เพราะผู้เขียนจะมุ่งอธิบายเรื่องหนึ่งเรื่องใดอย่างเป็นระบบ ซึ่งจะช่วยให้นักเรียนประวัติศาสตร์ได้มีความรู้พื้นฐานเกี่ยวกับเรื่องนั้น ๆ ก่อนที่จะศึกษาด้วยตัวเองต่อไป การอ่านงานนิพนธ์ของผู้อื่นจึงมีความจำเป็นทั้งในส่วนที่มีเนื้อหาเกี่ยวกับท้องถิ่นโดยตรงและงานนิพนธ์ที่ให้ภาพรวมในระดับที่ใหญ่กว่าท้องถิ่น เช่น ภูมิภาคหรือชาติ การศึกษาบริบทของประวัติศาสตร์ดังกล่าวนี้จะช่วยให้เราเข้าใจสังคมท้องถิ่นได้ลึกซึ้งขึ้น ทั้งนี้เพราะท้องถิ่นไม่ใช่หน่วยที่ดำรงอยู่โดด ๆ แต่ย่อมสัมพันธ์กับภายนอกในระดับหนึ่งระดับใดดังที่เราได้ทำความเข้าใจกันมาแล้ว งานนิพนธ์ทางประวัติศาสตร์ที่มีประโยชน์ในรุ่นแรก ๆ ได้แก่ ผลงานของสมเด็จพระยาบรมราชานุภาพ พระยาอนุমানราชชน ครั้นต่อมาภายหลังก็มีงานนิพนธ์เกิดขึ้นจำนวนมากซึ่งล้วนมีคุณค่าต่อการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นทั้งสิ้น เช่น ผลงานของเดิม วิภาคพจน์กิจ จิตร ภูมิศักดิ์ ศรีศักร วัลลิโภดม นิธิ เอียวศรีวงศ์ ฉัตรทิพย์ นาถสุภา อานันท์ กาญจนพันธุ์ ฯลฯ

ในที่นี้ควรกล่าวเพิ่มเติมด้วยว่า นอกจากจะต้องศึกษางานนิพนธ์ทางประวัติศาสตร์โดยตรงแล้ว ผู้สนใจศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นก็ยังจำเป็นต้องอ่านงานนิพนธ์ในสาขาอื่นที่เกี่ยวข้องด้วย เช่น ทางด้านมานุษยวิทยา คติชนและวรรณกรรม โบราณคดี ฯลฯ งานนิพนธ์ในสาขาเหล่านี้มีความสัมพันธ์อย่างใกล้ชิดอยู่กับประวัติศาสตร์ท้องถิ่น ซึ่งนอกจากผู้สนใจจะได้ข้อมูลเนื้อหาแล้วก็ยังได้ประโยชน์ในเรื่องแนวคิดทฤษฎีต่าง ๆ ที่สามารถนำไปเป็นเครื่องมือศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นได้ ดังจะกล่าวถึงข้างหน้าต่อไป

หลักฐานที่ไม่เป็นลายลักษณ์อักษร

หลักฐานประเภทนี้มีความจำเป็นอย่างยิ่งในการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่น เพราะดังได้กล่าวแล้วว่าสังคมท้องถิ่นต่าง ๆ ไม่นิยมบันทึกเรื่องราวของตัวเองไว้มากนัก ด้วยเหตุดังนั้น หลักฐานที่ไม่เป็นลายลักษณ์อักษรจึงช่วยเติมช่องว่างดังกล่าวได้ดี ในปัจจุบันหลักฐานเหล่านี้ได้รับความสนใจนำมาอธิบายสังคมท้องถิ่นมากขึ้นตามลำดับ ซึ่งได้แก่หลักฐานทางด้านโบราณคดี หลักฐานทางประวัติศาสตร์ศิลปะ ศิลปะการแสดง/ประเพณีพิธีกรรม หลักฐานจากคำบอกเล่า สภาพแวดล้อมทางภูมิศาสตร์

หลักฐานทางด้านโบราณคดี หลักฐานนี้ทำให้เราได้รู้เรื่องราวในความเก่าแก่หรืออดีตอันไกลโพ้นของชุมชนท้องถิ่นต่าง ๆ โดยอาศัยการขุดค้นและตีความของนักโบราณคดี ในปัจจุบันนี้หลักฐานดังกล่าวได้เผยแพร่มากยิ่งขึ้น โดยบทบาทของนักวิชาการประจำหน่วยงานโบราณคดีตามภูมิภาคต่าง ๆ ซึ่งนักเรียนประวัติศาสตร์ท้องถิ่นสามารถนำข้อมูลมาใช้อธิบายพื้นฐานสังคมที่ตัวเองสนใจศึกษาได้อย่างสะดวก หลักฐานโบราณคดีจะทำให้เราทราบถึงวิถีชีวิตความเป็นอยู่ ความเชื่อและสภาพทางด้านเศรษฐกิจของคนโบราณอันเป็นช่วงที่ไม่มีหลักฐานลายลักษณ์อักษรกล่าวถึง อย่างไรก็ตาม ในการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นปัจจุบัน เราไม่ควรมุ่งศึกษาย้อนไปสู่อดีตอันไกลโพ้นจนเกินไป เพราะอดีตดังกล่าวมีความห่างไกลกับปัจจุบันมากจนอาจไม่มีความเกี่ยวพันสืบเนื่องกับชุมชนในสมัยต่อมาเลยแล้วก็ได้ ด้วยเหตุดังนั้นเราจึงควรทำความเข้าใจชุมชนโบราณต่าง ๆ ในฐานะที่เป็น “มรดกทางวัฒนธรรม” ของท้องถิ่นมากกว่า “ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น” ที่เป็นเรื่องของสังคมสมัยหลังเมื่อเกิดศูนย์อำนาจรัฐขนาดใหญ่ขึ้นมาเมื่อมีอิทธิพลอย่างชัดเจนแล้ว และที่สำคัญมีหลักฐานรองรับอย่างหลากหลาย รวมทั้งหลักฐานโบราณคดีที่อยู่บนพื้นดิน หรือในอีกความหมายหนึ่งอาจเรียกว่าหลักฐานทางประวัติศาสตร์ศิลปะ

หลักฐานทางประวัติศาสตร์ศิลปะ เป็นหลักฐานที่เกี่ยวข้องกับการศึกษาในเรื่องสถาปัตยกรรม ประติมากรรม และจิตรกรรม ซึ่งในท้องถิ่นหนึ่ง ๆ ก็ย่อมสร้างสรรค์ศิลปะดังกล่าวขึ้นมาควบคู่กับพัฒนาการทางสังคมในแต่ละยุคแต่ละสมัย หลักฐานเหล่านี้ได้แก่ โบราณสถาน โบราณวัตถุ ภาพสลัก ภาพเขียนบนฝาผนัง เป็นต้น การศึกษาทางประวัติศาสตร์ศิลปะ ทำให้สามารถกำหนดอายุของเมืองหรือชุมชนตลอดจนเข้าใจในเรื่องคตินิยม ความเชื่อต่าง ๆ และที่สำคัญหลักฐานดังกล่าวทำให้มองเห็นความสัมพันธ์ทางวัฒนธรรมของบ้านเมืองและชุมชนที่สะท้อนอยู่ในศิลปะเหล่านี้โดยที่หลักฐานอื่น ๆ อาจไม่ได้กล่าวถึง เหตุฉะนั้นการศึกษาทางประวัติศาสตร์ศิลปะจึงช่วยให้เข้าใจสังคมท้องถิ่นได้ดี แม้จะต้องอาศัยการอธิบายจากผู้เชี่ยวชาญโดยตรงก็ตาม

หลักฐานจากศิลปะการแสดง/ประเพณีพิธีกรรม นับเป็นหลักฐานอีกรูปแบบหนึ่งที่จะช่วยให้มองเห็นสังคมท้องถิ่นหนึ่ง ๆ ได้เช่นกัน โดยเฉพาะความเป็นเอกลักษณ์ของท้องถิ่นที่ถ่ายทอดผ่านทางศิลปะการแสดงรวมถึงประเพณีพิธีกรรม อันเป็นส่วนหนึ่งของวิถีวัฒนธรรมในท้องถิ่น หลักฐานดังกล่าวมีความสืบเนื่องและเปลี่ยนแปลงไปอย่างไรหรือไม่นั้น ย่อมขึ้นอยู่กับบริบททางสังคมที่เป็นปัจจัยหลักคั่นสำคัญ นักมานุษยวิทยาซึ่งสนใจศึกษาเรื่องดังกล่าวสามารถที่จะอ่านความหมายของศิลปะการแสดงและประเพณีพิธีกรรมได้ดี นักเรียนประวัติศาสตร์ท้องถิ่นจึงควรเรียนรู้วิธีการทางมานุษยวิทยาเพื่อนำมาใช้ประโยชน์ทำความเข้าใจสังคมร่วมสมัยด้วย หลักฐานดังกล่าวจะช่วยให้เห็นถึงความผันแปรของสังคมท้องถิ่นซึ่งเป็นภาวะที่ชาวบ้านมีปฏิริยาโต้ตอบหรือปรับตัวโดยผ่านทางศิลปะและประเพณีพิธีกรรม อันหมายถึงความคิดของชุมชนในลักษณะที่เคลื่อนไหวอยู่ตลอดเวลา ในการศึกษาประวัติศาสตร์วัฒนธรรมของกลุ่มชาติพันธุ์ต่าง ๆ มักอาศัยหลักฐานจากศิลปะการแสดงและประเพณีพิธีกรรม ดังกรณีตัวอย่างการศึกษาในภาคเหนือของไทย เช่น “พิธีไหว้ผีเมืองและอำนาจรัฐในล้านนา” (2537) ของอานันท์ กาญจนพันธุ์ เป็นต้น

หลักฐานจากคำบอกเล่า เป็นหลักฐานที่ได้รับความนิยมมากที่สุดในการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นปัจจุบัน ทั้งนี้ก็เพราะสังคมให้ความสำคัญและสนใจเรื่องราวของท้องถิ่นในช่วงการเปลี่ยนแปลงที่ร่วมสมัยมากขึ้น เหตุฉะนั้นหลักฐานจากคำบอกเล่าจึงมีบทบาทอย่างสำคัญและดูเหมือนว่าจะสามารถเข้าถึงได้โดยง่ายอย่างไม่มีวันสิ้นสุด อย่างไรก็ตาม หลักฐานจากคำบอกเล่านี้สามารถแยกออกได้เป็น 2 ลักษณะ คือ ประเพณีจากการบอกเล่า และ การสัมภาษณ์

ประเพณีจากการบอกเล่า คือการบอกเล่าเกี่ยวกับเรื่องราวของเหตุการณ์ ความเชื่อ ค่านิยม ตลอดจนธรรมเนียมปฏิบัติต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นนานมาแล้ว โดยการถ่ายทอดในลักษณะคำพูด คำร้อง สืบต่อกันมาหลายชั่วอายุคน เป็นข้อมูลที่อยู่เล่าไม่ได้เห็นมาด้วยตัวเอง แต่ได้มาจากการเล่าต่อ ๆ กันมา จนในที่สุดก็อาจมีการจดบันทึกไว้เป็นลายลักษณ์อักษรโดยผู้ที่เข้าไปศึกษาก็ได้ ตัวอย่างข้อมูลที่ได้จากประเพณี การบอกเล่า ได้แก่ นิยายปรัมปรา ปรีสนา บทสวดและคำพังเพย เป็นต้น ข้อมูลที่ได้จากประเพณีจากการบอกเล่าจึงมีหลากหลาย ซึ่งเป็นสิ่งที่สะท้อนสภาพทางด้านการเมือง เศรษฐกิจ สภาพทางสังคมและความเชื่อ ฯลฯ ในการเข้าใจเรื่องดังกล่าวผู้ศึกษาจะต้องนำมาวิเคราะห์ตีความเสียก่อน ทั้งนี้ก็ต้องอาศัยวิธีการทางคติชนวิทยาซึ่งนักเรียนประวัติศาสตร์ท้องถิ่นมักไม่ค่อยคุ้นเคยเช่นกัน อย่างไรก็ตาม เนื่องจากเป็นหลักฐานที่สะท้อนความเป็นพื้นถิ่นพื้นบ้านที่สืบทอดกันมาเป็นเวลาอันยาวนาน โดยที่ผู้บอกเล่ามักไม่มีส่วนได้ส่วนเสีย ด้วยเหตุดังนั้น ข้อมูลจากประเพณีการบอกเล่าจึงควรได้รับความสนใจมากขึ้น รวมทั้งสร้าง “โครงเรื่อง” ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นอย่างเหมาะสมให้ข้อมูลเหล่านี้ได้เกาะเกี่ยวบอกเล่าเรื่องราวอย่างมีประสิทธิภาพ

ส่วนหลักฐานที่ได้จากการสัมภาษณ์นั้น หมายถึงข้อมูลในลักษณะที่เป็นคำพูดจากการบอกเล่าของบุคคลต่าง ๆ ที่เกี่ยวกับชีวิตของผู้เล่าหรือเหตุการณ์ต่าง ๆ ที่ผู้เล่าเกี่ยวข้องอยู่ด้วยหรือมีประสบการณ์มาจากตัวเอง หลักฐานชนิดนี้นิยมกันอย่างมากในระยะหลังเมื่อการศึกษาประวัติศาสตร์ชุมชนร่วมสมัยได้รับความสนใจมากขึ้นดังกล่าวแล้ว ข้อมูลจากการสัมภาษณ์นี้มีเสน่ห์ตรงที่หลังไหลออกมาจากผู้เล่าโดยไม่มีที่สิ้นสุด ผู้เล่ากับผู้สัมภาษณ์สามารถตอบโต้แลกเปลี่ยนกันได้ตลอดเวลาจนเป็นที่พอใจ งานวิจัยประวัติศาสตร์ชุมชนหลาย ๆ ชิ้นที่ผ่านมาได้ใช้หลักฐานจากการสัมภาษณ์เพียงอย่างเดียว งานในลักษณะนี้จึงอาจเรียกว่า “ประวัติศาสตร์จากการบอกเล่า” ก็ได้

การใช้หลักฐานจากการสัมภาษณ์นี้มีมานานแล้วในสังคมไทย ดังเช่น งานนิพนธ์ของสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ในหนังสือ **นิทานโบราณคดี** ที่ได้ทรงสืบสวนสอบถามจากคนสูงอายุ หรือผลงานของพระยาอนุมานราชธนที่เกี่ยวกับชีวิตชาวนา เป็นต้น ส่วนในระยะต่อมาผลงานของ David Bruce Johnston เรื่อง **Rural Society and the Rice Economy in Thailand, 1880-1930** ที่ศึกษาสังคมชาวนาในภาคกลาง และผลงานของฉัตรทิพย์ นาถสุภา และคณะที่เกี่ยวกับประวัติศาสตร์เศรษฐกิจหมู่บ้าน นับว่าเป็นงานที่ใช้หลักฐานจากการสัมภาษณ์ได้อย่างน่าสนใจและมีประสิทธิภาพมากขึ้น กล่าวกันว่าหลักฐานจากการสัมภาษณ์นี้คือหัวใจหรือข้อมูลหลักในการศึกษาประวัติศาสตร์ชุมชนในปัจจุบันทีเดียว อย่างไรก็ตาม แม้เราไม่อาจปฏิเสธคุณค่าของหลักฐานชนิดนี้ได้ แต่ก็ต้องไม่ลืมว่าข้อมูลจากการสัมภาษณ์มักเปลี่ยนแปลงไปตามสถานการณ์ ผู้เล่าและกาลเวลาและที่สำคัญไม่สามารถย้อนไปสู่อดีตได้มากนัก ดังนั้นผู้ศึกษาจึงจะต้องตรวจสอบข้อมูลเหล่านี้กับหลักฐานอื่น ๆ ด้วย จึงจะทำให้หลักฐานจากการบอกเล่ามีความน่าเชื่อถือยิ่งขึ้น

กล่าวอย่างสรุป หลักฐานจากประเพณีการบอกเล่าและจากการสัมภาษณ์มีลักษณะที่คล้ายคลึงกัน กล่าวคือ ใช้กรรมวิธีในการบอกเล่าเป็นสื่อในการถ่ายทอดข้อมูล แต่ความแตกต่างอยู่ที่ว่าการสัมภาษณ์หรือการบอกเล่า เป็นวิธีการหาข้อมูลที่เกี่ยวข้องกับเหตุการณ์ซึ่งเกิดขึ้นเมื่อไม่นานมานี้ ส่วนประเพณีจากการบอกเล่านั้นเป็นการศึกษาข้อมูลที่เกิดขึ้นมานานแล้ว และได้เล่าต่อกันมาหลายชั่วอายุคนจนเป็นเรื่องปรัมปราโบราณ (ดู ศรีสักร วัลลิโภดม, 2522) คุณค่าของหลักฐานดังกล่าวนี้มีอยู่อย่างรอบด้านทั้งในส่วนที่เป็น “ข้อเท็จจริง” ในอดีตและทัศนคติของผู้เล่า ซึ่งขึ้นอยู่กับผู้ที่เข้าไปศึกษาต้องการข้อมูลชนิดไหน

หลักฐานจากสภาพแวดล้อมทางภูมิศาสตร์ เป็นหลักฐานที่มักจะถูกมองข้ามไปหรือไม่ให้ความสำคัญเท่าที่ควรในการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในช่วงเวลาที่ผ่านมา หลักฐานดังกล่าวได้แก่ ทรัพยากรธรรมชาติ ภูมิประเทศ ภูมิอากาศ เส้นทางคมนาคม แม่น้ำลำคลอง ปริมาณน้ำฝน เป็นต้น สิ่งเหล่านี้ย่อมมีความสัมพันธ์อยู่กับสังคมมนุษย์ในระดับต่าง ๆ และมีส่วนสำคัญในการกำหนดวิถี

ประวัติศาสตร์ในแต่ละภูมิภาคหรือท้องถิ่น ด้วยเหตุดังนั้น การศึกษาเกี่ยวกับสภาพแวดล้อมทางภูมิศาสตร์ก็จะทำให้เราเข้าใจสังคมได้ดีขึ้น อย่างไรก็ตาม ในการศึกษาเรื่องดังกล่าวก็มีใช้เพียงแต่บอกว่ามีภูเขาสูง-ยาวเท่าใด แม่น้ำลำคลองมีกี่สาย หรือมีกี่ฤดูตั้งที่เรามักเห็นอยู่บ่อย ๆ ในบทแรกของงานวิจัย หากจะต้องเป็นการศึกษาสภาพในอดีตว่าสิ่งเหล่านี้ได้ดำรงอยู่และเปลี่ยนแปลงไปอย่างไร มีความเกี่ยวข้องกับชุมชนอย่างไร หรือกล่าวอีกนัยหนึ่งเป็นการศึกษาสภาพแวดล้อมทางภูมิศาสตร์ในมิติประวัติศาสตร์ที่มีคนเข้าไปเกี่ยวข้องอยู่ด้วย จึงนับเป็นสิ่งที่ท้าทายให้ค้นหา โดยเฉพาะอย่างยิ่งในระดับภูมิภาคหรือท้องถิ่นที่มีสภาพแวดล้อมทางภูมิศาสตร์แตกต่างกันออกไปเป็นหน่วยนิเวศหนึ่ง ๆ ที่มีลักษณะเฉพาะของตน

การเริ่มต้นศึกษาจึงจำเป็นจะต้องทำงานในภาคสนามเช่นเดียวกับการสำรวจหลักฐานที่ไม่เป็นลายลักษณ์อักษรชนิดอื่น ๆ การทำงานในภาคสนามทำให้เกิดภาพพจน์และคำถามต่าง ๆ อันจะนำไปสู่การสัมภาษณ์บุคคลเพื่อเก็บข้อมูลในอดีต เช่น ในเรื่องของพื้นที่ป่า เส้นทางน้ำ จำนวนสัตว์ป่า และสัตว์น้ำต่าง ๆ ว่าได้เปลี่ยนแปลงไปอย่างไร เป็นต้น การออกไปสำรวจเหล่านี้ก่อให้เกิดจินตนาการและจะมีความเป็นไปได้และน่าเชื่อถือมากยิ่งขึ้นเมื่อเราสามารถนำข้อมูลไปตรวจสอบกับหลักฐานอื่น ๆ ที่เกี่ยวข้อง เช่น แผนที่เก่า ภาพถ่ายทางอากาศ ข้อมูลทางอุตุนิยม ซึ่งเป็นหลักฐานทางวิทยาศาสตร์ที่สามารถเข้าถึงได้ไม่ยากในปัจจุบัน การศึกษาประวัติศาสตร์ภูมิภาคหรือประวัติศาสตร์ท้องถิ่นโดยอาศัยหลักฐานด้านสภาพแวดล้อมทางภูมิศาสตร์ดังกล่าวนี้ได้รับความนิยมอย่างมากในสังคมตะวันตก โดยเฉพาะอย่างยิ่งในหมู่นักประวัติศาสตร์เศรษฐกิจสังคมที่ได้รับอิทธิพลทางแนวคิดมาจากสำนัก Annales ของฝรั่งเศส

ความหมายของหลักฐาน

การศึกษาประวัติศาสตร์ใด ๆ ก็ตาม เมื่อสามารถรวบรวมหลักฐานที่เกี่ยวข้องมาได้ในปริมาณที่น่าพอใจระดับหนึ่งแล้ว ก็ไม่ได้หมายความว่าหลักฐานดังกล่าวจะให้ข้อมูลแก่เราโดยอัตโนมัติจนเป็น “ความรู้” ทางประวัติศาสตร์ในเรื่องที่ศึกษาได้เลย หลักฐานข้อมูลโดยตัวของมันเองไม่ได้มีความหมายทางประวัติศาสตร์โดยตรง แต่หลักฐานจะให้ความหมายต่าง ๆ เมื่อเราได้ตั้งคำถามขึ้นอย่างเหมาะสม ในการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นที่คำนึงถึงวิถีชีวิตของผู้คนส่วนใหญ่จึงมีความจำเป็นที่จะต้องหาความหมายจากข้อมูลต่าง ๆ ไปในทางที่สามารถจะอธิบายเรื่องราวเกี่ยวกับสังคมท้องถิ่นตามจุดประสงค์ที่วางไว้ หลักฐานแต่ละชิ้นจะให้ข้อมูลหรือความหมายที่เราต้องการได้มากน้อยเพียงใดจึงย่อมขึ้นอยู่กับคำถามเป็นสำคัญ

คำถามเก่าที่ใช้ในการศึกษาประวัติศาสตร์ชาติไทยซึ่งเน้นบทบาทของพระมหากษัตริย์และ พัฒนาการของรัฐ เมื่อนำมาใช้เป็นพื้นฐานในการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่น ก็ย่อมที่จะทำให้ผู้ศึกษา ตั้งคำถามหรือมองหาแต่บทบาทของผู้นำในท้องถิ่นที่มีผลต่อพัฒนาการของรัฐไทยเท่านั้น การอธิบาย ในลักษณะเช่นนี้เห็นชัดแล้วว่าได้มองข้ามหรือละเลยบทบาทของผู้คนกลุ่มอื่น ๆ ในท้องถิ่นไปเสียสิ้น แม้ว่าในหลักฐานที่นำมาใช้นั้นจะมีข้อมูลที่เกี่ยวข้องกับพวกเขาอยู่ก็ตาม ปัญหาใหญ่อย่างหนึ่งในการศึกษา จึงไม่ใช่อยู่ที่การขาดหลักฐานในการศึกษาเรื่องราวของประชาชน แต่เรื่องสำคัญก็คือเพราะนักเรียน ประวัติศาสตร์ไม่ได้ตั้งคำถามกับหลักฐานต่าง ๆ ไปในทางที่จะให้ประชาชนได้มีบทบาทในประวัติ- ศาสตร์ต่างหาก ด้วยเหตุนี้จึงไม่แปลกอันใดที่จะเห็นว่าในระยะเวลาที่ผ่านมาของการศึกษาประวัติศาสตร์ ท้องถิ่นจำนวนหนึ่งก็ยังคงมีเนื้อหาเดิม ๆ ที่เป็นเรื่องราวของผู้นำท้องถิ่นเพียงอย่างเดียว หรือกล่าวอีก อย่างหนึ่งก็คือ เป็นการตอบคำถามใน “โครงเรื่อง” เก่าที่ได้รับอิทธิพลมาจากการศึกษาประวัติศาสตร์ แห่งชาติ การศึกษาในแนวทางนี้จึงเท่ากับไม่เปิดโอกาสให้หลักฐานที่ใช้ได้แสดงศักยภาพของข้อมูล ออกมาทั้งหมด เพราะตั้งคำถามไว้แคบ ๆ ทั้งนี้ไม่ต้องกล่าวถึงหลักฐานใหม่ ๆ ซึ่งให้ข้อมูลเกี่ยวกับ ประชาชนโดยตรงก็จะถูกละเลยไปเป็นธรรมดา

ในการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นปัจจุบันที่มุ่งไปสู่เรื่องราวของประชาชนมากขึ้นดังกล่าว สิ่งที่จะต้องคำนึงเป็นอันดับแรกคือการมองหา “โครงเรื่อง” ใหม่ที่เป็นประสบการณ์หรือกิจกรรม ร่วมกันของประชาชน ไม่ใช่เน้นเรื่องราวของผู้นำเพียงอย่างเดียวอีกต่อไป “โครงเรื่อง” ใหม่จึงมี ความสำคัญ (ดังจะกล่าวถึงรายละเอียดบางส่วนในบทต่อไป) เพราะจะนำไปสู่การพัฒนาประเด็น คำถามต่าง ๆ ที่เอื้อให้หลักฐานจำนวนมากที่ถูกละเลยมานานได้เกาะเกี่ยวขึ้นมาเป็นเรื่องราวของ ประชาชน เช่นเดียวกับหลักฐานเดิม ๆ ซึ่งเรากันเคยในการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในแนวทางเก่า ก็อาจให้ความหมายใหม่ ๆ ได้หากเราพัฒนาเงื่อนไขของคำถามขึ้นมาอย่างเหมาะสม อย่างไรก็ตาม ดังที่ ได้กล่าวแล้วว่าหลักฐานแต่ละชิ้นจะให้ข้อมูลได้มากน้อยเพียงใดนั้นย่อมขึ้นอยู่กับคำถามของผู้ศึกษา ผู้ ที่มีพื้นฐานความรู้ดีเกี่ยวกับหลักฐานดังกล่าวก็ย่อมสามารถที่จะวิเคราะห์จับความจากหลักฐานได้มาก และลึกกว่าผู้ที่ไม่มีความรู้เกี่ยวกับเรื่องนั้น ๆ เพียงพอ ด้วยเหตุนี้นักเรียนประวัติศาสตร์แต่ละคนจึงย่อม วิเคราะห์ตีความหาข้อมูลในหลักฐานชิ้นเดียวกันได้ไม่เท่ากัน การฝึกฝนจึงเป็นเรื่องสำคัญเพื่อให้ สามารถรู้จักหาความหมายหรือจับความจากหลักฐานประเภทต่าง ๆ ให้มากที่สุด

โดยปกติในการตีความเพื่อหาความหมายหรือข้อมูลจากหลักฐานนั้นอาจแบ่งออกได้เป็น 2 อย่าง ดังที่มีผู้เสนอไว้คือ การตีความเพื่อให้ได้ความหมายขั้นต้น และการตีความเพื่อให้ได้ความหมาย ขั้นลึก การตีความอย่างแรกคือ การอ่านเพื่อให้เข้าใจว่าเอกสารหรือหลักฐานนั้น ๆ ได้พูดหรือให้ข้อมูล อะไรบ้าง ส่วนการตีความอย่างที่สอง ได้แก่ การอ่านเพื่อให้เข้าใจว่านอกจากเอกสารหรือหลักฐาน ดังนี้จะพูดหรือให้ข้อมูลอย่างหนึ่งอย่างใดแล้ว ยังมีข้อมูลอื่น ๆ ที่แฝงอยู่ซึ่งสามารถรู้ได้จากหลักฐาน

นั้นอีกหรือไม่ อย่างไร โดยสรุปก็คือ การตีความเพื่อให้ได้ความหมายขั้นต้นเป็นการหาข้อมูลที่ผู้สร้างหลักฐานตั้งใจจะให้ ส่วนการตีความเพื่อให้ได้ความหมายขั้นลึก คือ การหาข้อมูลที่ผู้สร้างหลักฐานไม่ตั้งใจจะให้นั่นเอง (คู นิธิ เอียวศรีวงศ์ และอาคม พฤษยะ, 2525 : 178-197)

เพื่อความเข้าใจในเรื่องดังกล่าว ให้เราลองมาพิจารณาตัวอย่างการหาความหมายของหลักฐานจากข้อความในเอกสารชิ้นหนึ่ง คือ รายงานการเสด็จตรวจราชการหัวเมืองปักษ์ใต้ พ.ศ. 2439 ของสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ เขียนพุดเกล้าฯถวายแด่รัชกาลที่ 5 มีข้อความตอนหนึ่งที่เกี่ยวข้องกับเมืองนครศรีธรรมราชว่า

อนึ่ง ข้าพระพุทธเจ้าได้ขึ้นช้างออกไปดูท้องที่นอกเมืองทางด้านตะวันตกเวลาหนึ่ง และได้ตรวจสอบดูแผนที่เมืองนครศรีธรรมราชซึ่งเปนของมีอยู่แต่เดิม เห็นด้วยเกล้า, ว่าทำเลเมืองนครศรีธรรมราชนี้ควรแก่การเกาะปลูก ไม่มีหัวเมืองใดในแหลมมะลายู จะสู้ได้โดยแท้ ท้องที่ตั้งแต่ริมทะเลขึ้นไปจดเชิงเขาหลวง ซึ่งเรียกว่าท้องที่ในเขาเป็นที่ราบทำเลนามีลำน้ำไหลแต่เขาลงมาออกทะเลเปนระยะกันกว่าสิบลำ ลำน้ำเหล่านี้ระดับน้ำต่ำกว่าแผ่นดินตอนริมเมืองไม่ถึงศอก จะปิดทศเอาขึ้นนาได้โดยง่าย ท้องที่ตอนหลังเขาออกไปข้างตะวันตกได้ตามได้ความว่าเป็นที่ดอนที่เขาโดยมาก จะทำได้แต่การเกาะปลูกอย่างอื่นนอกจากนา แต่การทำนาในเมืองนครศรีธรรมราชนี้มีความขัดข้องอยู่ด้วยเรื่องโคกระบืออย่างหนึ่ง ด้วยเรื่องที่จำหน่ายสินค้าออกอย่างหนึ่ง กับด้วยเรื่องการหวงห้ามที่ดินอย่างหนึ่ง

ความขัดข้องในเรื่องโคกระบือนั้น ด้วยมีพวกพ่อค้าต่างเมืองมารับซื้อโคกระบือออกไปทางเมืองสงขลาแลเมืองไทรบุรีไปขายเกาะหมาก แลส่งไปต่างประเทศปีละถึงพัน หัวพัน ภาให้โคกระบือในพื้นที่เมืองราคาแรงเพราะไม่มีมากขึ้นได้ ราษฎรจะทำไร่หาทุนซื้อโคกระบือไม่ใคร่จะได้พอเป็นเหตุประการหนึ่งซึ่งพาให้การไรรานไม่ใคร่จะแพร่หลายมากขึ้น

เรื่องโคกระบือออกจากเมืองนครเป็นอันมากนี้ ข้าพระพุทธเจ้าได้ทราบมาแต่เมื่อพักอยู่เมืองสงขลา แลได้ตั้งใจไว้ว่าจะได้สวนเหมือนกัน เมื่อมาได้ความดังนี้ จึงเห็นด้วยเกล้า, ว่าการต่อไปข้างหน้าจำเป็นจะต้องคิดปิดหรือผ่อนให้โคกระบือออกให้น้อยลง แต่จะทำโดยทันทีพ่อค้าต่างประเทศจะร้อง จึงได้สั่งพระยาสุหมณย์วินิจฉัยให้สำรวจบัญชีโคกระบือคู่มือเวลาจัดกำนันผู้ใหญ่บ้านเมื่อได้หลักฐานว่าไม่พอแก่การไรรานในเมืองเปนแน่แล้ว ก็จะห้ามหรือจะจัดการผ่อนผันประการใดได้นั้น

ความขัดข้องด้วยเรื่องทางสินค้าออกนั้น เพราะลำน้ำเมืองนครศรีธรรมราชถึงมีมากก็เป็นลำน้ำเล็ก ๆ และตื้น มีลำน้ำดีพอใช้ก็แต่ลำน้ำปากพนัง แต่ก็เข้าไปอยู่เสียลึกซึ่งแล้งขัดข้องโดยเหตุจะหาที่ทอดจอดเรือใหญ่ไม่มีดีด้วย ทางน้ำที่จะจัดบำรุงการค้าขายให้ดีขึ้นแลทำได้ง่าย มีทางเดียวที่จะขุดแต่งคลองระโนดซึ่งเป็นทางเรือเล็กไปมาได้ระหว่างปากพนังกับทะเลสาบเมืองพัทลุง คลองนี้เป็นทาง

ใช้ไปมาได้ในฤดูมรสุม และเป็นทางสำหรับสินค้าทะเลน้อยมาออกทะเล แต่ต้นเงิน
เสียด้วยทอดทิ้งประมาณสัก ๒๐๐ เส้น ข้าพระพุทธเจ้าได้ส่งพระยาสุมนนัทวีจ
และพระยาศรีธรรมราชให้ตรวจดูแลให้ คัดจัดการที่จะบุคคลลงระโนดในฤดูแล้งนี้...

จากหลักฐานรายงานเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยเสด็จตรวจราชการขึ้นนี้ เมื่อเราตีความ
ขั้นต้นแล้วก็จะให้ความหมายโดยทั่วไปก็คือ สภาพความอุดมสมบูรณ์ของเมืองนครศรีธรรมราชที่
เหมาะแก่การทำไร่นาและพืชผลอื่น ๆ อย่างไรก็ตาม อุปสรรคที่สำคัญในเรื่องนี้ก็คือการขาดแรงงาน
สัตว์เพราะโคกระบือจำนวนมากได้ถูกพ่อค้าซื้อไปขายยังหัวเมืองมลายูแถบไทรบุรี และเกาะปีนัง
นอกจากนี้ที่เมืองนครศรีธรรมราชก็ยังมีปัญหาเส้นทางเดินเรือที่จะขนส่งสินค้า และปัญหาการหวงห้าม
ที่ดินอีกด้วย ดังนั้นสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพในฐานะเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย จึงทรง
ดำเนินการแก้ไขปัญหาดังกล่าวโดยสั่งให้ขุนนางและเจ้าเมืองสำรวจวางแผนเพื่อนำไปสู่การปฏิบัติต่อไป

ข้อมูลดังกล่าวมีประโยชน์แก่นักเรียนประวัติศาสตร์ในการทำความเข้าใจเกี่ยวกับเมือง
นครศรีธรรมราชในช่วงเริ่มต้นก่อตั้งมณฑลเมื่อ พ.ศ. 2439 ไม่ว่าจะเป็นด้านสภาพทางภูมิศาสตร์ การทำ
มาหากินของราษฎร เส้นทางเดินเรือ และการค้ากับต่างประเทศ นับเป็นข้อมูลทั่ว ๆ ไปที่ให้ภาพ
ท้องถิ่นอย่างชัดเจนระดับหนึ่งและตรงไปตรงมาโดยไม่ต้องวิเคราะห์ตีความมากนัก กล่าวคือ ผู้ที่อ่าน
หลักฐานขึ้นนี้ไม่ว่าจะเป็นคนระดับใด มีการศึกษาสูงและ/หรือนักเรียนประวัติศาสตร์หรือไม่ ก็จะได้
ความหมายขั้นต้นจากเอกสารขึ้นนี้ใกล้เคียงกันคือ สภาพทั่วไปของบ้านเมืองนครศรีธรรมราชในยุค
แรกเริ่มปฏิรูปมณฑล อย่างไรก็ตาม ดังที่ได้กล่าวแล้วว่าหลักฐานแต่ละชิ้นยังมีข้อมูลอื่น ๆ แฝงอยู่อีก
มาก ถ้าเราไม่ได้ตั้งคำถามแก่หลักฐานดังกล่าวภายใต้เงื่อนไขที่เหมาะสม เราก็จะไม่ได้รับข้อมูลอื่น ๆ ที่
เกี่ยวข้องเพิ่มเติม ข้อมูลอื่น ๆ จึงย่อมได้รับมาจากการตีความในขั้นที่สองดังกล่าว ซึ่งจะขึ้นอยู่กับ
ความสามารถของนักเรียนประวัติศาสตร์หรือผู้ตีความเป็นสำคัญ

กรณีหลักฐานรายงานการตรวจราชการฯข้างต้น เมื่อนำมาตีความขึ้นลึกแล้วเอกสารนี้ยังให้
ข้อมูลอื่น ๆ อีกจำนวนหนึ่ง เช่น ความเป็นอิสระของระบบเศรษฐกิจบริเวณภาคใต้ตอนล่างที่ไม่ได้
ผูกพันหรือขึ้นอยู่กับการเมืองโดยตรง แต่จะเกี่ยวข้องอยู่กับบริเวณหัวเมืองมลายูอย่างมาก จากข้อมูล
ทางด้านการค้านี้จึงยังสะท้อนความเคลื่อนไหวตอบรับการค้าขายจากชุมชนหมู่บ้านอีกด้วย ความหมาย
ดังกล่าวก็คือ ชุมชนหมู่บ้านภาคใต้ (ส่วนหนึ่ง) ไม่ได้อยู่โดดเดี่ยวทางเศรษฐกิจ หากมีการแลกเปลี่ยน
พึ่งพาจากภายนอกตลอดมา แม้ในช่วงก่อนการปฏิรูปมณฑลเทศาภิบาลก็ตาม ส่วนในด้านจุดประสงค์
ของรัฐบาลกลางเราสามารถมองเห็นจากเอกสาร ได้ว่ารัฐต้องการผลประโยชน์ทางด้านเศรษฐกิจเป็น
อย่างมาก ทั้งนี้โดยพิจารณาจากการที่ผู้เขียนให้ความสำคัญโดยการเสนอข้อมูลที่เกี่ยวข้องค่อนข้าง
ละเอียด รวมทั้งน้ำหนักเสียงของผู้เขียนรายงานก็สื่อความหมายเช่นนี้ เป็นต้น นี่คือนิยามข้อมูลที่ผู้เขียนหรือ
ผู้รายงานไม่ได้ตั้งใจจะบอก แต่เราต้องอ่านตีความเอาเอง

ยังมีความหมายอื่น ๆ อีกมากซึ่งขึ้นอยู่กับคำถามของผู้ศึกษาว่าต้องการข้อมูลด้านใดอีกหรือไม่ หลักฐานดังกล่าวนี้อาจสามารถให้คำตอบเป็นที่พอใจแก่เราก็ได้ หรือนำไปสู่สมมติฐานใหม่ของเนื้อหาอื่น ๆ ที่เกี่ยวข้อง ในกรณีนี้ เช่น ลักษณะการเมืองที่เป็นเอกเทศของผู้นำท้องถิ่นก่อนสมัยการปฏิรูป เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านที่ไม่เป็นอิสระในตัวเอง เป็นต้น เหล่านี้ขึ้นอยู่กับความสามารถของผู้ศึกษาดังกล่าวแล้ว อย่างไรก็ตาม หลักฐานชิ้นหนึ่งก็ไม่อาจตอบคำถามได้ทุกเรื่อง หลักฐานจะให้ข้อมูลในเรื่องที่เกี่ยวข้องกันเท่านั้น หรือเป็นพื้นฐานให้เกิดจินตนาการในเรื่องที่สัมพันธ์กัน โดยผู้ศึกษาจะต้องหาข้อมูลอื่น ๆ มาประกอบเพื่อให้ได้คำตอบที่น่าพอใจต่อไป การใช้ข้อมูลหลายอย่างเพื่อมาอธิบายเรื่องราวหรือประเด็นหนึ่ง ๆ นับเป็นสิ่งที่นักเรียนประวัติศาสตร์พึงกระทำอยู่แล้ว ไม่ใช่ตีความเข้ากับคำตอบที่ตั้งไว้ล่วงหน้า ผู้ที่ตีความหลักฐานให้ได้ความหมายขึ้นลึกจึงควรพึงระวังในข้อนี้ เพราะแม้ “จินตนาการ” จะเป็นสิ่งจำเป็นในการศึกษาประวัติศาสตร์ แต่ก็ควรเป็นจินตนาการที่อยู่บนพื้นฐานของข้อมูลและท้าทายให้ค้นหาค้นหาจากหลักฐานอื่น ๆ ต่อไป

ในช่วงเวลาที่ผ่านมารวมทั้งการวิจัยหรืออาจถูกสอนให้รังเกียจเอกสารของทางราชการในการนำมาศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นที่เป็นเรื่องราวของชาวบ้านดังกล่าวข้างต้น ทั้งนี้ก็เพราะคิดว่าหลักฐานที่มีคุณค่ามากที่สุดในการศึกษาเรื่องราวดังกล่าวน่าจะเป็นหลักฐานของชาวบ้านเอง เช่น คำสัมภาษณ์หรือ บันทึกพื้นเมือง เป็นต้น ส่วนหลักฐานของทางราชการนั้นเป็นเรื่องของคนภายนอกและไม่มีข้อมูลอะไรที่น่าเชื่อถือ ความคิดดังกล่าวนี้แม้มีส่วนถูกอยู่ด้วย แต่มีผลเสียก็คือความคับแคบของการใช้หลักฐานที่มีเพียงด้านเดียวคือหลักฐานจากภายใน แต่ตามความเป็นจริงเราได้เห็นกันแล้วว่า หลักฐานจากภายนอกที่เป็นของราชการก็สามารถให้ข้อมูลเกี่ยวกับชุมชนหมู่บ้านตามท้องถิ่นต่าง ๆ ได้ด้วยเช่นกัน ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับว่าเราจะศึกษาเรื่องอะไรและเลือกใช้หลักฐานให้เหมาะสมต่างหากที่เป็นสิ่งสำคัญกว่าการใช้หรือไม่ใช้หลักฐานชนิดใด กรณีเอกสารเสนาบติกระทรวงมหาดไทยเสด็จตรวจราชการหัวเมืองปักษ์ใต้ พ.ศ. 2439 ที่เราได้ทำความเข้าใจกันมานี้ มองเห็นได้อย่างชัดเจนว่ามีข้อมูลเกี่ยวกับชุมชนท้องถิ่นอยู่จำนวนหนึ่งอย่างแน่นอนส่วนจะมีความน่าเชื่อถือหรือไม่เพียงใดนั้นย่อมขึ้นอยู่กับผู้ศึกษาที่จะต้องวิเคราะห์ตรวจสอบ ทั้งกับหลักฐานอื่น ๆ ที่เกี่ยวข้องซึ่งอาจมีอยู่ เช่น บันทึกท้องถิ่น เอกสารของต่างชาติ วรรณกรรมท้องถิ่น ฯลฯ และโดยเฉพาะอย่างยิ่งขึ้นอยู่กับความรู้ความสามารถของนักศึกษาผู้นั้นด้วยเป็นสำคัญ ข้อมูลทั้งหมดล้วนเชื่อมโยงสะท้อนภาพที่เกี่ยวข้องหรือส่องทางให้แก่กันและกันในระดับหนึ่งอยู่เสมอ การศึกษาเช่นนี้ทำให้การอธิบายทางประวัติศาสตร์มีความน่าเชื่อถือหลักฐานทุกชนิดที่เกี่ยวข้องกับเรื่องที่ศึกษาจึงมีความหมายให้ข้อมูลแก่เราในมิติหนึ่งซึ่งอาจจะเป็นในด้านหลักหรือด้านรองก็ได้ จึงนับว่ามีประโยชน์ในระดับหนึ่ง ไม่ใช่ไปตั้งข้อรังเกียจกับหลักฐานอย่างหนึ่งอย่างใดดังกล่าว

ในการตีความเพื่อหาความหมายขั้นลึกที่ซ่อนอยู่ในหลักฐานข้อมูลจึงขึ้นอยู่กับความรู้ความสามารถของนักเรียนประวัติศาสตร์ ผู้ที่มีความรู้ความสามารถก็ย่อมตีความหลักฐานได้อย่างมีประสิทธิภาพ หรือใช้หลักฐานได้อย่างคุ้มค่า ทำให้เรื่องที่ศึกษามีความกระจ่างชัดและวิเคราะห์ได้อย่างน่าเชื่อถือ ความรู้ความสามารถดังกล่าวนี้เป็นสิ่งที่ฝึกฝนได้และผู้ที่สนใจศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นอย่างจริงจังก็ย่อมมีคุณสมบัติเหล่านี้อยู่แล้วในระดับหนึ่ง เพื่อให้เข้าใจในประเด็นนี้ชัดเจนขึ้น จึงจะได้อธิบายความในเรื่องความรู้ความสามารถที่จะช่วยให้เราตีความเพื่อหาความหมายในหลักฐานได้ดีขึ้นต่อไป โดยจะแบ่งความรู้ความสามารถดังกล่าวออกเป็น 2 ด้าน คือ ความรู้เกี่ยวกับเนื้อหาที่ศึกษา และ ความรู้เฉพาะที่เกี่ยวกับหลักฐานนั้น ๆ

ความรู้เกี่ยวกับเนื้อหาที่ศึกษา ความรู้ดังกล่าวอาจแยกออกได้เป็น 2 อย่าง อย่างแรก คือ ความรู้พื้นฐานเกี่ยวกับเรื่องนั้น ๆ โดยตรง เช่น ถ้าเราศึกษาเกี่ยวกับประวัติศาสตร์ของชุมชนหมู่บ้าน ก็ควรจะมีความรู้เรื่องดังกล่าวพอสมควร ไม่ว่าจะเป็นองค์ประกอบและโครงสร้างของชุมชน มิติทางวัฒนธรรมชุมชน สถานภาพของชุมชนหมู่บ้านในรัฐ สิ่งเหล่านี้สามารถศึกษาได้จากผลงานของผู้อื่นที่มีอยู่แล้ว ซึ่งผู้ศึกษาจะได้ความรู้ทั้งในส่วนเนื้อหาของเนื้อหาเกี่ยวกับชุมชนหมู่บ้าน ตลอดจนแนวคิดแนวทางต่าง ๆ ควบคู่กันไป ส่วนความรู้อย่างที่สองนั้น เป็นความรู้เกี่ยวกับบริบทของเรื่องที่เรากำลังจะศึกษากล่าวคือ เมื่อเราต้องการศึกษาชุมชนหนึ่งชุมชนใดแล้ว เราก็ควรจะมีความรู้บริบทภายนอกในลักษณะที่เป็นภาพกว้าง ว่าชุมชนตั้งอยู่ในส่วนไหนของจังหวัด บริบทดังกล่าวคือสภาพทางด้านการเมือง เศรษฐกิจ สังคมในขอบเขตที่เหมาะสม และถ้าศึกษาในขอบเขตที่กว้างในระดับเมืองหรือมณฑล บริบทดังกล่าวก็จะขยายไปสู่ระดับภาคหรืออนุภูมิภาค เช่นกรณีตัวอย่างถ้าศึกษาสภาพเศรษฐกิจของเมืองหรือมณฑลนครศรีธรรมราชดังที่ได้ทำความเข้าใจกันมา บริบทที่จะต้องรู้นั้นนอกจากเรื่องราวต่าง ๆ เกี่ยวกับศูนย์กลางของรัฐไทยแล้ว เราก็ควรทราบพัฒนาการทางประวัติศาสตร์ในบริบทคาบสมุทรมาลายูร่วมสมัยด้วยว่าเป็นอย่างไร เช่นเดียวกัน ถ้าเราศึกษาประเด็นดังกล่าวในมณฑลอุบล ก็จะต้องมีความรู้เกี่ยวกับประวัติศาสตร์อีสานตอนล่าง ตลอดจนถึงสภาพต่าง ๆ ในลุ่มแม่น้ำโขงภายใต้การปกครองของฝรั่งเศส เป็นต้น ความรู้เกี่ยวกับเรื่องนั้น ๆ โดยตรง ตลอดจนความรู้ในบริบททางประวัติศาสตร์ในขอบเขตที่เหมาะสมกับหน่วยที่เราจะศึกษา ย่อมจะทำให้การตีความหลักฐานมีประสิทธิภาพมากขึ้น เพราะเท่ากับรู้ที่มาที่ไป สภาพแวดล้อม และจุดมุ่งหมายของหลักฐานได้ในระดับหนึ่ง เหล่านี้คือ “แสงสว่าง” ที่จะช่วยส่องให้เห็นแง่มุมต่าง ๆ ซึ่งอาจซ่อนอยู่ใน “ชอกหลืบ” อันซับซ้อนของหลักฐานที่เราต้องการค้นหาความหมายดังกล่าว

เราจะกลับไปสู่ข้อความในหลักฐาน รายงานฯ เสด็จตรวจราชการหัวเมืองปักษ์ใต้ฯ อีกตอนหนึ่ง ทั้งนี้ก็เพื่อเป็นตัวอย่างในการทำความเข้าใจให้ชัดเจนขึ้นว่า ความรู้เกี่ยวกับเรื่องที่ศึกษานั้น จะช่วยให้เราวิเคราะห์ตีความหลักฐานจนเกิดข้อมูลในมิติอื่น ๆ เพิ่มเติมขึ้นมาได้อย่างไร

การปลาดในเมืองนครศรีธรรมราชอีกอย่างหนึ่งนั่น คือ การปฏิสังขรณ์วัดพระบรมธาตุ เป็นการปลาดที่ความอุตสาหะแลปัญญาของคนคนเดียวมีแต่ตัวอาจจะทำการใหญ่ได้เป็นมหัศจรรย์ ข้าพระพุทธเจ้าได้ถามได้ความ ดังจะเรียบเรียงกราบบังคมทูล, ต่อไปนี้ คือ พระปาลรูป ๑ อายุประมาณ ๔๐ เศษ เดิมเมื่อยังเป็นฆราวาสอยู่ในเมืองนครศรีธรรมราช นี่ บังเกิดสังเวศด้วยวัดพระบรมธาตุชำรุดทรุดโทรมปรักหักพังเป็นอันมาก ปรารถนาจะปฏิสังขรณ์แต่ไม่มีกำลังสามารถจะทำการได้ จึงออกบวชเมื่อ ๗ ปี ล่วงมาแล้ว บวชแล้วออกธุดงค์เที่ยวพยายามชี้แจงเกลี้ยกล่อมชาวเมืองให้ศรัทธาช่วยกันปฏิสังขรณ์วัดพระบรมธาตุ แต่เที่ยวธุดงค์อยู่ดังนี้ ๔ ปี ไปได้คนศรัทธามากในตำบลบ้านป่าแห่งหนึ่ง พระปาลจึงชักชวนชาวบ้านนั้นตัดไม้ผูกแพล่องลงมาเมืองนครศรีธรรมราช แลไปขออนุญาตต่อผู้รักษาเมืองแล้ว จึงลงมือทำการปฏิสังขรณ์วัดพระบรมธาตุตามกำลังเท่าที่มีอยู่ในเวลานั้น พอกิจสัมฤทธิ์รู้แพร่หลายออกไปก็บังเกิดความปีติยินดีของราษฎรทั้งชายหญิงพากันมาช่วยตั้งแต่เมืองไทรบุรี เมืองตานี เมืองหนองจิก เมืองสงขลา เมืองพัทลุง เมืองกาญจนดิฐ ตลอดจนเมืองไชยา หลังสวน และในเมืองนครศรีธรรมราชเองพากันมาช่วยเป็นอันมาก ประมาณจำนวนคนที่ได้มาช่วยพระปาล...มาจนบัดนี้กว่าสามหมื่นคน มีคนทำการวันละพันบ้าง หกร้อยเจ็ดร้อยบ้าง ห้าร้อยเป็นอย่างต่ำ ผู้คนทำการสันทนามเหมือนกับการเมรกลางเมือง แลมีคนทุกขนาดแลชนิด ต่างคนต่างทำการปะปนกันไป บางคนแก่อายุถึง ๖๐ เจ็ดสิบปีขึ้นไปถือปูนแลมุงกระเบื้องอยู่บนหลังคา บางคนช่วยขนอิฐบ้าง ถากไม้ไผ่กับบ้าง คูเต็มใจทำด้วยกันหมดทุกคน เป็นการปลาดได้แลเห็นก็ต้องเกิดปีติยินดีด้วยเป็นอันมาก...

หลักฐานที่ยกมานี้ให้ข้อมูลตามตัวอักษรแก่เราคือ เหตุการณ์การซ่อมแซมปฏิสังขรณ์วัดพระบรมธาตุที่มีผู้คนชาวบ้านร่วมแรงร่วมใจกันเป็นจำนวนมาก ทำให้สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพผู้เห็นเหตุการณ์รู้สึกแปลกพระทัยเป็นอย่างยิ่ง เพราะคาดไม่ถึงว่าพระสงฆ์เพียงรูปเดียว (พระปาล) จะมีบารมีสามารถชักชวนผู้คนจากหลาย ๆ เมืองให้มาศรัทธาในพระพุทธศาสนาได้ถึงเพียงนี้ ข้อมูลดังกล่าวให้ภาพเหตุการณ์ที่น่าสนใจ เป็นความรู้เกี่ยวกับเมืองนครศรีธรรมราชในอีกแง่มุมหนึ่งทางด้านพุทธศาสนาในช่วงเริ่มปฏิรูปการปกครอง ซึ่งอาจทำให้ผู้อ่านรู้สึกตื่นเต้นและปีติไปด้วย

อย่างไรก็ตาม ดังที่ได้กล่าวแล้วว่าความรู้ความเข้าใจในสังคมที่เราศึกษามีความสำคัญยิ่ง เพราะจะทำให้สามารถรู้จักหลักฐานที่เกี่ยวข้องได้ลึกซึ้งขึ้น และจะสามารถตีความได้อย่างมีประสิทธิภาพต่อไป ในกรณีที่ยกตัวอย่างมา ความแปลกประหลาดใจและตื่นเต้นอาจลดลงไปได้มากถ้าเรามีความรู้ประวัติศาสตร์เมืองนครศรีธรรมราชยุคก่อนการปฏิรูปการปกครองและสังคมภาคใต้ร่วมสมัยในระดับหนึ่งว่า เป็นสังคมนับถือพุทธศาสนาซึ่งมีศูนย์กลางอยู่ที่วัดพระธาตุเมืองนครศรีธรรมราช และเมืองนครศรีธรรมราชเองก็ยังเป็นศูนย์กลางทางการเมืองใหญ่ที่มีอิทธิพลและเครือข่ายโยงใยไปทั่วภาคใต้เป็นเวลาอันยาวนาน สภาพการณ์ดังกล่าวปรากฏอยู่ในหลักฐานร่วมสมัยจำนวนมาก ไม่ว่าจะเป็นตำนานเมืองต่าง ๆ จารึก พงสาวดาร วรรณกรรม และข้อมูลทางคติชนวิทยา ด้วยเหตุนี้การ

ซ่อมแซม ปฏิสังขรณ์วัดพระบรมธาตุโดยความศรัทธาที่มาจากทั่วทิศ (แม้อาจจะริเริ่มโดยพระภิกษุธรรมคารุหนึ่ง) จึงไม่ใช่เหตุการณ์ที่ผิดปกติแต่อย่างใด เพราะมีพื้นฐานความศรัทธาจากสังคมทั่วไปรองรับอยู่อย่างเหนียวแน่นแล้ว

เมื่อเรามีความรู้เกี่ยวกับเมืองนครศรีธรรมราชและสังคมภาคใต้ก่อนสมัยใหม่ดีพอสมควร ดังกล่าว ดังนั้นเราจึงสามารถวิเคราะห์ได้ว่าผู้เขียนหลักฐานชิ้นนี้อาจไม่เข้าใจประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมของภาคใต้เพียงพอจึงได้แสดงความเห็นออกมาอย่างนั้น (นับเป็นเรื่องปกติที่ศูนย์กลางของรัฐจารีตมีความรู้เกี่ยวกับหัวเมืองต่าง ๆ อย่างจำกัด ทั้งนี้ก็เพราะยังไม่มีเครื่องมือและกลไกที่ดีพอในการควบคุมและบริหารให้เกิดประสิทธิภาพเหมือนรัฐชาติสมัยหลัง) เหตุฉะนั้นเราจึงสามารถตีความหลักฐานชิ้นนี้ได้อีกชั้นหนึ่งเป็นข้อมูลที่สนับสนุนให้เห็นว่าอำนาจของรัฐต่อหัวเมืองในสมัยจารีตนั้นมีอย่างจำกัด ขณะเดียวกันก็สะท้อนความเป็นเอกเทศของท้องถิ่นในระดับหนึ่งด้วย

ตัวอย่างดังกล่าวแสดงให้เห็นว่า นอกจากหลักฐานรายงานราชการในสมัยรัชกาลที่ 5 ขึ้นนี้ จะตอบคำถามทางด้านสภาพทั่ว ๆ ไปและเหตุการณ์บางอย่างที่เกิดขึ้นในเมืองนครศรีธรรมราชแล้ว ก็ยังให้ข้อมูลอื่น ๆ ที่ผู้บันทึกรายงานไม่ได้ตั้งใจจะบอกอีกด้วยคือ ความอ่อนแอของอำนาจศูนย์กลางที่มีต่อท้องถิ่น ดังจะเห็นได้จากการที่รัฐไม่มีความรู้เกี่ยวกับหัวเมืองอย่างเพียงพอ (ดังสะท้อนอยู่ในเอกสารที่บันทึกโดยเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยซึ่งเป็นปัญญาชนของรัฐในขณะเดียวกัน) ข้อมูลเกี่ยวกับอำนาจรัฐนี้จะไม่ปรากฏขึ้นเลยถ้าเราไม่ได้ตั้งคำถามภายใต้เงื่อนไขที่เหมาะสม และผู้อ่านหลักฐานจะได้ข้อมูลด้านหนึ่งด้านใดเพิ่มเติมอีกหรือไม่เพียงใดนั้น ก็ย่อมขึ้นอยู่กับความรู้เกี่ยวกับสังคมของท้องถิ่นที่ศึกษาเป็นพื้นฐานสำคัญเพื่อช่วยตั้งคำถาม ข้อมูลที่เราได้ในกรณีนี้ไม่ว่าจะเรื่องเกี่ยวกับอำนาจของรัฐที่มีต่อท้องถิ่นอย่างจำกัด หรือในทางตรงข้ามคือความเป็นเอกเทศของท้องถิ่นนั้นต้องสามารถนำไปตรวจสอบกับหลักฐานอื่น ๆ เพื่อให้เกิดความน่าเชื่อถือต่อไป หลักฐานอื่นดังกล่าวอาจเป็นของภายในหรือภายนอกท้องถิ่นก็ได้ เป็นต้นว่า เอกสารของชาวต่างชาติ หลักฐานทางคติชนวิทยา เหล่านี้จะให้ข้อมูลที่สนับสนุนสมมติฐานเรื่องที่เราตั้งไว้ให้มีเหตุผลมากยิ่งขึ้น บริบททางสังคมและหลักฐานแต่ละชนิดย่อมส่องทางให้แก่กันถ้าเราตั้งคำถามให้เหมาะสมดังกล่าว

โดยสรุป ในการตีความหลักฐานเพื่อให้ได้ความหมายในระดับลึกและน่าเชื่อถือมากขึ้นต้องอาศัยความรู้ในเนื้อหาทางประวัติศาสตร์ที่เกี่ยวกับเรื่องที่จะศึกษา เพราะหลักฐานที่นำมาใช้นั้นมีความสัมพันธ์อยู่กับความรู้ดังกล่าวในมิติหนึ่งมิติใดอยู่เสมอ เพียงแต่ว่าเราจะสามารถค้นหาและเปิดเผยความสลับซับซ้อนนี้ให้เป็นข้อมูลที่ต้องการได้อย่างมีประสิทธิภาพหรือไม่เท่านั้น

อย่างไรก็ตาม เนื่องจากการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นนั้นมีความจำเป็นที่จะต้องอาศัยหลักฐานและวิธีการอย่างหลากหลาย เหตุฉะนั้นจึงหลีกเลี่ยงไม่ได้ที่จะต้องเกี่ยวข้องสัมพันธ์อยู่กับ

สาขาวิชาอื่น ๆ ไม่ว่าจะเป็นมนุษยวิทยา คติชนวิทยาในรูปแบบต่าง ๆ เป็นต้น ในการวิเคราะห์ตีความหลักฐานที่เกี่ยวข้องกับสาขาวิชาดังกล่าว การใช้ความรู้ทางประวัติศาสตร์ทั่วไปเพียงอย่างเดียวไม่น่าเพียงพอที่จะเข้าใจธรรมชาติของหลักฐานนั้น ๆ ได้อย่างลึกซึ้ง ด้วยเหตุนี้นักเรียนประวัติศาสตร์ท้องถิ่นจึงมีความจำเป็นที่จะต้องมีความรู้เฉพาะเกี่ยวกับหลักฐานบางประเภทด้วย เช่น ตำนาน วรรณกรรม ศิลปกรรม เป็นต้น

ความรู้เฉพาะที่เกี่ยวกับหลักฐาน ความรู้ในลักษณะดังกล่าวนี้แตกต่างกับความรู้ทั่วไปในแง่ที่ว่า เราไม่สามารถใช้สามัญสำนึกหรือความคิดความรู้ทั่ว ๆ ไปมาทำความเข้าใจหรือตีความหลักฐานบางอย่างได้ หากต้องอาศัยแนวความคิดหรือวิธีการที่เป็นลักษณะเฉพาะบางอย่างหรือเป็นของสาขานั้น ๆ มากขึ้น ซึ่งนักเรียนประวัติศาสตร์สามารถฝึกฝนเรียนรู้โดยการศึกษาค้นคว้าจากผลงานที่มีการวิเคราะห์ไว้แล้ว ในที่นี้เราลองมาพิจารณาวิธีการทำความเข้าใจกับหลักฐาน 2 ชนิด คือ ตำนาน และวรรณกรรมท้องถิ่น ซึ่งเป็นหลักฐานที่มีความสำคัญอย่างยิ่งในการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่น แต่เรายังไม่ค่อยนำมาใช้กันมากนัก ทั้งนี้ก็ย่อมเกิดจากเหตุผลที่ว่าเราไม่สามารถทำความเข้าใจในความหมายต่างๆ ที่มีอยู่ในหลักฐานดังกล่าวได้อย่างกระจ่างชัดนั่นเอง

ตำนาน หลักฐานชนิดนี้นิยมใช้อ้างอิงกันมาก่อนหน้า พ.ศ. 2520 แล้ว แต่มักนำมาใช้อย่างตรงไปตรงมาเพื่อตรวจสอบกับหลักฐานชนิดอื่นในการสืบค้นพัฒนาการของบ้านเมืองหรือชุมชนตามท้องถิ่นต่าง ๆ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในบริเวณภาคเหนือของไทย อาจารย์มานิต วัลลิโภดม นับเป็นคนแรก ๆ ที่ให้ความสำคัญกับหลักฐานชนิดนี้ ผลงานของท่านเช่น **พุทธานุสรณ์** และ **ตำนานสิงหนวัติ** **กุมาร** เป็นต้น ต่อมาจิตร ภูมิศักดิ์ ได้เห็นด้วยกับแนวทางการศึกษาดังกล่าว และได้้นำเอาตำนานต่างๆ มาศึกษาเปรียบเทียบตรวจสอบกับหลักฐานประเภทอื่น ๆ อย่างกว้างขวางมากยิ่งขึ้น จนได้ผลสรุปที่ชัดเจนว่าตำนานต่าง ๆ สามารถนำไปใช้เป็นหลักฐานทางประวัติศาสตร์ได้ดี “อาศัยแต่ที่เราต้องศึกษาโดยยึดพื้นฐานทางสังคมไว้ให้มั่นคง และสอบทานกับหลักฐานอื่น ๆ ให้รอบด้านระมัดระวังเท่านั้น” (จิตร ภูมิศักดิ์, 2526 : 19) ผลงานการศึกษาของจิตร ภูมิศักดิ์ เล่มสำคัญ ๆ ซึ่งเป็นที่ยอมรับกันมาจนถึงปัจจุบันล้วนได้อาศัยหลักฐานประเภทตำนานมาตรวจสอบทั้งสิ้น การใช้ตำนานในแง่นี้มาศึกษาสังคมจึงขึ้นอยู่กับความสามารถของผู้ศึกษาเป็นหลัก ซึ่งถือว่าเป็นการใช้ความรู้ทั่วไปมาวิเคราะห์ดังที่เราได้ทำความเข้าใจกันมาในประเด็นแรก

แต่การศึกษาตำนานในฐานะที่เป็น “หลักฐาน” ทางประวัติศาสตร์ก้าวหน้าไปอีกขั้นหนึ่งตั้งแต่ประมาณ พ.ศ. 2520 เป็นต้นมาโดยการอาศัยแนวคิดหรือมุมมองใหม่ กล่าวคือ จากเดิมที่มุ่งมองหาข้อเท็จจริงในตำนานและสรุปว่าหลักฐานชนิดนี้มีคุณค่าเช่นเดียวกับพงศาวดารหรือจารึก มาสู่การศึกษาที่มุ่งทำความเข้าใจตำนานในแง่ของความคิดแยกแยะโครงสร้างและประเภท ค้นหาบทบาท

หน้าที่ทางสังคม รวมทั้งชี้ให้เห็นมิติใหม่ในคุณค่าทางประวัติศาสตร์ การศึกษาด้านานในลักษณะดังกล่าวนี้ ปรากฏอยู่ในผลงานของอานันท์ กาญจนพันธุ์ ธิดา สาระยา ศรีศักร วัลลิโกดม วินัย พงศ์ศรีเพียร เป็นต้น

อาจารย์อานันท์ กาญจนพันธุ์ได้วิเคราะห์โครงสร้างและความคิดของผู้เขียนตำนานในประเด็นเกี่ยวกับหลักเอกภาพแห่งความคิด ความหมายและจุดประสงค์ของตำนาน และ โครงสร้างทางความคิดทางประวัติศาสตร์ของผู้เขียนตำนาน (ภิกขุล้านนา) ทำให้เรามองเห็นได้อย่างชัดเจนว่า ทักษะความคิดของผู้เขียนตำนานมีความแตกต่างคนละระบบกับทักษะทางประวัติศาสตร์ในปัจจุบัน ด้วยเหตุดังนั้น จึงได้มีข้อสรุปว่า “ผู้ที่ต้องการแสวงหาข้อเท็จจริงเพื่อการศึกษาประวัติศาสตร์คงจะไม่ประสบความสำเร็จนัก... ทั้งนี้เพราะวิธีการข้อเสนอข้อความของตำนานมักจะแสดงออกมาในรูปของสัญลักษณ์มากกว่าเป็นการเสนอตรง ๆ จึงทำให้ยากที่จะประเมินได้ว่าข้อความนั้นเป็นข้อความที่แท้จริง หรือจินตนาการจากการนำเรื่องราวพิสดารเป็นอุกนิหารและนิยายปรัมปรา ทว่าหากการศึกษาประวัติศาสตร์มิใช่เป็นเพียงศึกษาเหตุการณ์ แต่หากรวมถึงเข้าใจสังคมในอดีตด้วย ตำนานบาลีเหล่านี้จะมีข้อมูลที่สำคัญยิ่งอันจะนำไปสู่การเข้าใจโครงสร้างความคิดและสถาบันต่าง ๆ ของสังคม โครงสร้างความคิดทางประวัติศาสตร์ของผู้เขียนตำนานที่นำมาวิเคราะห์นั้นก็จะเป็นแนวทางให้นักประวัติศาสตร์แปลสัญลักษณ์ต่าง ๆ ของตำนานได้ เพราะสัญลักษณ์เหล่านี้สร้างจากลักษณะความคิดของผู้แต่งเอง คุณค่าของตำนานจึงขึ้นอยู่กับว่านักประวัติศาสตร์จะสามารถถามคำถามที่ถูกต้องตามแนวทางดังกล่าว เฉพาะกรณีได้อย่างไร (อานันท์ กาญจนพันธุ์, 2527 : 39-40)

การวิเคราะห์ตำนานของอาจารย์อานันท์ กาญจนพันธุ์ในแนวทางดังกล่าวนอกจากจะช่วยให้เข้าใจ “หลักฐาน” ชนิดนี้ในอีกมิติหนึ่งดังกล่าวแล้ว ก็ยังเป็นการจุดประกายให้เห็นถึงความเป็นไปได้ในการศึกษาประวัติศาสตร์ความคิดอันเป็นเนื้อหาใหม่ของการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่น การวิเคราะห์ตำนานในลักษณะนี้ปฏิเสธไม่ได้ว่าได้รับอิทธิพลแนวความคิดของนักวิชาการชาวตะวันตกที่ได้พัฒนาวิธีการศึกษาเพื่อทำความเข้าใจกับหลักฐานพื้นเมืองของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ดังปรากฏแนวทางอยู่ในหนังสือ **Perception of the Past in Southeast Asia** (1979) ด้วยเหตุนี้เองจึงไม่แปลกอันใดที่การศึกษาในภาคแรกของวิทยานิพนธ์ปริญญาเอกของอาจารย์วินัย พงศ์ศรีเพียร เรื่อง “Traditional Thai Historiography and Its Nineteenth-Century Decline” (1983) จึงมีแนวความคิดที่ใกล้เคียงกัน ไม่ว่าจะเป็นในเรื่องบริบททางสังคม โครงสร้างของตำนาน บทบาทและหน้าที่ และในประเด็นสุดท้ายเป็นการประเมินคุณค่าของตำนานในฐานะหลักฐานทางประวัติศาสตร์ที่สะท้อนให้เห็นถึงความเชื่อและโลกทัศน์ของคนในยุคสมัยที่ตำนานได้รับการเขียนขึ้น ซึ่งในประเด็นต่าง ๆ เหล่านี้จะได้รับการศึกษาในรายละเอียดบางแง่มุมเพิ่มเติมในงานของธิดา สาระยา และศรีศักร วัลลิโกดม ที่มุ่งเน้นวิเคราะห์ตำนานต่าง ๆ ในการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นโดยตรง

ในการวิเคราะห์ตำนานของอาจารย์ธิดา สาระยาเพื่อนำมาศึกษาประวัติศาสตร์เมืองหรือท้องถิ่นต่าง ๆ มีลักษณะสำคัญอยู่ 2 ประการ คือ การวิเคราะห์แยกแยะประเภทของตำนาน และการหาความหมายที่เป็นลักษณะ “ประวัติศาสตร์จากภายใน”

ประการแรก การวิเคราะห์แยกแยะประเภทของตำนาน ผู้ศึกษาได้ชี้ให้เห็นถึงความแตกต่างระหว่าง **ตำนานปรัมปรา (myth)** ที่ไม่อาจกำหนดเงื่อนไขทางเวลาได้แน่นอน เพราะรากเดิมของตำนานมาจากจารีตการบอกเล่ากับ **ตำนานประวัติศาสตร์** ที่เป็นการบันทึกเรื่องบอกเล่าลงในกรอบเวลาที่มีการเรียงลำดับชาติสกุลของผู้ครองเมืองใดเมืองหนึ่งโดยเฉพาะ ในการวิเคราะห์ตำนานดังกล่าว อาจารย์ธิดายังชี้ให้เห็นถึงความสัมพันธ์ระหว่างตำนานทั้งสองประเภท ตลอดจนสาเหตุของการบันทึกตำนาน “.....เราจึงเห็นได้ชัดเจนว่าตำนานประวัติศาสตร์เป็นส่วนหนึ่งของวิวัฒนาการทางประวัติศาสตร์แห่งการเกิดบ้านเมืองทางตอนเหนือด้วย งานเขียนดังกล่าวได้กลายเป็นหลักฐานของท้องถิ่นที่สำคัญ ในการศึกษาประวัติศาสตร์เมือง... (ธิดา สาระยา, 2525 : 54-56)

การวิเคราะห์ตำนานของอาจารย์ธิดาในแง่นี้ช่วยให้เกิดความเข้าใจและเชื่อถือในคุณค่าของหลักฐานดังกล่าว เพราะนอกจากทำให้เห็นถึงความเป็นมาหรือการคลี่คลายของอดีตตั้งแต่ก่อนที่จะมีการบันทึกเรื่องราวเป็นลายลักษณ์อักษรแล้วก็ยังเป็นข้อมูลพื้นฐานอันจะนำไปสู่ความเข้าใจในเอกลักษณ์ทางวัฒนธรรมของสังคมใดสังคมหนึ่ง ตำนานประวัติศาสตร์ช่วยสร้างเอกลักษณ์ท้องถิ่นเปรียบเสมือนประวัติศาสตร์ที่มีชีวิตซึ่งยังคงสืบสายเชื่อมโยงมาถึงผู้คนในท้องถิ่นนั้น ๆ จวบจนปัจจุบัน

ประการที่สอง การหาความหมายที่เป็นลักษณะ “ประวัติศาสตร์จากภายใน” เป็นการศึกษาที่มองตำนานในลักษณะเป็นประวัติศาสตร์ที่คนภายในท้องถิ่นเชื่อว่าเป็นจริง เป็นผลมาจากการที่มนุษย์พยายามสร้างและทำความเข้าใจในอดีตของตน เป็นประวัติศาสตร์ที่มีได้คาดหมายหาข้อเท็จจริงจากข้อมูล แต่เป็นสิ่งที่ถูกเชื่อว่าเป็นเช่นนั้น ประวัติศาสตร์แบบนี้จึงเกิดจากแรงสะท้อนทางความคิดของคนในสังคมซึ่งปรากฏในรูปของตำนาน นิทานพื้นบ้านเรื่องปรัมปราต่าง ๆ ที่มาจากอดีตซึ่งผู้รู้ในท้องถิ่นจะมีบทบาทยิ่งในการสืบทอดหรือฟื้นฟูร่องรอยและปรุงแต่งอดีต สร้างความยอมรับขึ้นในสังคม ส่งต่อเรื่องราวเหล่านั้นในรูปของจารีตการบอกเล่าแล้วอาจมีการบันทึกเป็นลายลักษณ์อักษรในภายหลัง เช่น ตำนานพื้นเมืองเงินยาง เชียงแสน เรื่อง ท้าวสุ่งหรือเจือง เป็นทั้งนิทานพื้นบ้าน เรื่องเล่าของชาวบ้านอยู่ในตำนานประวัติศาสตร์ (คูริดา สาระยา, 2529 : 29-31)

การศึกษาด้านานในแง่นี้ทำให้เข้าใจหลักฐานดังกล่าวได้ในอีกมิติหนึ่งซึ่งสะท้อนชีวิตที่เคลื่อนไหวอยู่ตลอดเวลา เป็นประวัติศาสตร์ที่มองผ่านจุดยืนภายในสังคมนั้น จึงไม่ใช่เรื่องราวที่เป็นเหตุการณ์ทางประวัติศาสตร์ที่ได้ข้อมูลจากพงศาวดารหรือหลักฐานอื่น ๆ หากเน้นให้น้ำหนักไปในทางที่สะท้อนทัศนคติ ค่านิยม ความคิดความเชื่อที่สัมพันธ์กับคนและสังคม ข้อมูลดังกล่าวจะมาช่วยเสริม

ภาพของประวัติศาสตร์เหตุการณ์ให้ชัดเจนขึ้น การศึกษาวิเคราะห์ตำนานของอาจารย์ธิดา สาระยา แม้มิได้ก้าวกระโดดออกไปจากแนวทางการศึกษาของนักวิชาการท่านอื่น ๆ อย่างชัดเจน แต่จากการวิเคราะห์และมีมุมมองที่ละเอียดอ่อนมากขึ้น ก็นับว่าเป็นคุณูปการและสร้างสีสันให้กับการศึกษาวิเคราะห์หลักฐานชนิดนี้เพิ่มขึ้น ช่วยให้เห็นลักษณะพิเศษของตำนานในอีกแง่มุมหนึ่งซึ่งจะเป็นประโยชน์ต่อนักเรียนประวัติศาสตร์ภายหลัง และจากการที่อาจารย์ธิดา สาระยา ได้ให้ความสำคัญกับตำนานในฐานะเป็นหลักฐานสะท้อนประวัติศาสตร์ของประชาชนมากขึ้นในภายหลัง โดยเห็นว่า “การลงไปศึกษาประวัติศาสตร์สังคมท้องถิ่นที่มีมวลชนเป็นตัวเคลื่อนไหว คือประวัติศาสตร์ท้องถิ่น หรืออีกนัยหนึ่งประวัติศาสตร์ท้องถิ่นคือกระบวนการศึกษาประวัติศาสตร์สังคมที่เน้นมวลชน.....” (ธิดา สาระยา, 2529 : 29) นับเป็นทัศนะที่ได้รับการสนับสนุนและสอดคล้องกับแนวคิดของนักวิชาการหลายท่าน โดยเฉพาะอย่างยิ่งอาจารย์ศรีศักร วัลลิโภดม ที่ได้หันมานับศึกษาเรื่องราวของชุมชนหมู่บ้านและกลุ่มชาติพันธุ์ต่าง ๆ อย่างเด่นชัดขึ้นในภายหลังดังกล่าว

วรรณกรรมท้องถิ่น นับเป็นหลักฐานอีกชนิดหนึ่ง ที่ได้รับความสนใจและนำมาวิเคราะห์กันมากขึ้นในปัจจุบัน โดยเฉพาะในการเขียนวิทยานิพนธ์ทางสาขาวรรณคดีไทยที่มักนิยมวิเคราะห์วรรณคดีท้องถิ่นที่ส่วนใหญ่มีเนื้อหาเป็นนิทานพื้นบ้าน นิทานชาดก ตำนานหรือนิยายท้องถิ่น จึงทำให้เราเข้าใจ “หลักฐาน” ชนิดนี้ในฐานะที่ช่วยสะท้อนภาพสังคมท้องถิ่นในมิติต่าง ๆ ได้ระดับหนึ่ง สิ่งเหล่านี้จะต้องอาศัยแนวคิดและวิธีการเฉพาะเพื่อเป็นเครื่องมือในการทำความเข้าใจ ซึ่งในช่วงประมาณ 20 ปี ที่ผ่านมามีได้เกิดแนววิเคราะห์และวิธีการใหม่ ๆ ในการศึกษาวรรณกรรมเพิ่มขึ้น อันจะเป็นประโยชน์ต่อนักเรียนประวัติศาสตร์ท้องถิ่นโดยตรง ในที่นี้เราจะมาทำความเข้าใจกับแนวคิดและแนวทางดังกล่าวเป็นตัวอย่างพอสังเขป เช่น การศึกษาวรรณคดีท้องถิ่นโดยอาศัยทฤษฎีและวิธีการศึกษาทางคติชนวิทยา การศึกษาวรรณคดีท้องถิ่นเฉพาะเรื่อง การศึกษาวรรณคดีท้องถิ่นกับสังคม เป็นต้น

การศึกษาวรรณคดีท้องถิ่นโดยอาศัยทฤษฎีและวิธีการทางคติชนวิทยา เป็นการศึกษาเปรียบเทียบวรรณคดีท้องถิ่นต้นฉบับสำนวนต่าง ๆ โดยพิจารณาการแพร่กระจายและโยงไปถึงความแตกต่างทางสังคมและวัฒนธรรมของท้องถิ่นที่พบสำนวนนั้น ๆ การเปรียบเทียบต้นฉบับสำนวนต่าง ๆ ของ วรรณคดีเรื่องเดียวกันโดยอาศัยทฤษฎีและวิธีการทางคติชนวิทยานี้ จะแตกต่างไปจากการศึกษาเปรียบเทียบในเชิงประวัติที่มีการศึกษามาแต่เดิม การใช้หลักของคติชนวิทยาในการศึกษาเปรียบเทียบดังกล่าวนอกจากสร้างความก้าวหน้าให้กับการศึกษาวรรณคดีท้องถิ่นได้ขยายขอบเขตออกไปอย่างกว้างขวางแล้ว ก็ยังทำให้สามารถเข้าใจวรรณคดีดังกล่าวในมิติที่สัมพันธ์กับความหลากหลายของสังคมท้องถิ่นด้วย ตัวอย่างงานในแนวนี้ได้แก่ วินัย ภูระหงษ์ “พระสุธน นางมโนห์รา : การศึกษาเปรียบเทียบที่มาและความสัมพันธ์ระหว่างฉบับต่าง ๆ” ทัศนัย ภูระหงษ์ “การศึกษาเปรียบเทียบ

เรื่อง ศรีธนัญชัยฉบับต่าง ๆ ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้” (2521) และศิริพร จิตะฐาน “รามเกียรติ์ : ศึกษาในแง่การแพร่กระจายของนิทาน” (2522) เป็นต้น

งานของศิริพร จิตะฐาน มีความแปลกใหม่มากขึ้นเมื่อได้นำเอาทฤษฎีทางคติชนวิทยาเกี่ยวกับการแพร่กระจายของนิทานเข้ามาศึกษาโดยการเปรียบเทียบ รามเกียรติ์ ส่วนพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก พระลัก-พระลาม และ พระรามชาดก จากภาคอีสาน ธรรมดา และพรหมจักร จากภาคเหนือ และ รามเกียรติ์ฉบับบ้านควนเกย จากภาคใต้ ทั้งนี้โดยมุ่งที่จะพิสูจน์ตามกรอบทฤษฎีที่ว่า เมื่อนิทานแพร่จากแหล่งหนึ่งไปสู่อีกแหล่งหนึ่งนั้น ย่อมเปลี่ยนแปลงในลักษณะต่าง ๆ ดังนี้คือ เปลี่ยนรายละเอียด เพิ่มความ ลดความ สลับความ และสับสนความ

ผลการศึกษาพบว่า ในด้านการเปลี่ยนรายละเอียดมักเกิดในตอนเริ่มเรื่อง ตอนที่ เป็นข้อต่อของเรื่อง และตอนจบเรื่อง ทั้งนี้เพราะผู้เล่ามีจินตนาการที่ดัดแปลงเรื่องให้แปลกออกไป หรือมีเหตุผลที่จะนำรายละเอียดที่คุ้นเคยเข้ามาแทนเรื่องที่ไม่น่าคุ้นเคย รวมทั้งเปลี่ยนเนื้อหาให้ดูสมเหตุสมผลตามทัศนะของตน ส่วนการเพิ่มความก็พบว่านิทานท้องถิ่นมีอิทธิพลสำคัญต่อการเพิ่มความ เช่นมีการเพิ่มตัวละครที่นิยมกันในท้องถิ่นเข้าไปในนิทานที่รับจากต่างถิ่น นอกจากนี้ยังมีการผนวกนิทานท้องถิ่นทั้งเรื่องโดยเฉพาะเรื่องสังข์ศิลป์ชัยเข้าไปใน พระรามชาดก เป็นต้น เช่นเดียวกับที่ประเพณีพื้นบ้านย่อมจะมีส่วนกำหนดพฤติกรรมของตัวละคร และตัวละครในเรื่องมักมีค่านิยม ความคิด ความเชื่อ เช่นเดียวกับคนท้องถิ่นนั้น ๆ ฯลฯ กล่าวอย่างสรุป ในกระบวนการแพร่กระจายของนิทาน มีแนวโน้มที่เนื้อหาของนิทานจะเปลี่ยนไปตามสภาพแวดล้อมและยุคสมัย แต่ในท่ามกลางความเปลี่ยนแปลงนั้น นิทานเรื่องหนึ่ง ๆ จะยังคงรักษาโครงเรื่องหรือเอกลักษณ์ของตัวเองเอาไว้ได้ การศึกษาวรรณคดีท้องถิ่นในแนวนี้นับว่าช่วยให้เข้าใจ “หลักฐาน” ทางประวัติศาสตร์ประเภทวรรณคดีที่แจ่มชัดในลักษณะของความคิด ซึ่งปรากฏอยู่ในหลักฐานดังกล่าว จากการศึกษาเปรียบเทียบก็ยังทำให้เห็นกระบวนการทำให้เป็นท้องถิ่น (localization) ซึ่งสะท้อนถึงการมีตัวตนของสังคมท้องถิ่นที่ดำรงอยู่อย่างหลากหลายในสังคมไทย และมีความเคลื่อนไหวปะทะสังสรรค์กับสังคมอื่นอยู่ตลอดเวลา การศึกษาจึงเท่ากับเป็นการ “ชำระ” หลักฐานทางประวัติศาสตร์ในมิติทางวัฒนธรรมและหลักฐานประเภทวรรณคดีท้องถิ่นก็จะมีคุณค่าและมีน้ำหนักมากขึ้นเมื่อได้มีการศึกษาอย่างละเอียดในแต่ละเรื่องต่อไป

การศึกษาวรรณคดีท้องถิ่นเฉพาะเรื่อง เป็นการศึกษาต้นฉบับวรรณคดีเรื่องหนึ่งเรื่องใดอย่างละเอียด จนสามารถกำหนดอายุของ “หลักฐาน” ดังกล่าวได้แน่นอนขึ้น ส่วนใหญ่เป็นงานวิทยานิพนธ์ระดับบัณฑิตศึกษาของสาขาจารึกภาษาไทย คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร การศึกษาในแนวทางนี้เริ่มมาตั้งแต่ปี พ.ศ. 2524 โดยนำเอาข้อมูลจากเอกสารชั้นต้นที่ยังไม่มีใครศึกษามาก่อน มาปริวรรตเป็นตัวอักษรไทยในปัจจุบัน จากนั้นจึงศึกษาลักษณะตัวอักษร ได้แก่ พยัญชนะ

สระ เครื่องหมายต่าง ๆ ตลอดจนศึกษาอักขรวิธี เช่น การวางพยัญชนะ สระ ตัวเลข วรรณยุกต์ และเครื่องหมายกำกับเสียง ขั้นตอนต่อไปก็จะศึกษาในเชิงประวัติและเชิงวรรณกรรม รวมทั้งศึกษาภาพสะท้อนทางสังคมและวัฒนธรรมที่ปรากฏอยู่ในวรรณคดีที่ศึกษา ตัวอย่าง งานการศึกษาในแนวนี้นี้ได้แก่ กตัญญู ชูชื่น “พระเจ้าเลียบโลกฉบับล้านนา: บทวิเคราะห์” (2525) อรไท ผลดี “การศึกษาเชิงพิจารณานิทานชาดกเรื่องชุมพราหมณ์เตมยิว” (2525) เป็นต้น (ดู บาหยัน อิมสำราญ, 2538 : 211-215)

การศึกษาวรรณคดีท้องถิ่นในแนวนี้นี้ช่วยให้นักประวัติศาสตร์นำเอาข้อมูลต่าง ๆ มาวิเคราะห์ สังคมได้โดยไม่ต้องกังวลในเรื่องเวลา ซึ่งมักมีปัญหาอยู่เสมอเมื่อต้องใช้หลักฐานประเภทวรรณคดีท้องถิ่น การศึกษาที่วิเคราะห์ต้นฉบับอย่างละเอียด โดยเฉพาะแง่มุมทางด้านภาษาดังกล่าวจึงทำให้สามารถกำหนดอายุของวรรณกรรมนั้น ๆ ได้แน่นอนขึ้น นับว่าเป็นการช่วยแก้ปัญหาในเรื่องอายุของเอกสารประเภทนี้ในระดับหนึ่ง แม้ว่าจะยังต้องศึกษาเทียบเคียงกับบริบททางด้านอื่น ๆ อีกต่อไปก็ตาม

การศึกษาวรรณคดีท้องถิ่นกับสังคม นับได้ว่าเป็นการพัฒนาอีกขั้นหนึ่งของวรรณคดีท้องถิ่นศึกษา ที่ก้าวออกมาจากแนวทางเดิม ซึ่งส่วนใหญ่เน้นการศึกษาตัวบท (Text) ในแง่ของเนื้อหา จินตลักษณ์ สุนทรียภาพ หรือหากเป็นการศึกษาวรรณคดีท้องถิ่นกับสังคม ก็มักใช้วรรณคดีเป็นตัวตั้ง แล้วมองสังคมผ่านวรรณคดี หรือดึงภาพสังคมที่ปรากฏอยู่ในวรรณคดีออกมาวิเคราะห์ แต่การศึกษาวรรณคดีท้องถิ่นกับสังคมในแนวทางใหม่นี้ จะเริ่มต้นจากการกำหนดขอบเขตของท้องถิ่นทางกายภาพ ซึ่งอาจกำหนดด้วยวัฒนธรรม วิถีชีวิต แบบแผนพฤติกรรมที่คนในท้องถิ่นนั้นมีร่วมกัน จนสามารถมองเห็น “ลักษณะร่วม” ของคนในท้องถิ่นหนึ่ง ๆ ได้ และในท้องถิ่นหนึ่ง ๆ นี้เองก็จะมีวรรณกรรมท้องถิ่นที่สามารถหยิบขึ้นมาศึกษาในบริบทของสังคมท้องถิ่นนั้น การพิจารณาวรรณคดีท้องถิ่นในฐานะที่เป็นส่วนหนึ่งของวัฒนธรรมท้องถิ่น จึงควรพิจารณาในบริบทของสังคมและวัฒนธรรมท้องถิ่นนั้น ด้วยเงื่อนไขดังกล่าวนี้จึงสามารถศึกษาวรรณคดีท้องถิ่นในเชิงโครงสร้างหน้าที่ เพื่อดูความสัมพันธ์ระหว่างวรรณคดีท้องถิ่นกับความเชื่อและศาสนา พิธีกรรม ประเพณีและวิถีชีวิตในด้านต่าง ๆ ซึ่งนับเป็นการศึกษาวัฒนธรรมท้องถิ่นอย่างรอบด้าน (ดู ศิราพร ฐิตะฐาน, 2528 : 17-18)

ตัวอย่างที่ดีของการศึกษาในแนวทางนี้คืองานของ ปราณี วงษ์เทศ “นิทานชาดกกับโลกทัศน์ของลาวพวน” (2531) ซึ่งได้ชี้ให้เห็นถึงความสัมพันธ์ของวรรณคดีชาดก นิยายท้องถิ่น คำนิยามโลกทัศน์ วิถีชีวิตของชาวลาวพวนในอำเภอโคกบิบบ จังหวัดปราจีนบุรี จากการศึกษาพบว่านิทานท้องถิ่นต่าง ๆ ในบริเวณนี้ เช่น มโหสถ พระรถเมรี การะเกด จำปาสีตัน ฯลฯ ได้ถูกนำมาเล่าในรูปของนิทานชาดกและนิยายท้องถิ่น โดยโยงเหตุการณ์ในเรื่องกับสถานที่ต่าง ๆ ในท้องถิ่น รวมทั้งยังใช้อธิบายปรากฏการณ์ความเป็นไปในหลาย ๆ เรื่องอีกด้วย ผู้ศึกษาได้ตั้งคำถามว่าเหตุใดประเพณีการเล่าวรรณคดีชาดก โดยเฉพาะอย่างยิ่งในกลุ่มลาวพวนจึงมีความหมายต่อชีวิตของพวกเขา และเมื่อได้ศึกษาบริบททางสังคมซึ่งเกี่ยวข้องกับวรรณคดีชาดกดังกล่าวก็พบว่า เป็นประเพณีที่พระสงฆ์จะนำชาดก

มาเทศน์ให้ชาวบ้านฟัง โดยการสอดแทรกคำสอนต่าง ๆ ลงไป และชาดกดังกล่าวจะมีบทบาทอยู่ในวิถีชีวิตด้านอื่น ๆ ของคนลาวพวนอย่างใกล้ชิด เช่น ใช้อ่านในงานศพ ในพิธีอยู่ไฟของผู้หญิง รวมทั้งพิธีทำขวัญและงานบุญต่าง ๆ ชาวลาวพวนเชื่อว่าชาดกที่พระสงฆ์เทศน์เป็นเรื่องจริง และเป็นเรื่องศักดิ์สิทธิ์ใช้เป็นแนวในการปฏิบัติตัวในสังคม ความชื่นชมในนิทานชาดกได้ฝังลึกอยู่ในจิตใจของพวกเขา และเป็นสัญลักษณ์ของคนลาว ผู้ศึกษาได้สรุปว่า นิทานชาดกเป็นกลไกทางสังคมที่สร้างความผูกพันในหมู่ชาวลาวพวนในฐานะเป็นชนกลุ่มน้อย นิทานชาดกจึงเป็นพลังแฝงที่ช่วยยึดเหนี่ยวความเป็นชนชาติลาวพวน มีบทบาทสำคัญในการยึดคนท้องถิ่นไว้ด้วยกัน ซึ่งบทบาทดังกล่าวนี้อาจศึกษาได้ในกรณีอื่น ๆ เช่น เรื่องพระสุทนต์มณีกับท้าวทศพร กับท้าวทศพรภักดี ผาแดง-นางไอ่ อุตสาหารส กับท้าวทศพรภักดี (ศิริพร จิตะฐาน, เรื่องเดียวกัน : 17-20) การศึกษาวรรณคดีท้องถิ่นในแนวนี้นี้จึงเป็นการศึกษาที่จะนำไปสู่ความเข้าใจสังคมท้องถิ่นมากกว่าการศึกษาวรรณกรรมในฐานะที่เป็นวรรณกรรม การศึกษาวรรณคดีท้องถิ่นกับสังคม จึงทำให้วรรณคดีมีฐานะเป็นข้อมูลทางวัฒนธรรมที่เป็นประโยชน์อย่างยิ่งสำหรับการศึกษาทางด้านประวัติศาสตร์ชุมชนหมู่บ้าน และกลุ่มชาติพันธุ์ต่าง ๆ ที่ได้พัฒนาเนื้อหาออกไปอย่างหลากหลายดังกล่าวข้างต้น

การยกตัวอย่างผลงานการศึกษาเกี่ยวกับ “หลักฐาน” ที่เป็นตำนานและวรรณกรรมท้องถิ่นในที่นี้ก็เพื่อให้เราได้ตระหนักว่า “หลักฐาน” ดังกล่าวมีประโยชน์อย่างมากในการทำความเข้าใจท้องถิ่น ในมิติที่หลักฐานทั่วไปไม่ค่อยมี แต่การใช้หลักฐานที่เป็นตำนาน วรรณกรรมท้องถิ่น (รวมไปถึงประวัติศาสตร์ ศิลปะ ประเพณี พิธีกรรม และอื่น ๆ) นั้น เราต้องอาศัยความรู้ที่เป็นแนวคิดและวิธีการเฉพาะในการทำความเข้าใจเพื่อตีความให้ได้ความหมายต่าง ๆ ที่ปรากฏอยู่ในหลักฐานดังกล่าว นักเรียนประวัติศาสตร์ท้องถิ่นจึงต้องเรียนรู้ “ธรรมชาติ” ของหลักฐานเหล่านี้ด้วย มิฉะนั้นแล้วเราก็ไม่สามารถนำมาใช้ได้มากไปกว่าการรวบรวมเอาไว้ในภาคผนวกของงานวิจัยหรือหนังสือในฐานะที่เป็น “เอกสารมีค่า” ซึ่งจะต้องสืบทอดรักษาไปชั่วลูกหลานเช่นที่นักวิชาการรุ่นแรก ๆ ได้กระทำมาแล้ว

บทที่ 8

แนวทางการศึกษา : กรณีประวัติศาสตร์ชุมชนท้องถิ่น

หลังจากเราได้เข้าใจความหมายขอบเขต แนวความคิดพื้นฐาน ตลอดจนเรื่องหลักฐาน และความหมายของหลักฐานเกี่ยวกับประวัติศาสตร์ท้องถิ่นแล้ว ขั้นตอนต่อไปก็คือการศึกษาเรื่องราวของสังคมหรือชุมชนที่เราต้องการจะรู้จักเหล่านั้น สังคมหรือชุมชนใน “ท้องถิ่น” ดังกล่าวแน่นอนว่าก็คือพัฒนาการของผู้คนที่ใช้ชีวิตอยู่ในอดีตซึ่งครอบคลุมกิจกรรมในทุกด้านที่พวกเขาได้ร่วมปฏิบัติสืบต่อกันมาใน “ท้องถิ่น” หนึ่ง ๆ และได้คลี่คลายมาเป็นสังคมในปัจจุบันที่มีความแตกต่างหลากหลาย กิจกรรมหรือปฏิบัติการต่าง ๆ ดังกล่าวไม่ว่าจะเป็นทางด้านการเมือง เศรษฐกิจ สังคมหรือวัฒนธรรม ก็ล้วนเป็นสิ่งที่เกิดขึ้นและจบสิ้นไปแล้วในหลายห้วงเวลาอันซับซ้อน นักเรียนประวัติศาสตร์มีหน้าที่จะต้องศึกษาค้นคว้า สืบสวน อธิบายปรากฏการณ์ทางสังคมที่สับสนไว้ระเบียบให้เป็นที่เข้าใจจากร่องรอยในหลักฐานต่าง ๆ ที่หลงเหลืออยู่ ทั้งนี้ก็เพื่อไปสู่เป้าหมายสำคัญก็คือการเข้าใจพัฒนาการของสังคมท้องถิ่นในอดีตอันจะเป็นฐานความรู้สำคัญในการเข้าใจปรากฏการณ์ในปัจจุบัน

การที่จะไปสู่ความรู้ดังกล่าวได้จึงจะต้องอาศัยแนวทางและวิธีการศึกษาตลอดจนแนวคิดต่าง ๆ เป็นเครื่องมือ เพราะมีเช่นนั้นแล้วก็จะทำให้เราขาดทิศทางการศึกษาซึ่งในที่สุดก็อาจเป็นเพียงการรวบรวมข้อมูลที่สะเปะสะปะเท่านั้น ซึ่งไม่แตกต่างจากการเก็บของเก่ามารวบรวมไว้ในห้อง ไม่เห็นชีวิตของผู้คนที่โลดแล่นอยู่ในประวัติศาสตร์ที่เคลื่อนไหวอย่างมีพลังอยู่ตลอดเวลา ทั้งยังมีความหมายอย่างยิ่งต่อสำนึกของผู้คนในปัจจุบัน การทำความเข้าใจในเรื่องแนวทางและวิธีการศึกษาจึงมีความจำเป็น ซึ่งในส่วนนี้จะได้กล่าวถึงสาระใน 2 ประเด็นสำคัญที่เกี่ยวข้องกัน คือ

1. การศึกษาในมิติทางประวัติศาสตร์
2. การหาแนวทางในการวิเคราะห์

การศึกษาในมิติทางประวัติศาสตร์

การศึกษาในมิติทางประวัติศาสตร์หรือการศึกษาแบบประวัติศาสตร์ นับเป็นสิ่งที่ผู้ศึกษาเข้าใจกันอยู่แล้วว่าเป็นการศึกษาเรื่องราวในอดีต อย่างไรก็ตามในที่นี้ก็เพียงแต่ต้องการกล่าวย้ำให้เห็นว่าการศึกษาแบบประวัติศาสตร์นั้นไม่ได้หมายถึงอดีตอย่างลอย ๆ ซึ่งเป็นเรื่องราวที่เกิดขึ้นและจบไปแล้วเท่านั้น หากประวัติศาสตร์สนใจที่จะศึกษาเรื่องราวของอดีตในมิติของ “เวลา” และการคลี่คลายเปลี่ยนแปลงของสังคมในอดีตดังกล่าว

ในกรณีที่เรากำลังศึกษาประวัติศาสตร์ชุมชนท้องถิ่น ไม่ว่าจะเป็นระดับใดดังที่กล่าวมาข้างต้น ย่อมหมายถึงเป็นการศึกษาพฤติกรรมทางสังคมของผู้คนใน “ท้องถิ่น” นั้น ๆ ในแต่ละช่วงเวลา หรือยุคสมัยว่าพวกเขาเหล่านั้นมีประสบการณ์ทางชีวิตอย่างไร พฤติกรรมทางสังคมที่แสดงออกมามีความสอดคล้องกับความสัมพันธ์เชิงตอบโต้กันระหว่างผู้คนกับบริบททางสังคมในช่วงเวลาหนึ่ง ๆ (หรือเรียกว่ายุคหนึ่งก็ได้) กล่าวคือชีวิตของผู้คนตามท้องถิ่นต่าง ๆ ในอดีตนั้นล้วนได้ผ่านประสบการณ์การต่อสู้กันมาทั้งความสำเร็จและล้มเหลวมาทุกยุคทุกสมัย ซึ่งทั้งหมดล้วนขึ้นอยู่กับปัจจัยทั้งภายในและภายนอกเข้ามาเป็นเงื่อนไขกำหนดพัฒนาการทางประวัติศาสตร์ ซึ่งในแต่ละ “ท้องถิ่น” นั้นมีขั้นตอนของการเปลี่ยนแปลงหรือคลี่คลายไม่เหมือนกัน ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับผลของปฏิกิริยาของผู้คนกับปัจจัยต่าง ๆ ดังกล่าว เหตุฉะนั้นการศึกษาแบบประวัติศาสตร์จึงมีลักษณะที่คำนึงถึงบริบทในแต่ละช่วงเวลาเป็นสำคัญ

การศึกษาแบบประวัติศาสตร์จึงไม่ใช่เป็นการรวบรวมอดีตว่ามีอะไรเกิดขึ้นมาบ้างเมื่อใดเท่านั้น แต่มีจุดมุ่งหมายสำคัญอยู่ที่การอธิบายพฤติกรรมของผู้คนว่าในแต่ละช่วงเวลานั้นพวกเขามีวิถีชีวิตอย่างไร และได้มีพัฒนาการหรือเปลี่ยนแปลงคลี่คลายต่อมาอย่างไร ซึ่งทั้งหมดก็เพื่อนำไปสู่ความเข้าใจในสังคมอย่างลึกซึ้งมากที่สุด กล่าวเฉพาะสังคมใน “ท้องถิ่น” หนึ่ง ๆ แล้วการศึกษาแบบประวัติศาสตร์จะทำให้เราเห็นพัฒนาการของวิถีชีวิตในแต่ละช่วงเวลาว่าชาวบ้านได้ผ่านประสบการณ์อะไร มีความรู้หรือภูมิปัญญาอะไรบ้างในการต่อสู้หรือแก้ปัญหาต่าง ๆ ภายใต้บริบทของสังคมยุคหนึ่ง ๆ นอกจากนี้ก็ยังจะได้รู้ถึงข้อจำกัดและศักยภาพต่าง ๆ ที่จะทำให้ประชาชนในท้องถิ่นได้เข้าใจตัวเอง เก็บเกี่ยวความรู้ต่าง ๆ มาพัฒนาชุมชนได้ในเวลาต่อมา เป็นต้น การศึกษาที่แสดงให้เห็นกระบวนการคลี่คลายของสังคมหรือชุมชนที่มีพลวัตหรือพัฒนาการอย่างชัดเจนแบบประวัติศาสตร์เท่านั้นที่จะทำให้เราเข้าใจสังคมอย่างทะลุปรุโปร่งซึ่งจะนำไปสู่องค์ความรู้ที่ให้ปัญญาและมองเห็นอดีตได้ว่าควรจะนำไปประยุกต์ใช้กับอนาคตอย่างไร ด้วยเหตุฉะนั้น การศึกษาแบบประวัติศาสตร์จึงให้ความสำคัญกับการเปลี่ยนแปลงในช่วงเวลาต่าง ๆ เป็นอันมาก กล่าวในส่วนของการศึกษาประวัติศาสตร์ชุมชนท้องถิ่นนั้น การแบ่งช่วงเวลาหรือยุคต่าง ๆ ที่ถือว่าเป็นเรื่องสำคัญ ก็นับเป็นปัญหาหรือประเด็นถกเถียงกันมาเช่นเดียวกับกรณีเรื่องกำหนดขอบเขตทางด้านกายภาพดังกล่าวข้างต้น

ในการศึกษาประวัติศาสตร์แห่งชาติ ซึ่งมีขอบเขตทางด้านกายภาพอยู่อย่างแน่นอนแล้วว่า คือการศึกษาดินแดนในบริเวณรัฐชาติปัจจุบัน การแบ่งยุคสมัยประวัติศาสตร์ที่ทำกันมาและยึดถืออย่างเหนียวแน่นก็คือการแบ่งยุคสมัยตามการเกิดและล่มสลายของศูนย์กลางอำนาจรัฐ คือ สุโขทัย อยุธยา

ธนบุรี รัตนโกสินทร์ การแบ่งเช่นนี้แม้ว่าจะยึดอัดอยู่บ้างในหมู่นักประวัติศาสตร์รุ่นหลัง ๆ เพราะเห็นว่าเป็นการแบ่งตามประวัติศาสตร์ผู้นำโดยไม่คำนึงว่าการเปลี่ยนแปลงดังกล่าวมีผลกระทบต่อชีวิตของผู้คนส่วนใหญ่ในทางเศรษฐกิจสังคมโดยรวมอย่างไร จึงไม่แปลกอันใดที่จะพบว่าในภายหลังเมื่อการศึกษาประวัติศาสตร์ไทยได้ก้าวหน้าไปสู่ด้านเศรษฐกิจสังคมมากขึ้น การแบ่งยุคดังกล่าวก็ได้คลี่คลายไปมาก ทั้งในส่วนของการแบ่งยุคย่อย ๆ เพื่อการอธิบายอย่างเฉพาะเจาะจง และการขยายยุคให้ยาวนานขึ้นเพื่ออธิบายการเปลี่ยนแปลงในเชิงโครงสร้างของสังคมแทนประวัติศาสตร์ที่เน้นผู้นำแบบเก่า

ในส่วนของการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นแบบเดิมที่ยึดเอาขอบเขตของจังหวัดหรืออำเภอเป็นหน่วยในการศึกษาก็มักนิยมแบ่งช่วงเวลาของการเปลี่ยนแปลงโดยอาศัยเกณฑ์แบบเดียวกับการศึกษาประวัติศาสตร์ชาติดังกล่าวข้างต้น การแบ่งช่วงเวลาในลักษณะนี้นับว่าเป็นสิ่งที่ล้าสมัยไปแล้วเมื่อการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นได้พัฒนามาสู่ขอบเขตและเนื้อหาใหม่ที่เรากำลังพิจารณากันอยู่นี้ การแบ่งช่วงเวลาหรือยุคของประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในปัจจุบันจะให้ความสำคัญไปที่การเปลี่ยนแปลงที่มีผลกระทบต่อชีวิตความเป็นอยู่ของผู้คนจำนวนมากใน “ท้องถิ่น” หนึ่ง ๆ ไม่ใช่แบ่งตามเกณฑ์การเปลี่ยนแปลงในสถานภาพทางการเมืองของผู้นำเช่นดังที่เคยนิยมกระทำกันมา การเปลี่ยนแปลงในเรื่องของ “เวลา” ดังกล่าวนี้นี้ก็โดยอาศัยเหตุปัจจัยที่ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงดังกล่าวทั้งภายในและภายนอกประกอบกัน ซึ่งเป็นหน้าที่ของนักเรียนประวัติศาสตร์ท้องถิ่นจะต้องลงไปค้นหาและกำหนดขึ้นมาโดยในแต่ละ “ท้องถิ่น” ย่อมแตกต่างกันไปตามปัจจัยที่เข้ามากำหนดและที่มีอยู่ในตัวเอง

การศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในช่วงหลัง ๆ ที่ให้ความสนใจในเรื่องราวของชุมชนมากยิ่งขึ้นนั้น เป็นที่น่าสังเกตว่างานจำนวนมากก็ยังให้ความสำคัญกับเหตุการณ์ในระดับชาติมาเป็นตัวกำหนดความเปลี่ยนแปลงมากเกินไป กล่าวคือแบ่งยุคสมัยต่าง ๆ ไปตามเหตุการณ์สำคัญที่เกิดขึ้นในศูนย์กลาง เช่น การปฏิรูปการปกครองในสมัยรัชกาลที่ 5 การเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. 2475 หรือการเริ่มแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติในปี พ.ศ. 2504 เป็นต้น การแบ่งยุคของประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในลักษณะนี้นับว่ามีปัญหาอยู่มากไม่น้อยเช่นเดียวกับการแบ่งยุคในประวัติศาสตร์ท้องถิ่นแบบเก่าที่กล่าวแล้ว

การกล่าวเช่นนี้ไม่ได้หมายความว่าเราจะปฏิเสธปัจจัยภายนอกเหล่านั้น ในทางตรงกันข้ามจะต้องพิจารณาเหตุการณ์ดังกล่าวเป็นพิเศษว่ามีผลกระทบต่อวิถีชีวิตของผู้คนตาม “ท้องถิ่น” ต่าง ๆ อย่างไร ซึ่งก็เป็นความจริงอย่างมากว่า การปฏิรูปการปกครองหรือแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคม

แห่งชาติได้นำมาซึ่งความเปลี่ยนแปลงทางสังคมในบางท้องถิ่นอย่างใหญ่หลวง กรณีเช่นนี้เราก็ยังใช้ปัจจัยการเปลี่ยนแปลงดังกล่าวมาเป็นเงื่อนไขสำคัญในการกำหนดยุคของการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในบางแห่งได้ อย่างไรก็ตาม การใช้ปัจจัยดังกล่าวมาเป็นเกณฑ์ในการแบ่งยุคก็ไม่สามารถใช้ได้กับทุกกรณีศึกษาไป เพราะดังที่ได้กล่าวแล้วว่า “ท้องถิ่น” ต่าง ๆ นั้นมีความแตกต่างและหลากหลายเป็นอันมาก ไม่ว่าจะเป็นลักษณะเฉพาะภายในของ “ท้องถิ่น” เอง หรืออาจเกิดจากเงื่อนไขความห่างไกลจากศูนย์กลางที่ไม่เท่ากัน ตัวอย่างเช่นกรณีการใช้แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติในช่วงต่าง ๆ อาจมีผลให้เกิดการเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็วใน “ท้องถิ่น” แห่งหนึ่ง แต่ใน “ท้องถิ่น” อื่นอาจเกิดขึ้นในอีกลักษณะหนึ่งและ/หรือเกิดขึ้นในเวลาภายหลัง สาเหตุที่เป็นดังนี้ก็เพราะความแตกต่างของ “ท้องถิ่น” ในแต่ละแห่งซึ่งมีลักษณะเฉพาะภายในและความห่างไกลไม่เท่ากันนั่นเอง เหตุฉะนั้นนักเรียนประวัติศาสตร์ท้องถิ่นจึงจะต้องพิจารณาช่วงเวลาของการเปลี่ยนแปลงใน “ท้องถิ่น” ที่ตัวเองศึกษาให้ดี ไม่ใช่ใช้เหตุการณ์ภายนอกมากำหนดเอาโดยอัตโนมัติ

ควรกล่าวเป็นอย่างยิ่งว่าในอีกด้านหนึ่งก็มีผู้ศึกษาเรื่องราวของท้องถิ่นจำนวนหนึ่งเช่นกันที่เน้นเหตุการณ์ภายในจนดูเหมือนว่าจะเป็นตัวกำหนดความเปลี่ยนแปลงทั้งหลายโดยปฏิเสธปัจจัยภายนอกเช่นกัน กล่าวคือ เห็นว่าการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นนั้นเป็นเรื่องของคนในท้องถิ่น ฉะนั้นเรื่องราวของวิถีชีวิตหรือด้านอื่น ๆ ทั้งหมดจึงย่อมเกิดจากการกำหนดโดยผู้คนในท้องถิ่นเองโดยอิสระจากภายนอก การศึกษาในลักษณะนี้เรียกว่า “ประวัติศาสตร์จากภายใน” ซึ่งเป็นการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในลักษณะหนึ่งที่ทำให้ความสำคัญกับ “ประวัติศาสตร์ความคิด” ซึ่งเริ่มต้นขึ้นในบ้านเราเมื่อไม่นานมานี้

ความจริงแล้วความแตกต่างระหว่างนักเรียนประวัติศาสตร์ 2 กลุ่มนี้เป็นเพียงภาพลวงตาเท่านั้น กล่าวคือดูเผิน ๆ ก็เหมือนว่าเป็นการทำงานสวนทางกันโดยสิ้นเชิง แต่แท้จริงแล้วการเน้นปัจจัยภายในและภายนอกไม่ใช่เรื่องสลักสำคัญไปกว่าต่างศึกษาเรื่องเดียวกันแต่คนละด้านของเนื้อหาเท่านั้น กล่าวคือ ต่างก็มุ่งเน้นสังคมท้องถิ่นด้วยกันทั้งสองฝ่าย ฝ่ายแรกเน้นการเปลี่ยนแปลงในระดับเหตุการณ์คือเศรษฐกิจและสังคมเป็นหลัก ขณะที่ฝ่ายหลังพยายามเข้าใจถึงความรู้สึกนึกคิดที่เป็นปฏิกริยาจากการเปลี่ยนแปลงทางด้านเศรษฐกิจและสังคมที่เป็นผลมาจากปัจจัยด้านต่าง ๆ นั่นเอง สาเหตุที่เกิดความแตกต่างในความเห็นเกี่ยวกับการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นดังกล่าวนี้ ส่วนหนึ่งน่าจะเป็นเพราะว่าความสับสนของฝ่ายแรกที่ทำให้ความสำคัญกับปัจจัยภายนอกมากเกินไป จนดูประหนึ่งว่าถูกรอรับโดยประวัติศาสตร์แห่งชาติจนมองไม่เห็น “ตัวตน” ของท้องถิ่น เหตุฉะนั้น “ประวัติศาสตร์จากภายใน” หรือ “ประวัติศาสตร์ความคิด” จึงเข้ามามีบทบาทเพิ่มขึ้น แต่การเน้น

ประเด็นปัจจัยภายในดังกล่าวทำให้ดูเหมือนว่าเป็นแนวทางการศึกษาที่สวนทางกัน และอาจสร้างความสับสนแก่นักเรียนประวัติศาสตร์ขึ้นได้เช่นกัน

เราจะต้องไม่ลืมว่าอุดมคติของการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นก็คือการทำความเข้าใจสังคมทั้งหมดของ “ท้องถิ่น” หนึ่ง ๆ ฉะนั้นการพิจารณาเนื้อหาในทุก ๆ ด้านจึงมีความจำเป็นที่จะต้องพยายามหาทางไปให้ถึงแม้อาจใช้เวลาและความอดทนเช่นเดียวกับการค้นหาช่วงของความเปลี่ยนแปลงที่เป็นการสังเคราะห์ขึ้นมาจากปฏิกิริยาของทั้งปัจจัยภายในกับภายนอกซึ่งส่งผลกระทบต่อวิถีชีวิตของผู้คนส่วนใหญ่ในแต่ละท้องถิ่นดังกล่าว เหตุฉะนั้นปัจจัยทั้งภายนอกและภายในจึงมีความสำคัญที่จะทำให้เราสามารถเข้าใจในพฤติกรรมของผู้คนในช่วงเวลาหนึ่ง ๆ ได้ดี เพราะวิถีชีวิตของพวกเขาไม่ได้ดำเนินไปอย่างลอย ๆ หรือเป็นอิสระจากบริบทต่าง ๆ ที่แวดล้อมอยู่ หากจะต้องถูกกำหนดมาจากสังคมภายในท้องถิ่นและปัจจัยต่าง ๆ จากภายนอกที่เข้ามากระทบ และวิถีชีวิตของผู้คนใน “ท้องถิ่น” หนึ่ง ๆ ก็จะเป็นความเคลื่อนไหวที่เกิดจากความสัมพันธ์ซึ่งตอบโต้กันระหว่างมนุษย์กับบริบททางสังคม (ปัจจัยภายในและปัจจัยภายนอก) ในช่วงเวลาหนึ่ง ๆ ดังกล่าว

โดยสรุป การศึกษาแบบประวัติศาสตร์เป็นการมุ่งอธิบายการเปลี่ยนแปลงสังคมมนุษย์ในช่วงเวลาต่าง ๆ จากอดีต โดยแสดงให้เห็นถึงกระบวนการคลี่คลายของสังคมดังกล่าวที่เกิดจากเหตุปัจจัยอันหลากหลายอันสลับซับซ้อน การศึกษาอาจจะไม่เน้นการค้นหาสาเหตุหรือผลของปรากฏการณ์หนึ่ง แต่ต้องแสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์ของเงื่อนไขหลาย ๆ อย่างที่ปรากฏและคลี่คลายอยู่ในกระบวนการเดียวกัน การแบ่งช่วงเวลาต่าง ๆ ที่จะทำให้เห็นถึงกระบวนการคลี่คลายในประวัติศาสตร์นั้นจึงไม่ใช่เหตุการณ์จากภายนอกหรือภายในสังคมนั้นมาเป็นเกณฑ์ในการกำหนดอย่างตายตัว หากจะต้องแบ่งช่วงของการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นจากปฏิกิริยาของสองส่วนมาพิจารณาอย่างถี่ถ้วน ในกรณีของการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่น ช่วงเวลาของการเปลี่ยนแปลงของแต่ละท้องถิ่นจึงขึ้นอยู่กับปัจจัยดังกล่าวที่แตกต่างกันและส่งผลให้ท้องถิ่นต่าง ๆ มีความเปลี่ยนแปลงไม่เหมือนกัน

การหาแนวทางในการวิเคราะห์

คำกล่าวที่ว่าประชาชนตามท้องถิ่นต่าง ๆ ทุกผู้ทุกนามทุกสถานภาพล้วนมีอดีตทั้งสิ้น แต่ไม่จำเป็นว่าพวกเขาจะมีประวัติศาสตร์เสมอไปนั้น นับว่าเป็นความจริงที่สุด เพราะประวัติศาสตร์เป็นสิ่งที่เราต้องสร้างขึ้นมาโดยการอธิบายไปตาม “โครงเรื่อง” หรือประเด็นต่าง ๆ ที่ถูกกำหนดขึ้นมาจากความสนใจ ประวัติศาสตร์ชาติไทยมีโครงเรื่องที่สำคัญก็คือพัฒนาการด้านต่าง ๆ ของชาติที่มีผู้นำหรือกษัตริย์เป็นผู้มีบทบาทสำคัญ เช่นเดียวกับการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในแนวทางเก่าที่มีคำถามไปยังบทบาทของเจ้าเมืองหรือผู้นำ ซึ่งก็คือโครงเรื่องที่ใช้ศึกษาเพื่ออธิบายว่าท้องถิ่นดังกล่าวว่ามี

ความสำคัญหรือมีบทบาทอย่างไรในประวัติศาสตร์ชาติไทย แม้ผู้ศึกษาในสองกรณีดังกล่าวจะสำนึกอยู่ด้วยเช่นกันว่า พัฒนาการด้านต่าง ๆ ของชาติไทยหรือในชุมชนท้องถิ่นนั้นย่อมมีชีวิตของผู้คนจำนวนมากดำรงอยู่และมีบทบาทด้วยเช่นกัน แต่ตราบดีที่ยังไม่ได้พัฒนาโครงเรื่องที่เหมาะสมสำหรับอธิบายเรื่องราวของประชาชนส่วนใหญ่เหล่านั้น พวกเขาก็เป็นแค่เพียงตัวประกอบเล็ก ๆ ที่ไร้ความหมาย เป็นผู้ที่มิชีวิตอยู่ในอดีตแต่หาได้มีประวัติศาสตร์เป็นของตนเองไม่

การศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในปัจจุบันที่มุ่งเข้าใจวิถีชีวิตของผู้คนส่วนใหญ่จึงมีความจำเป็นที่จะต้องหาโครงเรื่องที่เหมาะสมสำหรับอธิบายบทบาทของผู้คนส่วนใหญ่ดังกล่าว จริงอยู่ในรอบประมาณ 2 ทศวรรษที่ผ่านมาได้มีผู้สนใจศึกษาประวัติศาสตร์ประชาชนตามท้องถิ่นต่าง ๆ มากขึ้น โดยมุ่งความสนใจไปที่พัฒนาการทางด้านเศรษฐกิจและวัฒนธรรมของพวกเขา ซึ่งนับเป็นคุณูปการสำคัญที่ทำให้ประชาชนเหล่านั้นได้มีบทบาทอยู่ในประวัติศาสตร์แห่งชาติด้วย อย่างไรก็ตาม การศึกษาดังกล่าวก็เป็นเพียงการเสนอภาพรวมอย่างกว้าง ๆ ที่อาจเรียกได้ว่าเป็น “ประวัติศาสตร์ประชาชน” ตามท้องถิ่นต่าง ๆ มากกว่าจะเป็น “ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น” ที่มุ่งเข้าใจความหลากหลายของสังคม ดังที่เรากำลังค้นหากันอยู่ เหตุฉะนั้นโครงเรื่องที่นำมาใช้ศึกษา “ประวัติศาสตร์ประชาชน” ดังกล่าวแม้จะใช้ได้กับการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่น แต่ก็คงจะต้องพิจารณาในรายละเอียดให้เหมาะสมกับ “ท้องถิ่น” ระดับต่างๆ และความหลากหลายต่อไป

การเลือกโครงเรื่องเพื่อใช้สำหรับศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นต่อไปนี้จะพิจารณาถึงความเป็นไปได้และสอดคล้องกับ “หน่วย” ทางกายภาพ ซึ่งจะขอแบ่งออกเป็น 2 ระดับคือ ประวัติศาสตร์ชุมชน และประวัติศาสตร์เครือข่ายชุมชนท้องถิ่น

การศึกษาประวัติศาสตร์ชุมชน

ชุมชนเป็น “หน่วย” การวิเคราะห์ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นที่มีขนาดไม่กว้างใหญ่มากนัก ดังกล่าวแล้ว และมีความเป็นไปได้มากที่จะศึกษาเนื้อหาในทุกมิติของ “ท้องถิ่น” ระดับนี้ ไม่ว่าจะเป็นทางด้านการเมือง เศรษฐกิจ สังคมวัฒนธรรม อย่างไรก็ตามเพื่อไม่ให้เกิดความสับสนในการเสนอเนื้อหาที่มีหลายด้านปะปนกัน เหตุฉะนั้นเราจึงต้องเลือกเอาโครงเรื่องประเด็นหนึ่งประเด็นใดที่เหมาะสมที่สุดมานำเสนอเป็น “แกน” หลักสำหรับร้อยเรียงให้เห็นถึงพัฒนาการของสังคมผ่านประเด็นดังกล่าวว่าได้เปลี่ยนแปลงคลี่คลายมาอย่างไร โดยมีเรื่องราวด้านอื่น ๆ เข้ามาสัมพันธ์เกาะเกี่ยวไปกับโครงเรื่องที่ถูกลูกเลือกขึ้นมา การศึกษาประวัติชุมชนโดยผ่านโครงเรื่องประเด็นหนึ่งประเด็นใดดังกล่าว ย่อมจะทำให้เราสามารถเข้าใจเรื่องราวของ “ท้องถิ่น” ที่ศึกษาได้อย่างลึกซึ้งขึ้น เพราะได้มองเห็นความ

เปลี่ยนแปลงภายใต้บริบทและเงื่อนไขต่าง ๆ ไปตามช่วงเวลาอย่างมีพลวัต อันเป็นจุดประสงค์หลักของการศึกษาแบบประวัติศาสตร์ดังกล่าวข้างต้น

ในการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นระดับชุมชนนั้น มีโครงเรื่องให้เราเลือกเช่นเดียวกับการศึกษาประวัติศาสตร์กระแสหลักโดยทั่วไป กล่าวคือ “สังคม” ในชุมชนหนึ่งก็ย่อมมีกิจกรรมทั้งการเมือง การปกครอง เศรษฐกิจ สังคมและวัฒนธรรมในหลายมิติ อย่างไรก็ตาม การศึกษาในระดับชุมชนนั้นเราสามารถที่จะแยกแยะประเด็นหลัก ๆ เหล่านี้ลงไปสู่คำถามย่อย ๆ ได้อีกมาก ทั้งนี้ก็เพื่อให้มีความเหมาะสมกับ “หน่วย” ศึกษาที่มีขนาดไม่ใหญ่โตนัก และกิจกรรมหรือปฏิบัติการด้านต่าง ๆ ของสังคมก็ยังไม่เป็นระบบที่ซับซ้อนเหมือน “ท้องถิ่น” ที่ใหญ่โตกว่าหรือในระดับชาติ เหตุฉะนั้นผู้ศึกษาประวัติศาสตร์ชุมชนจึงจะต้องมองหาประเด็นโครงเรื่องที่เหมาะสมกับพื้นที่ของตัวเองให้มากที่สุด

เนื่องจากชุมชนที่เราใช้เป็น “หน่วย” ในการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นนั้นมักกำหนดขึ้นมาจากพื้นฐานทางด้านการทำมาหากินแบบเดียวกันและ/หรือมีสังคมและวัฒนธรรมร่วมกัน การหาประเด็นสำหรับร้อยเรียงประวัติศาสตร์ชุมชนจึงควรพิจารณาจากพื้นฐานในเรื่องดังกล่าวเป็นหลัก ซึ่งในที่นี้จะเสนอตัวอย่างโครงเรื่องให้พิจารณา 2 ประเด็นคือ การจัดการทรัพยากร และ “วิถีวัฒนธรรม” หรืออัตลักษณ์

การจัดการทรัพยากร ประเด็นนี้นับว่าได้รับความสนใจมากที่สุดในการศึกษาระดับชุมชน เพราะการจัดการทรัพยากรเป็นรากฐานสำคัญในการทำมาหากินของชาวบ้านตามท้องถิ่นต่าง ๆ การใช้ประเด็นดังกล่าวเป็นศูนย์กลางในการศึกษานับเป็น “โครงเรื่อง” ที่จะทำให้เข้าใจวิถีชีวิตของชาวบ้านได้ตรงเปี่ยมมากที่สุด เพราะวิถีชีวิตของประชาชนที่เปลี่ยนแปลงมาในประวัติศาสตร์นั้นก็คือการปรับตัวในด้านการจัดการทรัพยากรเพื่อความอยู่รอดของตัวเอง อันหมายถึงครอบครัวและชุมชนนั่นเอง จึงกล่าวได้ว่าประวัติศาสตร์ชุมชนในท้องถิ่นต่าง ๆ ก็คือประวัติศาสตร์การปรับตัวของชาวบ้านในการทำมาหากินในระบบนิเวศน์หน่วยหนึ่ง เช่นชุมชนในหุบเขา ชุมชนชาวนา ชุมชนประมง เป็นต้น

การใช้ประเด็นการจัดการทรัพยากรมาศึกษาประวัติศาสตร์ชุมชนจะทำให้เรามองเห็นถึงความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติในหน่วยที่ศึกษา รวมไปถึงความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับมนุษย์ด้วยกันทั้งในระดับชุมชนและกับสังคมในวงกว้างภายนอก ซึ่งจะเปลี่ยนแปลงคลี่คลายไปในช่วงเวลาต่าง ๆ ความสัมพันธ์ที่เปลี่ยนแปลงไปนี้จะมีผลทำให้การจัดการทรัพยากรเปลี่ยนไปด้วย การใช้การจัดการทรัพยากรของชุมชนในท้องถิ่นต่าง ๆ มาเป็นแกนกลางสำหรับศึกษาประวัติศาสตร์ของชุมชนต่าง ๆ จะสามารถโยนให้เห็นถึงความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนกับสังคมในวงกว้างหรือกับรัฐได้ง่าย

ขึ้น เพราะสังคมในวงกว้างหรือระดับรัฐนั้นมีแนวโน้มในการเข้ามาครอบงำการใช้ทรัพยากรโดยผ่านกลไกต่าง ๆ มาทุกยุคทุกสมัยอยู่แล้ว ปัจจัยจากภายนอกดังกล่าวนี้นี้มีผลต่อการจัดการทรัพยากรในชุมชนท้องถิ่นต่าง ๆ โดยตรง (วิทยา อารณ, 2541 : 3)

การศึกษาประวัติศาสตร์ชุมชนผ่านการจัดการทรัพยากรดังกล่าวนี้จะทำให้เรามองเห็นวิถีชีวิตของชาวบ้านใน “ท้องถิ่น” ต่าง ๆ ได้อย่างซับซ้อนและรอบด้านขึ้น เช่นเมื่อเราเลือกชุมชนหนึ่งชุมชนใดขึ้นมาศึกษา เมื่อทำความเข้าใจกับบริบทหรือสังคมที่แวดล้อมชุมชนดังกล่าวแล้ว การศึกษาประวัติศาสตร์ชุมชนโดยผ่านเรื่องราวของการจัดการทรัพยากรก็อาจเริ่มจากการตั้งถิ่นฐาน การจัดการทรัพยากรในระยะแรกซึ่งเป็นช่วงเวลาที่ชาวบ้านมีความเป็นอยู่แบบยังชีพ ให้ความสำคัญต่อความสมบูรณ์ของธรรมชาติซึ่งแสดงออกโดยผ่านประเพณี พิธีกรรมต่าง ๆ ด้วยการจัดการทรัพยากรในลักษณะนี้จะโยงให้เห็นถึงการควบคุมทางสังคมซึ่งเป็นการจัดการความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับมนุษย์ที่สอดคล้องกับความเป็นอยู่ในชุมชน และประเด็นสำคัญที่จะต้องศึกษาต่อมาก็คือความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนดังกล่าวกับสังคมภายนอกที่ใหญ่กว่าและกับรัฐ เพราะเรื่องดังกล่าวจะมีผลกระทบต่อการจัดการทรัพยากรของชาวบ้านซึ่งจะคลี่คลายเปลี่ยนแปลงไปในช่วงเวลาต่าง ๆ อันหมายถึงการปรับตัวของชาวบ้าน โดยมองเห็นได้จากการปรับตัวในเรื่องต่าง ๆ ที่กล่าวมาแล้ว ซึ่งจะมีความซับซ้อนเพิ่มขึ้น เพราะมีปัจจัยและตัวแปรต่าง ๆ เข้ามาเกี่ยวข้องมากยิ่งขึ้น (ดูตัวอย่างการศึกษาในลักษณะนี้ได้จาก วิทยา อารณ, 2541)

การศึกษาประวัติศาสตร์ชุมชนโดยพิจารณาผ่านเรื่องการจัดการทรัพยากรนั้นนับว่ามีความเหมาะสม เพราะทรัพยากรหมายถึงทุกสิ่งทุกอย่างที่ชาวบ้านนำมาใช้เพื่อรองรับความมั่นคงของชีวิต การศึกษาเรื่องดังกล่าวจึงเป็นการศึกษาวิถีชีวิตของชาวบ้านโดยตรงและจะทำให้เห็นถึงความเปลี่ยนแปลงได้ง่ายและชัดเจน เพราะชุมชนเหล่านี้ล้วนมีความสัมพันธ์กับภายนอก โดยเฉพาะอย่างยิ่งกับรัฐซึ่งเป็นปัจจัยสำคัญที่จะทำให้การจัดการทรัพยากรในชุมชนเปลี่ยนแปลงไปอันเกิดจากการครอบงำและแย่งชิงในภายหลัง ประวัติศาสตร์ชุมชนที่ร้อยเรียงด้วยประเด็นการจัดการทรัพยากรของชาวบ้าน จึงสามารถศึกษาได้โดยทั่วไปทั้งชุมชนชาวนา ชาวประมง หรือกลุ่มชาติพันธุ์ต่าง ๆ

อย่างไรก็ตาม ดังได้กล่าวแล้วว่า ชุมชนนั้นมีความหลากหลายในวิถีวัฒนธรรม ทั้งนี้ย่อมขึ้นอยู่กับปัจจัยที่ต่างกันในแต่ละถิ่น ชุมชนเหล่านี้ได้แก่ชุมชน “ชายขอบ” ต่าง ๆ ซึ่งมี “วิถีวัฒนธรรม” หรือ “อัตลักษณ์” เฉพาะตัว เช่น ชุมชนกลุ่มชาติพันธุ์ หรือชุมชนที่ห่างไกลโดดเดี่ยวตามป่าเขาหรือเกาะแก่ง ด้วยเงื่อนไขเฉพาะเหล่านี้ ชุมชนดังกล่าวซึ่งมีวิถีวัฒนธรรมที่แตกต่างออกไปจากสังคมส่วนใหญ่ ซึ่งแสดงให้เห็นตัวตนของ “ท้องถิ่น” จนกลายเป็น “อัตลักษณ์” ที่คนในชุมชนรู้สึกหรือ

คนจากภายนอกมองเห็นได้ แม้ว่าการศึกษาประวัติศาสตร์ชุมชนในลักษณะนี้จะสามารถทำได้โดยผ่านประเด็นเรื่องการจัดการทรัพยากรเหมือนกับชุมชนอื่น ๆ โดยทั่วไป แต่ “โครงเรื่อง” ที่เหมาะสมกับการอธิบายการเปลี่ยนแปลงของชุมชนประเภทหลังก็อาจไม่มีอะไรเหมาะสมไปกว่าตัวตนในวิถีวัฒนธรรม หรือ “อัตลักษณ์” ของพวกเขาตนเอง

วิถีวัฒนธรรม การศึกษาประวัติศาสตร์ชุมชนผ่านประเด็นนี้สามารถใช้ได้กับชุมชนชายขอบซึ่งมักตั้งอยู่ในพื้นที่ห่างไกลที่อิทธิพลภายนอกหรือรัฐเข้าไปไม่ถึงได้ยาก วิถีวัฒนธรรมของชุมชนเหล่านี้จึงไม่ค่อยเปลี่ยนแปลงหรือปรับเปลี่ยนมาอย่างช้า ๆ อย่างไรก็ตาม ในที่สุดจากการพัฒนาของรัฐอย่างเข้มข้นในช่วงสี่ทศวรรษมานี้ก็มีผลให้ชุมชนดังกล่าวต้องปรับตัวอย่างไม่อาจหลีกเลี่ยง การศึกษาประวัติศาสตร์ชุมชนผ่านวิถีวัฒนธรรมหรือการปรับเปลี่ยน “อัตลักษณ์” จะทำให้เราเข้าใจชุมชนได้อย่างซับซ้อนและรอบด้านเช่นเดียวกัน การศึกษาประวัติศาสตร์ชุมชนโดยผ่านวิถีวัฒนธรรมหรือ “อัตลักษณ์” ก็อาจเริ่มต้นจากการอธิบายบริบทที่แวดล้อมชุมชนที่จะศึกษา จากนั้นจึงจะแสดงให้เห็นลักษณะทางกายภาพของชุมชน ตลอดจนการอพยพตั้งถิ่นฐาน และเรื่องราวต่อมาก็คือการศึกษาก็จะสามารถเห็นตัวตนของชุมชนหรือวิถีวัฒนธรรมดั้งเดิมได้โดยโยงอธิบายจากประเด็นดังต่อไปนี้

การเมืองการปกครอง ชุมชนจัดตั้งการปกครองภายในอย่างไร มีความสัมพันธ์กับภายนอกและรัฐในระดับไหนอย่างไร เช่นเป็นอิสระหรือถูกปกครองโดยผ่านผู้นำทางประเพณี

เศรษฐกิจ ชุมชนทำมาหากินอย่างไร ยังชีพแบบไหน เพราะปลูก หาของป่า จับสัตว์น้ำ แลกเปลี่ยนกับใคร มีความตึงเครียดทางการใช้ทรัพยากรหรือไม่ แก่ไข้อย่างไร อำนาจ สิทธิในทรัพยากรเป็นอย่างไร แสดงออกทางความเชื่อหรือพิธีกรรมอย่างไร

สังคมวัฒนธรรม ชุมชนเกาะเกี่ยวกันอย่างไร รูปแบบของพิธีกรรม ระบบความเชื่อ โลกทัศน์ ค่านิยม เป็นอย่างไร การจัดระบบความสัมพันธ์ของคนกลุ่มต่าง ๆ เป็นอย่างไร อะไรเป็นตัวกำหนดสิ่งเหล่านี้

การอธิบาย วิถีวัฒนธรรม หรือ “อัตลักษณ์” ของชุมชนโดยมองผ่านเรื่องราวดังกล่าว จะทำให้เราสามารถมองเห็นตัวตนของชุมชนดังกล่าวว่ามีลักษณะโดดเด่นอย่างไร เช่น เป็นกลุ่มชาติพันธุ์ “หมูเหนือ” หรือ “ชาวเกาะ” ที่ห่างไกลความเจริญล้ำสมัยเป็นต้น วิถีวัฒนธรรมที่แสดงให้เห็นถึงตัวตนของชุมชนเหล่านี้ย่อมจะต้องเปลี่ยนแปลงคลี่คลายไปในช่วงเวลาต่าง ๆ นั่นก็ย่อมหมายถึงเกิดจากการปรับตัวของชาวบ้านที่เป็นปฏิริยากับปัจจัยทั้งภายในและภายนอกที่เข้ามากระทบ นักเรียนประวัติศาสตร์ซึ่งจะต้องอธิบายกระบวนการเปลี่ยนแปลงของวิถีวัฒนธรรมดังกล่าวว่าคลี่คลายไป

อย่างไร ก็สามารถนำเสนอโดยการมองผ่านวิถีทางการเมืองการปกครอง เศรษฐกิจ สังคมและวัฒนธรรมที่แปรรูปไปสู่ลักษณะใหม่ในช่วงเวลาต่าง ๆ ซึ่งอาจเป็นการปรับตัวให้ทันสมัย หรือเป็นการตอบโต้ “ความเจริญ” ที่รุกเข้าไป ซึ่งเหล่านี้ล้วนมีความซับซ้อนอันเกิดจากบริบท สถานภาพของผู้คน และเงื่อนไขต่าง ๆ ในแต่ละช่วงเวลาดังกล่าว การใช้ วิถีวัฒนธรรมหรือ “อัตลักษณ์” มาอธิบายการคลี่คลายของประวัติศาสตร์ชุมชนโดยมองผ่านเรื่องราวต่าง ๆ ดังกล่าวมา ก็จะเห็นได้ว่าสามารถทำให้เราเข้าใจวิถีชีวิตของชาวบ้านใน “ท้องถิ่น” ที่ศึกษาได้อย่างรอบด้านและชัดเจนเช่นเดียวกับการมองจากการจัดการทรัพยากรที่กล่าวแล้ว โครงเรื่องทั้งสองแม้จะแตกต่างกันแต่ก็มุ่งไปสู่เป้าหมายเดียวกัน เหตุฉะนั้นนักเรียนประวัติศาสตร์จึงจะต้องเลือกโครงเรื่องที่เหมาะเพื่ออธิบายชุมชนที่ศึกษาได้อย่างมีประสิทธิภาพมากที่สุด

การศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในระดับชุมชนเป็นสิ่งที่ท้าทายให้ค้นหาและทำได้โดยไม่ยากนัก การเลือกโครงเรื่องหรือ “แกน” สำหรับที่จะให้วิถีชีวิตของชาวบ้านเข้ามาเกาะเกี่ยวอย่างมีประสิทธิภาพนั้น มีความจำเป็นอย่างมากที่ผู้ศึกษาจะต้อง “รู้จัก” ชุมชนที่ตนเองสนใจพอสมควร ฉะนั้นผู้ที่อยู่ในท้องถิ่นจึงอาจสามารถศึกษาประวัติศาสตร์ชุมชนของตนหรือชุมชนอื่น ๆ ที่ใกล้เคียงได้ดี โดยในขั้นแรกผู้ศึกษาจะต้องเริ่มมองหาลักษณะเด่นของชุมชน ซึ่งอาจเห็นได้จากปัญหาต่าง ๆ ที่ชุมชนกำลังประสบอยู่ในปัจจุบัน เพราะชุมชนตามท้องถิ่นต่าง ๆ ในปัจจุบันกำลังถูกกระทำจากการเข้ามาของรัฐและทุนอย่างหนัก ปัญหาหรือการปรับตัวต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นในชุมชนย่อมเป็นผลพวงมาจากบริบททางประวัติศาสตร์ทั้งสิ้น อุบัติการณ์ที่เกิดขึ้นในชุมชนจึงเป็นกุญแจสำคัญที่จะไขไปสู่อดีตได้ดี อย่างไรก็ตาม นักเรียนประวัติศาสตร์ก็ต้องไตร่ตรองให้ดีซึ่งเกิดจากการศึกษาในเบื้องต้นเป็นสำคัญ และจะต้องไม่ลืมว่านอกเหนือจาก การจัดการทรัพยากร และ วิถีวัฒนธรรม แล้วก็ยังมีการเรื่องอื่น ๆ อยู่อีกที่เหมาะสมจะใช้เป็น “แกน” สำหรับร้อยเรียงประวัติศาสตร์ชุมชนได้เช่นกัน

ประเด็นสำคัญที่ควรจะต้องกล่าวต่อเนื่องกันไปก็คือ เราจะแบ่งช่วงเวลาของการเปลี่ยนแปลงหรือ “ยุค” ของประวัติศาสตร์ชุมชนได้อย่างไร

แน่นอนเหลือเกินว่าการแบ่งยุคประวัติศาสตร์ชุมชนไปตามความเปลี่ยนแปลงของประวัติศาสตร์แห่งชาตินั้นเป็นเรื่องที่ไม่สมเหตุผลผลอีกต่อไป เพราะดังที่ได้กล่าวแล้วว่าชุมชนย่อมมีวิถีวัฒนธรรมที่เป็นของตัวเอง แม้ปฏิเสธไม่ได้ว่าชุมชนต่าง ๆ ย่อมสัมพันธ์กับภายนอกตั้งแต่ระดับท้องถิ่นไปจนถึงระดับรัฐ และความเปลี่ยนแปลงต่าง ๆ จากภายนอกย่อมมีผลกระทบต่อชุมชนอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ แต่ถ้าเราเอาช่วงเวลาการเปลี่ยนแปลงของประวัติศาสตร์ชุมชนไปผูกติดอยู่กับ “เวลา” ของประวัติศาสตร์แห่งชาติ ก็จะทำให้วิถีวัฒนธรรมที่ศึกษาหมดความหมายลงไป เพราะจะมองไม่เห็น

รายละเอียดของชีวิตที่โหดร้ายอยู่ในท่ามกลางบริบทที่กว้างใหญ่กว่ามีความหลากหลายและต่อสู้ดิ้นรนอยู่ในสายธารของประวัติศาสตร์แห่งชาติอย่างไร

การแบ่งช่วงเวลาของประวัติศาสตร์ชุมชนจึงจะต้องกำหนดขึ้นมาจากการเปลี่ยนแปลงที่มีผลกระทบต่อวิถีชีวิตของผู้คนส่วนใหญ่ในชุมชนซึ่งก็ย่อมหมายถึงว่าปัจจัยทั้งภายในและภายนอกได้มีส่วนกำหนดให้วิถีชีวิตในแต่ละช่วงเวลาดำเนินไปอย่างไร ช่วงเวลาดังกล่าวอาจสอดคล้องหรือแตกต่างกับการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นในประวัติศาสตร์ระดับภูมิภาคหรือระดับชาติก็ได้ ซึ่งนักเรียนประวัติศาสตร์จะต้องเป็นผู้กำหนดขึ้นมาเองภายหลังที่ได้ศึกษาข้อมูลจากชุมชนที่ตนเองสนใจในระดับหนึ่งมาแล้ว

โดยปกติแล้วการศึกษาประวัติศาสตร์ชุมชนในสังคมไทยนั้นสามารถอธิบายย้อนไปได้ประมาณ 100 ปี เพราะในช่วงเวลาดังกล่าวเราสามารถหาหลักฐานต่าง ๆ จากชุมชนได้ รวมทั้งหลักฐานจากภายนอกก็จะช่วยเสริมให้เรื่องราวของวิถีวัฒนธรรมที่เราต้องการรู้มีความกระจ่างมากขึ้น ทั้งนี้ก็ต้องเข้าใจด้วยว่าการศึกษาที่ย้อนไปไกลกว่า 100 ปี ก็สามารถทำได้หากมีหลักฐานหลงเหลืออยู่อย่างเพียงพอ แต่ในที่นี้เราจะยึดเอาเวลาในช่วง 100 ปีโดยประมาณเป็นเกณฑ์เพื่อทำความเข้าใจในประเด็นการเปลี่ยนแปลงร่วมกัน

ในช่วงประมาณ 100 ปี นับเป็นเวลาที่ยาวนานพอสมควรและเพียงพอที่จะอธิบายพัฒนาการของชุมชนหนึ่ง ๆ ที่เราเลือกศึกษาเพื่อให้ทราบว่าวิถีชีวิตของผู้คนใน “ท้องถิ่น” ดังกล่าวได้สืบเนื่องและเปลี่ยนแปลงมาอย่างไร การศึกษาที่จะเข้าใจประวัติศาสตร์ชุมชนได้อย่างถ่องแท้ย่อมหมายถึงว่าเราสามารถที่จะอธิบายกระบวนการคลี่คลายของสังคมดังกล่าวได้อย่างแจ่มชัดว่าชาวบ้านได้ผ่านประสบการณ์อะไรมาบ้างในแต่ละช่วงเวลา และพวกเขาได้ปรับตัวเพื่อความอยู่รอดของชีวิตได้อย่างไร มีความรู้หรือภูมิปัญญาอะไรบ้างที่ช่วยให้พวกเขาสามารถสืบทอดความเป็นชุมชนมาจวบจนปัจจุบัน

เนื่องจาก “หน่วย” หรือขอบเขตของประวัติศาสตร์ชุมชนนั้นไม่กว้างขวางมากนัก รวมทั้งมักตั้งอยู่ในสภาพแวดล้อมเดียวกัน สภาพดังกล่าวจึงย่อมอ่อนไหวให้แก่การเปลี่ยนแปลงได้ง่าย เพราะในช่วงเวลาอันยาวนานประมาณ 100 ปีนั้นย่อมมีเหตุการณ์ต่าง ๆ ทั้งภายนอกและภายในมาพ้องพานกระทบทั้งโดยตรงและโดยอ้อมให้ชีวิตในชุมชนต้องปรับตัวอยู่ตลอดเวลา เหตุการณ์หลาย ๆ อย่างเช่น น้ำท่วม ไฟไหม้ หรือการนำพืชพันธุ์ใหม่มาปลูกในหมู่บ้านอาจมีผลกระทบต่อวิถีวัฒนธรรมอย่างมาก ในขณะที่เรื่องราวดังกล่าวอาจไม่เกี่ยวข้องหรือมีผลต่อสังคมในหน่วยที่ใหญ่กว่าหรือไม่กระทบเลยในกรณีของประวัติศาสตร์ภูมิภาค ในทางตรงกันข้าม เหตุการณ์หลายอย่างที่เกิดขึ้นภายนอกก็อาจมี

ความสำคัญต่อชุมชนน้อยกว่าสิ่งใกล้ตัวที่ชาวบ้านได้สัมผัสหรือได้รับผลกระทบโดยตรงดังกล่าว เหตุฉะนั้น การแบ่งช่วงเวลาความเปลี่ยนแปลงของประวัติศาสตร์ชุมชนในบางกรณีจึงต้องให้ความสำคัญไปที่ปัจจัยเพียงบางประการอันมีผลกระทบโดยตรงต่อชะตากรรมของชุมชน ซึ่งหมายถึงความเปลี่ยนแปลงของวิถีชีวิตในช่วงเวลาระยะหนึ่งต่อมาอันเป็นผลโดยตรงมาจากปัจจัยดังกล่าว

ด้วยลักษณะพิเศษของ “ท้องถิ่น” ในระดับชุมชนดังที่ได้กล่าวมา การแบ่งช่วงเวลาจึงมี “อิสระ” จากความเปลี่ยนแปลงของโครงสร้างในระดับชาติ กล่าวคือ ประวัติศาสตร์ชุมชนจะมีสีสันและพลังได้ก็ต่อเมื่อสามารถมองเห็นพลวัตของวิถีชีวิตที่เกิดจากการต่อสู้ดิ้นรนโดยเอกเทศในแต่ละชุมชนที่ศึกษา เหตุฉะนั้น การพิจารณาในรายละเอียดของยุคต่าง ๆ ในประวัติศาสตร์ชุมชนจึงมีความจำเป็นไม่น้อยไปกว่าการมองหาโครงเรื่องมาใช้อธิบาย เพราะถ้าเราไม่สามารถค้นหาลักษณะเฉพาะของชุมชนในเรื่องนี้ได้แล้ว เรื่องราวของประชาชนก็จะเพียงเป็นส่วนประกอบเล็ก ๆ น้อย ๆ ที่เสริมประวัติศาสตร์แห่งชาติให้มีรายละเอียดมากขึ้น ซึ่งก็เป็นประวัติศาสตร์ที่จัดชุดไว้ความหมายแก่ผู้คนในท้องถิ่นต่าง ๆ อีกต่อไป

การศึกษาประวัติศาสตร์เครือข่ายชุมชนท้องถิ่น

ในขณะที่การศึกษาประวัติศาสตร์ชุมชนมีความเป็นไปได้มากและกำลังเป็นที่นิยมกันอยู่ในปัจจุบัน เพราะมีแนวทางที่เข้าถึงได้ไม่ยากนัก โดยเฉพาะอย่างยิ่งจากการทำงานของนักวิชาการหนุ่มสาวผู้กระตือรือร้นในหลาย ๆ สาขาวิชา ในทางตรงกันข้าม ประวัติศาสตร์ในระดับเครือข่ายชุมชนท้องถิ่นกลับมีผู้ให้ความสนใจศึกษาน้อยกว่า ทั้งที่การศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในระดับนี้มีความจำเป็นอย่างยิ่งยวดและกล่าวถึงกันมานานแล้วในสังคมไทย

การศึกษาประวัติศาสตร์เครือข่ายชุมชนท้องถิ่นนั้น ถือได้ว่าเป็นการศึกษาสังคมในระดับที่เป็นท้องถิ่นจริง ๆ อย่างสมบูรณ์ กล่าวคือ เป็นหน่วยที่สะท้อนความเป็นท้องถิ่นย่อย ๆ ในสังคมไทยได้ดี ซึ่งจะนำไปสู่ความเข้าใจและช่วยยกระดับฐานประวัติศาสตร์ท้องถิ่นให้สูงขึ้น อันหมายถึงการเคารพบทบาทของประชาชนที่จะอยู่ร่วมในประวัติศาสตร์แห่งชาติได้อย่างมีศักดิ์ศรี การศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในระดับนี้จึงอาจเป็นทางออกแก่การศึกษา “ประวัติศาสตร์ประชาชน” ที่มีผู้พยายามแสวงหาอยู่ได้ทางหนึ่ง เพราะเป็นการศึกษาใน “ท้องถิ่น” ที่มีขอบเขตอาณาบริเวณที่กว้างใหญ่พอสมควร มีเอกภาพที่สามารถทำให้มองเห็นกิจกรรมหรือประสบการณ์ทุกด้านของประชาชนได้อย่างมีเนื้อหามั่น และเมื่อเราสามารถศึกษาในพื้นที่ต่าง ๆ ครอบคลุมไปทั่วประเทศแล้ว ก็จะช่วยให้การสร้าง “ประวัติศาสตร์ประชาชนไทย” มีความเป็นไปได้มากยิ่งขึ้น

การศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในระดับเครือข่ายชุมชนในอีกด้านหนึ่งก็คือ การศึกษาประวัติศาสตร์ชาติในความหมายที่ว่าชาติก็หมายถึงที่รวมของท้องถิ่นอันหลากหลาย และด้วยขนาดพื้นที่กว้างขึ้นกว่าชุมชน รวมทั้งมีเอกภาพในระดับหนึ่งนี้เองที่เปิดโอกาสให้เราสามารถสร้างประวัติศาสตร์ในระดับที่จะเผยให้เห็นประสบการณ์ต่างๆด้านของประชาชนตามที่หลายฝ่ายคาดหวัง แต่ปัญหาก็มีอยู่ว่า อะไรคือโครงเรื่องที่เหมาะสมสำหรับร้อยเรียงประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในระดับนี้ให้มีประสิทธิภาพได้ เพราะดูเหมือนว่ากิจกรรมหรือประสบการณ์ทุกอย่างของสังคมจะมีความสำคัญไม่ยิ่งหย่อนไปกว่ากันเลย (ในเครือข่ายชุมชนท้องถิ่นย่อมมีการจัดตั้งทางสังคมที่มีระบบซับซ้อนทั้งทางด้านการเมือง เศรษฐกิจ สังคมและวัฒนธรรมและมีคุณภาพเพียงพอที่จะดำรงและสืบทอดต่อมาเป็นเวลานาน ๆ ได้) ด้วยเหตุดังนั้น นับว่าเป็นการยากที่เราจะอธิบายพัฒนาการของสังคมท้องถิ่นระดับนี้ให้ได้ครบถ้วนโดยไม่มีกรอบโครงเรื่องที่ตีพอ เพราะเป็นเรื่องที่จะต้องอาศัยความพยายามและความรู้ในหลาย ๆ ลักษณะประกอบกัน อย่างไรก็ตาม เพื่อให้บรรลุเป้าหมายหรืออุดมการณ์ของประวัติศาสตร์ท้องถิ่น นักเรียนประวัติศาสตร์สามารถศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในระดับเครือข่ายชุมชนได้โดยมีแนวทางอย่างน้อยใน 2 ลักษณะที่สัมพันธ์กัน คือ

1. ศึกษาเน้นเฉพาะเรื่อง
2. ศึกษาแบบประวัติศาสตร์ทั้งหมด (total history)

การศึกษานับเฉพาะเรื่อง นับเป็นการศึกษาที่มีลักษณะใกล้เคียงกับกรณีของประวัติศาสตร์ชุมชนดังที่ได้กล่าวแล้ว ความแตกต่างอยู่ที่ว่าในกรณีแรกนั้นศึกษาในชุมชนเดียว ส่วนกรณีหลังต้องศึกษาทั้ง “ระบบ” ที่อยู่ในเครือข่ายชุมชนท้องถิ่นเดียวกัน การเลือกศึกษาเฉพาะเรื่องนี้ย่อมขึ้นอยู่กับความสนใจของแต่ละคน เช่น ระบบการเมือง ระบบเศรษฐกิจ สังคมวัฒนธรรม หรือ ระบบนิเวศน์ หรืออาจศึกษาประเด็นหนึ่งประเด็นใดในระบบดังกล่าวก็ได้ เช่น เรื่องการแลกเปลี่ยนค้าขาย การจัดการน้ำ ความสัมพันธ์ทางสังคม หรือประเด็นทางด้านการเชื่อความคิดต่าง ๆ เหล่านี้ล้วนสามารถนำไปใช้ศึกษาได้ทั้งสิ้น ซึ่งจะเห็นได้ว่าประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในระดับเครือข่ายชุมชนนี้เปิดโอกาสให้นักวิชาการในหลาย ๆ สาขาเข้ามาศึกษาอันเป็นพื้นฐานสำคัญให้เกิดการเชื่อมโยงความรู้เข้าด้วยกัน ดังจะได้กล่าวถึงต่อไป

ในการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นที่มีพื้นที่กว้างขึ้นนี้ แม้ว่าเราจะเลือกเนื้อหาเพียงด้านหนึ่งด้านใด แต่ผู้ศึกษาก็ควรคำนึงอยู่ตลอดเวลาว่า “แม้เราจะแยก ‘ระบบ’ ของการจัดตั้งออกเป็นส่วนๆ แต่ในความเป็นจริงแล้วไม่ว่าเศรษฐกิจ สังคม การเมือง ศาสนา ฯลฯ ก็ล้วนมีความสัมพันธ์กันเองอย่างแนบแน่น คำถามอาจเจาะลึกไปที่บางด้านของการจัดตั้ง แต่กิจกรรมที่คนศึกษานั้นไม่ได้เกิดขึ้นโดด ๆ แต่เกิดขึ้นท่ามกลางบริบทของกิจกรรมด้านอื่น ๆ ตลอดเวลา” (นิธิ เอียวศรีวงศ์, 2530

ก. : 4-5) ความสำคัญของการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นที่มีความสำคัญในเรื่องดังกล่าวนี้จะทำให้เราสามารถอธิบายพัฒนาการด้านที่เลือกให้สัมพันธ์สอดคล้องกับเนื้อหาเรื่องอื่น ๆ ที่เกี่ยวข้องได้ และถ้าทำได้กลมกลืนก็จะส่งผลให้เรื่องที่ศึกษามีน้ำหนักมากขึ้น เช่น สามารถอธิบายได้ว่าพัฒนาการทางด้านเศรษฐกิจมีความสัมพันธ์กับโลกทัศน์ของผู้คนอย่างไร หรือการเมืองเกี่ยวข้องกับการแบ่งชนชั้นทางสังคมอย่างไร งานศึกษาเรื่องท้องถิ่นในลักษณะนี้มีพบมากขึ้นในสาขามานุษยวิทยาระยะหลัง ๆ ส่วนทางด้านประวัติศาสตร์นั้น มีตัวอย่างของวิธีวิทยาที่ดีเยี่ยมในงานประวัติศาสตร์ยุคต้นรัตนโกสินทร์ (คูนิชิ เอียวสรวงศ์, 2525)

การศึกษาแบบประวัติศาสตร์ทั้งหมด (total history) นับเป็นเรื่องที่ยังอยู่ในอุดมคติของการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นไทย เพราะยังไม่ปรากฏว่ามีงานชิ้นไหนเลยที่สามารถทำได้ กล่าวคือ เป็นการศึกษาที่แสดงให้เห็นถึงกิจกรรมหรือปฏิบัติการในทุก ๆ ด้านของสังคมใน “ท้องถิ่น” หนึ่ง ๆ อย่างมีพลวัต เนื้อหาดังกล่าวนอกจากจะมองเห็นในระดับโครงสร้างแล้วก็ยังคงต้องเปิดพื้นที่ให้มีรายละเอียดของวิถีชีวิตทุกแง่มุมที่ตัวละครย่อย ๆ จำนวนมากมีโอกาสดำเนินการได้แสดงตัวเองบนหน้าประวัติศาสตร์ นอกจากนี้การศึกษาแบบประวัติศาสตร์ทั้งหมดก็จะต้องคำนึงถึงอิทธิพลของสภาพแวดล้อมต่าง ๆ อันเป็นปัจจัยสำคัญที่มีผลต่อพัฒนาการทางประวัติศาสตร์ในพื้นที่ที่ศึกษาด้วย และท้ายที่สุดเรื่องราวดังกล่าวทั้งหมดนี้มีการเปลี่ยนแปลงคลี่คลายไปอย่างไร

จะเห็นได้ว่าการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นแบบประวัติศาสตร์ทั้งหมดนั้นมีความซับซ้อนเป็นอย่างมากและต้องอาศัยความรู้ในหลาย ๆ สาขาวิชาที่เกี่ยวข้อง กล่าวกันว่าประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในลักษณะนี้คือทางออกอย่างหนึ่งของปัญหาการศึกษาประวัติศาสตร์โดยรวม เพราะการศึกษาประวัติศาสตร์โดยทั่ว ๆ ไปนั้นเป็นวิชาที่ค่อนข้างทะเยอทะยาน กล่าวคือ นิยามว่าทุกอย่างที่เป็นประสบการณ์ของมนุษย์ในมิติของเวลาเป็นเรื่องของประวัติศาสตร์หมด แต่ในทางปฏิบัตินั้นทำได้ยาก เราจึงมักได้ยินการแบ่งประวัติศาสตร์ออกเป็นส่วน ๆ เช่น ประวัติศาสตร์การเมือง ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจ ประวัติศาสตร์สงคราม เป็นต้น การทำเช่นนี้ดูเหมือนว่ากิจกรรมต่าง ๆ ที่กล่าวมาจะไม่มีส่วนเกี่ยวข้องสัมพันธ์กันแต่อย่างใด ครั้นต่อมาเมื่อการศึกษาประวัติศาสตร์เริ่มให้ความสนใจกับประวัติศาสตร์แบบองค์รวมหรือประวัติศาสตร์ทั้งหมดมากขึ้น การกำหนดหน่วยการศึกษาระดับ “ท้องถิ่น” ที่เล็กลงกว่าระดับชาติมากจึงเป็นทางออกให้นักประวัติศาสตร์มีโอกาสศึกษาไปตามกรอบที่ตัวเองสนใจได้ง่ายขึ้น เพราะหน่วยที่เล็กลงนี้จะช่วยให้สามารถจัดการกับหลักฐานและอธิบายเรื่องราวต่าง ๆ ได้อย่างครอบคลุมมีประสิทธิภาพมากกว่าในระดับชาติ

อย่างไรก็ตาม แม้ปฏิเสธไม่ได้ว่า “หน่วย” ที่เล็กลงนี้จะเป็นประโยชน์อย่างมากในการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นแบบประวัติศาสตร์ทั้งหมด แต่เรื่องสำคัญที่จะต้องค้นหาต่อไปก็คือ เราจะใช้โครงเรื่องอะไรเพื่อตั้งคำถามสำหรับสร้างประวัติศาสตร์ที่เป็นประสบการณ์ร่วมกันของคนทั้งหมดใน “ท้องถิ่น” ที่ศึกษา เพราะประวัติศาสตร์ทั้งหมดไม่ได้หมายความว่า เป็นการรวมหลักฐานข้อมูลจำนวนมากครอบคลุมกิจกรรมทุกด้านเข้าไว้ด้วยกัน แต่ย่อหมายถึงการหาโครงเรื่องที่เหมาะให้หลักฐานข้อมูลดังกล่าวมาเกาะเกี่ยวขึ้นอย่างเป็นระบบในกรอบที่วางไว้อย่างมีประสิทธิภาพ ในที่นี้จะทดลองเสนอกรอบโครงเรื่องการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นแบบประวัติศาสตร์ทั้งหมดไว้เบื้องต้นเป็น 2 กรอบใหญ่ ๆ ซึ่งสัมพันธ์ต่อเนื่องกันคือ 1. การศึกษาผ่านความเป็นเอกภาพของท้องถิ่น และ 2. ศึกษาในลักษณะของประวัติศาสตร์แบบองค์รวม (holistic)

ความเป็นเอกภาพของท้องถิ่น นับเป็นเรื่องที่สำคัญยิ่งของประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในระดับเครือข่ายชุมชนคงได้กล่าวมาแล้ว นักเรียนประวัติศาสตร์สามารถอาศัยกรอบดังกล่าวมาขยายไปสู่โครงเรื่องย่อย ๆ ที่แสดงให้เห็นถึง “ตัวตน” หรือความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันของ “ท้องถิ่น” ได้ และจากโครงเรื่องดังกล่าวนี้เราก็สามารถที่จะมีพื้นที่ให้ชีวิตชาวบ้านจำนวนมากได้เปิดเผยตัวเองออกมา ฉะนั้นคำถามเกี่ยวกับความเป็นเอกภาพของท้องถิ่นจึงน่าจะมีความเหมาะสมเป็นอันดับแรกในการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นแบบประวัติศาสตร์ทั้งหมด

โครงเรื่องย่อยที่จะตอบคำถามความเป็นเอกภาพของ “ท้องถิ่น” ต่าง ๆ ในอีกด้านหนึ่งก็คือ ลักษณะพื้นฐานของสังคมที่เรามักละเลยไป เพราะไม่ใช่เหตุการณ์ในประวัติศาสตร์ที่เป็นความเคลื่อนไหว หากหมายถึงสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติและวัฒนธรรมอันเป็นผลผลิตของประวัติศาสตร์ที่มีความต่อเนื่องยาวนานมาพอสมควร สิ่งเหล่านี้เองที่ช่วยให้สังคมท้องถิ่นมีตัวตนชัดเจนและสืบทอดต่อมาได้ ในที่นี้จะเสนอโครงเรื่องย่อยไว้เพียงบางประเด็นเพื่อเป็นตัวอย่างสำหรับช่วยกันพิจารณา

ประเด็นแรก สภาพแวดล้อมทางภูมิศาสตร์

ใน “ท้องถิ่น” ที่มีลักษณะเป็นเครือข่ายชุมชน ย่อมมีความเป็นเอกภาพทางด้านสภาพแวดล้อมทางภูมิศาสตร์อยู่ในระดับหนึ่งอย่างแน่นอน ซึ่งนักเรียนประวัติศาสตร์จะต้องอธิบายให้เห็นถึงระบบความสัมพันธ์ดังกล่าวเป็นพื้นฐานเสียก่อน เช่น ภูเขา แม่น้ำ ทุ่งราบ ทะเล เป็นต้น การกล่าวถึงเรื่องราวเหล่านี้ผู้ศึกษาจะต้องอธิบายว่าเกี่ยวข้องกับสัมพันธ์กับวิถีชีวิตของผู้คนอย่างไรด้วย ไม่ใช่กล่าวลอย ๆ อย่างไรชีวิตที่มักนิยมทำกันในบทแรก ๆ ของวิทยานิพนธ์หรืองานวิจัยที่เราัมกพบเห็นบ่อย ๆ การศึกษาสภาพภูมิศาสตร์ที่มีชีวิตนี้จึงเผยให้เห็นโลกของชาวบ้านในมิติของการพึ่งพิงธรรมชาติ

การตั้งชุมชนที่ถูกกำหนดจากสภาพแวดล้อมซึ่งจะมีผลให้ลักษณะของการทำมาหากินแตกต่างกันไป แต่ชุมชนที่หลากหลายเหล่านี้ก็ดำรงอยู่ในความเป็นเอกภาพของระบบนิเวศน์ใน “ท้องถิ่น” นั้น ๆ ได้

ประเด็นที่สอง วัฒนธรรมที่เป็นวัตถุ (Material Culture)

ใน “ท้องถิ่น” หนึ่ง ๆ ที่เราศึกษาย่อมมีวัฒนธรรมที่เป็นวัตถุ อันเป็นผลมาจากความรู้และภูมิปัญญาต่าง ๆ ของชาวบ้านที่ได้สืบทอดสร้างสรรค์กันมา รวมทั้งเป็นสิ่งที่ได้รับจากภายนอกนำมาดัดแปลงประยุกต์ให้เข้ากับลักษณะสังคมในท้องถิ่น สิ่งเหล่านี้นับตั้งแต่ลักษณะของบ้านเรือนที่อยู่อาศัย เสื้อผ้า การแต่งตัว หัตถกรรมต่าง ๆ ตลอดจนถึงการก่อสร้างศาสนสถาน การกล่าวถึงเนื้อหาเหล่านี้ก็จะทำให้ประวัติศาสตร์ของประชาชนมีความสมบูรณ์ยิ่งขึ้นและยังสะท้อนถึงลักษณะเฉพาะของ “ท้องถิ่น” ที่เรากำลังศึกษาได้อีกทางหนึ่ง

ประเด็นที่สาม การจัดระเบียบทางสังคม (Social Organization)

ใน “ท้องถิ่น” ระดับเครือข่ายชุมชนย่อมมีการจัดตั้งหรือจัดระเบียบทางสังคมอยู่อย่างชัดเจนและเราสามารถมองเห็นได้ในหลายลักษณะประกอบกัน ซึ่งโดยมากเป็นเรื่องของความสัมพันธ์แบบต่าง ๆ ที่ผูกร้อยให้สังคมมีความเป็นปึกแผ่นและมีพลังในการสร้างสรรค์สิ่งต่าง ๆ ได้ เช่น การผูกเกลอ-ดอง การผูกเสี่ยว ความสัมพันธ์ทางเพศ การเกณฑ์แรงงาน ระบบยุติธรรมและกฎหมาย ฐานะและบทบาทสตรี เป็นต้น การอธิบายประวัติศาสตร์ของประชาชนโดยผ่านประเด็นเหล่านี้เป็นสิ่งที่น่าสนใจ ทำให้เห็นมิติใหม่ ๆ ของประวัติศาสตร์ประชาชนที่มักถูกมองข้ามทั้ง ๆ เป็นเรื่องที่ทำได้ไม่ยากหากเราตั้งประเด็นคำถามที่เหมาะสม

ยังมีโครงเรื่องย่อยอื่น ๆ อีกที่วางอยู่ในกรอบเรื่องความเป็นเอกภาพของท้องถิ่น ซึ่งช่วยให้เรานำวิถีชีวิตชาวบ้านเข้าไปเกาะเกี่ยวได้อย่างเป็นระบบ และเมื่อสามารถทำได้ในหลาย ๆ มิติแล้วเราก็จะมองเห็นชีวิตของผู้คนหรือผู้ดำรงอยู่ทั้งหลายได้ว่าแท้จริงแล้วพวกเขาก็มีประวัติศาสตร์เช่นกัน หากได้มีเพียงอดีตอย่างเดียวไม่ และเป็นผู้มีบทบาทอย่างสำคัญต่อการพัฒนาการของท้องถิ่นและอาจส่งผลไปสู่ระดับชาติก็ได้ (ดูตัวอย่างการศึกษาในเรื่องนี้ได้ใน Reid, 1988)

ปัญหาอย่างหนึ่งของการศึกษาในลักษณะดังกล่าวนี้ก็คือ ภาพชีวิตที่ได้นั้นมักเป็นภาพนิ่ง กล่าวคือทำให้เห็นความเปลี่ยนแปลงได้ยาก อย่างไรก็ตาม โดยธรรมชาติของเรื่องราวประเด็นดังกล่าวย่อมมีความเปลี่ยนแปลงอย่างช้า ๆ อยู่แล้ว เหตุฉะนั้นจึงจะต้องสร้างองค์ความรู้เหล่านี้ไว้เป็นพื้นฐานที่จะบอกตัวตนของท้องถิ่นเสียก่อน เพราะตัวละครทั้งหลายจะได้มีพื้นที่ในประวัติศาสตร์ในฐานะตัวแสดงหลัก และเมื่อการศึกษามาถึงขั้นที่สอง คือการแสดงให้เห็นถึงการเปลี่ยนแปลงคลี่คลายของ

กิจกรรมต่าง ๆ ในสังคม ชีวิตของผู้คนเหล่านั้นก็จะเข้ามาพ้องพานกับความเปลี่ยนแปลงระดับโครงสร้างในช่วงเวลาต่าง ๆ ได้อีกครั้งอย่างเหมาะสม และจะเกิดภาพในเชิงเปรียบอีกด้วย

ประวัติศาสตร์แบบองค์รวม การศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นแบบประวัติศาสตร์ทั้งหมด (total history) ในอีกด้านหนึ่งก็คือการพิจารณาความเปลี่ยนแปลงต่าง ๆ ในกรอบของประวัติศาสตร์แบบองค์รวมอันหมายถึงการอธิบายกิจกรรมหรือประสบการณ์ทั้งหมดของท้องถิ่นให้มีความเกี่ยวเนื่องสัมพันธ์หรือมีผลถึงกันในแต่ละช่วงเวลานั้นเอง การศึกษาไปตามกรอบดังกล่าวนี้แตกต่างไปจากการศึกษาที่เน้นเฉพาะเรื่องในแง่ที่ว่า ประวัติศาสตร์แบบองค์รวมนั้นจะให้ความสำคัญกับกิจกรรมทุกด้านอย่างเท่าเทียมกัน การศึกษาเรื่องหนึ่งเรื่องใดจะส่งผลไปสู่ประเด็นอื่น ๆ ในลักษณะที่ส่องทางให้แก่นักและกันซึ่งจะทำให้ห้องความรู้ที่ได้มีความน่าเชื่อถือมากยิ่งขึ้น

อย่างไรก็ตามแม้จะให้ความสำคัญกับทุก ๆ เรื่องอย่างเท่าเทียมกันแต่การศึกษาทางประวัติศาสตร์นั้นในที่สุดเราก็จะต้องมีประเด็นหนึ่งประเด็นใดมาใช้อธิบาย “นาร่อง” เพื่อให้เห็นถึงการเปลี่ยนแปลงคลี่คลายของสังคมมิติหนึ่งมิติใดก่อน จากนั้นจึงจะได้นำเสนอเนื้อหาด้านอื่น ๆ ที่สัมพันธ์สอดคล้องกันดังกล่าวแล้ว ด้วยเหตุดังนี้ การหาโครงเรื่องนาร่องจึงมีความสำคัญ ซึ่งนักเรียนประวัติศาสตร์สามารถกำหนดขึ้นมาได้เองหลังจากที่ทำงานอย่างหนักโดยศึกษาในทุก ๆ กิจกรรมของสังคมในท้องถิ่นที่ตนสนใจแล้ว ในการศึกษาประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ยุคก่อนสมัยใหม่ (ดินแดนแห่งนี้อาจจัดได้ว่าเป็น “ท้องถิ่น” แห่งหนึ่งเมื่อเปรียบเทียบกับประวัติศาสตร์เอเชียหรือระดับโลก) มีงานวิจัยที่พยายามมองการเปลี่ยนแปลงของดินแดนนี้อย่างเป็นองค์รวมโดยใช้ประเด็นด้านการค้าทางทะเลมาอธิบายในฐานะปัจจัยหลักที่นำไปสู่ความเปลี่ยนแปลงทางด้านต่าง ๆ ตามมา เช่น การเมือง สังคมวัฒนธรรม ศาสนา ฯลฯ แม้ว่าการศึกษานี้จะครอบคลุมในอาณาบริเวณอันกว้างใหญ่และได้รับการวิพากษ์วิจารณ์ถึงความเป็นเอกภาพและประเด็นอื่น ๆ อยู่พอสมควร แต่ก็นับว่าเป็นงานบุกเบิกที่สำคัญที่สามารถนำเอาแนวคิดมาประยุกต์ใช้กับการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นได้ในระดับหนึ่ง (ดู Reid, 1992)

ในการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นระดับเครือข่ายชุมชนนี้ ประเด็นที่ใช้ นาร่องเพื่ออธิบายการเปลี่ยนแปลงอย่างเป็นองค์รวมที่เราจะพิจารณาและให้ความสนใจเป็นพิเศษคือ การเมือง การปกครองของท้องถิ่น ซึ่งได้รับผลกระทบโดยตรงจากศูนย์กลางนับตั้งแต่การปฏิรูปในสมัยรัชกาลที่ 5 เป็นต้นมา เพราะดังที่ได้กล่าวมาแล้วว่า ช่วงเวลาที่เหมาะสมในการศึกษาประวัติศาสตร์ชุมชนนี้น่าจะอยู่ในระยะประมาณ 100 ปี ซึ่งเป็นระยะที่รัฐไทยได้ขยายอำนาจไปสู่ท้องถิ่นต่าง ๆ ได้เป็นจริงในทางปฏิบัติมากยิ่งขึ้นตามลำดับ การขยายอำณาดังกล่าวนี้อาจมีผลกระทบต่อท้องถิ่นในระดับย่อย ๆ

ไม่เท่ากัน แต่สำหรับ “ท้องถิ่น” ระดับเครือข่ายชุมชนที่เรากำลังพิจารณากันอยู่นี้ เป็นที่ยอมรับกันว่า อิทธิพลของส่วนกลางมีผลโดยตรงต่อการเปลี่ยนแปลงด้านการเมืองการปกครองของท้องถิ่นอย่างใหญ่หลวง และทำให้กิจกรรมด้านอื่น ๆ ต้องปรับตัวเปลี่ยนแปลงตามไปด้วย

การกล่าวเช่นนี้ไม่ได้หมายความว่าเราจะแบ่งยุคของประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในระดับเครือข่ายชุมชนไปตามเกณฑ์การเปลี่ยนแปลงของประวัติศาสตร์ชาติ หากเพียงต้องการย้ำให้เห็นว่า ปัจจัยภายนอกในเรื่องนี้มีความสำคัญซึ่งเราจะต้องนำมาพิจารณาอย่างละเอียดเพื่ออธิบายการเปลี่ยนแปลงในท้องถิ่นระดับที่กว้างใหญ่ขึ้นนี้ ซึ่งแน่นอนเหลือเกินว่าหมายถึงการคลี่คลายในระดับโครงสร้างของวิถีชีวิตของผู้คนส่วนใหญ่นั่นเอง

บทส่งท้าย

ความสำคัญและบทบาทของประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในปัจจุบัน

เราจะเห็นได้ว่าการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในรอบประมาณครึ่งศตวรรษที่ผ่านมาได้พัฒนาไปอย่างสืบเนื่องและก้าวหน้ามากขึ้นตามลำดับ โดยการศึกษาที่มีแนวโน้มจากรื่องราวของเมืองประวัติศาสตร์สำคัญ ไปสู่เนื้อหาต่าง ๆ ในระดับชุมชนหมู่บ้านที่ยึดเอาประชาชนธรรมดาเป็นศูนย์กลาง เพื่อเข้าใจในความหลากหลายของวิถีชีวิตตาม “ท้องถิ่น” ต่าง ๆ ที่ประกอบขึ้นเป็น “ชาติไทย” ในปัจจุบัน ด้วยเหตุนี้การศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นจึงย่อมหมายถึงการศึกษาประวัติศาสตร์ของชาติดังกล่าวมาแล้วนั่นเอง

ในอดีตนั้น “ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น” ได้มีความสำคัญในฐานะที่ช่วยสร้างเอกภาพและความมั่นคงให้กับรัฐและศูนย์กลางของชาติไทยในการเผชิญกับจักรพรรดินิยม ตลอดจนเพื่อต่อต้านลัทธิความเชื่อที่เป็น “ศัตรูของแผ่นดิน” และดูเหมือนว่าบทบาทของประวัติศาสตร์ท้องถิ่นจะมีความสำคัญและประสบความสำเร็จด้วยดีที่ช่วยให้ผู้คนในชาติเกิดความสามัคคีและพากภูมิใจในท้องถิ่นตัวเองในฐานะเป็นส่วนหนึ่งของชาติไทยอันยิ่งใหญ่และเก่าแก่ บทบาทเช่นนี้ของประวัติศาสตร์ท้องถิ่นอาจจะมีความสอดคล้องกับยุคสมัยและบริบทต่าง ๆ ของสังคมไทยที่ผ่านมา จึงเห็นว่าการศึกษาในลักษณะเดิมดังกล่าวจะมีปัญหาอยู่มาก โดยเฉพาะอย่างยิ่งการไม่เห็นพลังของชีวิตประชาชนส่วนใหญ่ว่ามีส่วนผลักดันประวัติศาสตร์ของชาติอย่างไร แต่ข้อผิดพลาดเหล่านี้ก็สามารถอธิบายได้และนับเป็นข้อจำกัดของยุคสมัยที่น่าเห็นใจ

แต่ในปัจจุบัน บริบทต่าง ๆ ในสังคมไทยไม่ได้มีลักษณะเช่นเดิมอีกแล้ว โดยเฉพาะอย่างยิ่งในช่วงประมาณ 2 ทศวรรษที่ผ่านมาได้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางด้านเศรษฐกิจสังคม การเมือง และสภาพแวดล้อมอย่างรวดเร็ว การเปลี่ยนแปลงดังกล่าวมีผลกระทบไปยังท้องถิ่นต่าง ๆ ในลักษณะเป็น “การทำลาย” ต่อวิถีชีวิตของชุมชนดั้งเดิมที่ไม่อาจจะต้านทานได้ เหตุฉะนั้น “การคุกคาม” สมัยใหม่จึงมาในรูปแบบของทุนนิยมที่รุกรานเข้ามาครอบงำผ่าน “ศูนย์กลาง” เกือบทุกด้าน ขณะเดียวกัน “ท้องถิ่น” ต่าง ๆ ก็ต้องพึ่งพา “ศูนย์กลาง” เป็นอย่างมาก ในโครงสร้างเช่นนี้จึงทำให้ “ชาติไทย” อ่อนแออันมีผลต่อ “ความมั่นคง” ของชาติโดยรวมและกำลังตกอยู่ในภาวะวิกฤต จึงถึงเวลาที่จะต้องร่วมกัน “ต่อสู้” กับภัยดังกล่าวโดยการหันมาสำรวจตัวเราเองเพื่อรวมพลังความรู้ต่าง ๆ ที่มีอยู่ในสังคม การศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นจึงมีความสำคัญและมีความจำเป็นอย่างรีบด่วน ทั้งนี้ก็เพื่อเรียนรู้เข้าใจรากเหง้าของสังคมอย่างทอ่งแท้ เพื่อเป็นเกราะและเป็นเครื่องมือในการปรับตัวให้สอดคล้องกับการเปลี่ยนแปลงทางด้านเศรษฐกิจและสังคมที่เกิดขึ้นอย่างรวดเร็วดังกล่าว

อย่างไรก็ตาม “ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น” ที่จะมีบทบาทและสำคัญต่อไปนั้นจะต้องเป็นประวัติศาสตร์ในแนวทางใหม่ดังที่เราได้ทำความเข้าใจกันมาแล้ว ส่วนการที่ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในแนวทางเดิม ๆ ยังคงทรงอิทธิพลอยู่ในสังคมไทยจวบจนปัจจุบันนั้น นับว่าเป็นเรื่องที่สามารถทำความเข้าใจได้แต่ไม่ใช่เป็นสิ่งที่น่าเห็นใจ เพราะสะท้อนให้เห็นถึงปัญหาทางด้านความคิดในสังคมไทยที่ยังคงล้าหลัง กรอบงานประชาชนด้วยอุดมการณ์เดิม ๆ เพื่อจัดระเบียบสังคมที่เอื้อประโยชน์ให้กับคนกลุ่มเล็กๆ ที่มีอำนาจ ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในแนวทางใหม่จึงเป็นการเสนอความคิดเพื่อการเปรียบเทียบอย่างมีสติ และปัญญาว่ามีความเหมาะสมและสอดคล้องกับบริบทสังคมไทยในปัจจุบันหรือไม่ ในที่นี้จึงจะได้เสนอให้เห็นถึง บทบาทและความสำคัญของประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในปัจจุบันให้ช่วยกันพิจารณา

ความสำคัญและบทบาทของประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในปัจจุบันมีอยู่อย่างน้อย 3 ประการที่สัมพันธ์กันดังนี้

1. เป็นการสร้างสำนึกประวัติศาสตร์ของประชาชนในท้องถิ่นให้ตระหนักถึงคุณค่าของตัวเองและชุมชน
2. เป็นความรู้ที่มีประโยชน์สำหรับการกำหนดนโยบายการพัฒนาให้สอดคล้องและเหมาะสมกับศักยภาพและข้อจำกัดของแต่ละท้องถิ่น
3. เกิดเป็นองค์ความรู้ที่ช่วยให้มีความสมดุลย์แก่การศึกษาประวัติศาสตร์และสังคมศาสตร์ที่ให้ความสำคัญกับศูนย์กลางมากเกินไป

การสร้างสำนึกประวัติศาสตร์ของประชาชนในท้องถิ่นให้ตระหนักถึงคุณค่าของตัวเองและชุมชน

ประชาชนมีประวัติศาสตร์อันเป็นความทรงจำเกี่ยวกับอดีตของชุมชน ดังปรากฏในรูปของตำนาน นิทานและเรื่องเล่าต่าง ๆ สิ่งเหล่านี้ได้สืบทอดกันมายาวนาน ช่วยสร้างความมั่นใจและเป็นความรู้ให้การดำเนินชีวิตมีความมั่นคง เพราะสามารถแก้ปัญหาหรือปรับตัวต่อการเปลี่ยนแปลงทั้งหลายที่เข้ามาเผชิญในอดีตได้ แต่ในช่วงเวลาที่รัฐไทยเริ่มขยายตัวเข้าไปควบคุมชุมชนในท้องถิ่นต่าง ๆ มากยิ่งขึ้นนับจากสมัยปฏิรูปการปกครองเป็นต้นมา ซึ่งมีผลทำให้สำนึกประวัติศาสตร์ของประชาชนที่ตระหนักถึงบทบาทและคุณค่าของตัวเองได้ค่อย ๆ เลือนหายไป โดยมีสำนึกประวัติศาสตร์แบบใหม่ในลักษณะของอุดมการณ์ประวัติศาสตร์แห่งชาติเข้ามาแทนที่ผ่านทางระบบการศึกษาแบบใหม่ดังที่เราได้ทำความเข้าใจมาแล้วในตอนต้น

ครั้นเมื่อมีการพัฒนาประเทศตามแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติในช่วงทศวรรษ 2500 เป็นต้นมา ก็ยิ่งส่งผลให้ประชาชนหลงลืมประวัติศาสตร์ของตัวเองไปอย่างหมดสิ้น เพราะคุณค่าของความรู้ในความทรงจำที่ได้สืบทอดกันมานั้นไม่ได้มีความหมายใด ๆ ในกระบวนการพัฒนาเศรษฐกิจ

ที่ให้ความสำคัญกับภาคอุตสาหกรรมเพิ่มขึ้นมากขึ้นตามลำดับ ชีวิตของประชาชนส่วนใหญ่ต้องตกเป็นเบี้ยล่างของระบบเศรษฐกิจทุนนิยม พวกเขาถูกเบียดขับให้กลายเป็น “คนขายขอบ” ที่เสียเปรียบในทุกๆด้านทางสังคม ตลอดจนถูกแย่งชิงทรัพยากรซึ่งเป็นทุนแห่งชีวิตไปหล่อเลี้ยงภาคการผลิตสมัยใหม่ที่เอื้อประโยชน์ให้แก่ผู้มีอำนาจและทุนข้ามชาติ

การล่มสลายของชุมชนตามท้องถิ่นต่าง ๆ ทั่วประเทศ ไม่ใช่เป็นเพียงปรากฏการณ์รูปธรรมทั่วไป เช่น การละทิ้งถิ่นฐานโยกย้ายสู่เมือง การขายเลือดเนื้อเชื้อไขไปเป็นโสเภณี หรือการค้ายาเสพติดเท่านั้น หากการล่มสลายของชุมชนท้องถิ่นยังหมายถึงการสูญเสียรากฐานที่สำคัญยิ่งของสังคมไทย นั่นก็คือการสูญเสียคลังทางปัญญาของชาวบ้านที่จะใช้เป็นฐานในการปรับตัวเพื่อการดำเนินชีวิตในสังคมแบบใหม่ และที่สำคัญ ความทรงจำของชาวบ้านดังกล่าวคือฐานที่มั่นของสังคมไทยในการต่อรองและต่อสู้กับระบบเศรษฐกิจทุนนิยมเสรีใหม่ที่โหมกระหน่ำหนักหน่วงยิ่งขึ้น ทั้งนี้ก็เพราะว่าในความทรงจำร่วมกันของชุมชนนั้น นอกจากจะใช้เป็นพลังที่ทำให้ชุมชนมีศักยภาพในการเผชิญกับปัญหาและการปรับตัวในสถานการณ์ดังกล่าวแล้ว หาก “ประวัติศาสตร์ชาวบ้าน” นี้ก็ยังเป็นคลังที่เก็บปัญญาญาณทั้งหมดของชุมชนไว้เป็นสมบัติร่วมกันที่ทุกคนสามารถหยิบมาใช้เป็นเครื่องมือมาใช้ในการแก้ปัญหาที่กำลังเผชิญอยู่ในปัจจุบันได้ด้วย (ดู อรรถจักร์ สัตยานุรักษ์, 2548, 30 - 31)

เราจึงไม่แปลกใจอันใดที่จะพบว่าในกระบวนการสูญเสียความทรงจำร่วมของชาวบ้านในช่วงระยะเวลาที่ผ่านมา นั้น สามารถมองเห็นได้ชัดเจนว่าพวกเขาได้สูญเสียความเชื่อมั่นในตัวเองในการดำเนินชีวิต มองไม่เห็นคุณค่าของความรู้และภูมิปัญญาของบรรพบุรุษ และยังระบบการศึกษาและระบบเศรษฐกิจของเราเดินตามหลังโลกตะวันตกกระแสหลักมากขึ้นเท่าใด สังคมไทยก็ยังมองชุมชนท้องถิ่นว่าต่ำต้อยล้าหลัง ซึ่งมีผลให้ชาวบ้านถูกตัวเองอย่างน่าเศร้า อันนำมาซึ่งโศกนาฏกรรมร่วมกันของ “ประชาชาติ” ไทยในปัจจุบัน เหตุฉะนั้น การศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นเพื่อฟื้นความทรงจำร่วมของชุมชนจึงมีความจำเป็น และการศึกษาดังกล่าวนี้อีกก็เป็นกระบวนการในแนวทางใหม่ที่ไม่ใช่ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น-ชาตินิยม นอกจากนี้ก็ยังมีเป้าหมายสำคัญที่จะ “คืนประวัติศาสตร์” ให้แก่ประชาชน เพื่อให้รับรู้และตระหนักถึงสถานภาพของตัวเองในประวัติศาสตร์โดยรวมอีกด้วย

การศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นแบบใหม่นั้น มุ่งศึกษากิจกรรมหรือประสบการณ์ทุก ๆ ด้านของสังคมใน “ท้องถิ่น” หนึ่ง ๆ โดยเน้นให้ความสำคัญไปที่ตัวประชาชนทุกระดับในฐานะผู้สร้างและเป็นเจ้าของประวัติศาสตร์ร่วมกัน ทั้งนี้โดยเปิดโอกาสให้ประชาชนได้เข้ามามีส่วนร่วมในกระบวนการศึกษาเพื่อสร้างองค์ความรู้ด้วย การศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในลักษณะนี้จะทำให้เกิดความเข้าใจและตระหนักถึงความเป็นมาของวิถีชีวิตของประชาชนได้อย่างรอบด้านและลึกซึ้ง ความรู้เหล่านี้จะช่วยฟื้นฟูสำนึกประวัติศาสตร์ในชุมชนขึ้นมาใหม่ หลังจากที่ถูกกระแสการพัฒนาในแนวทางเก่าทำลายให้เสื่อมเลือนหรือขาดความมั่นใจมานาน ให้กลับคืนมามีความเชื่อมั่นในตัวเองและมีศักยภาพที่จะนำเอาภูมิ

ปัญญาต่าง ๆ ของบรรพบุรุษมาประยุกต์ใช้ในชีวิตประจำวันในปัจจุบันได้มากขึ้น และอีกอย่างหนึ่ง ความรู้ความเข้าใจประวัติศาสตร์ดังกล่าวก็ยังจะเป็นพลังที่เข้มแข็ง ช่วยให้คนในท้องถิ่นต่าง ๆ สามารถฟื้นฟูชีวิตให้แก่สถาบันและวัฒนธรรมที่จะเพิ่มพลังให้แก่ชาวบ้านในการที่จะสามารถเลือกแนวทางการดำเนินชีวิตที่เป็นของเขาเองได้หลายทาง มีศักดิ์ศรีของความเป็นมนุษย์ มีทางเลือกอันเหมาะสมสำหรับตัวเองมากขึ้น

องค์ความรู้ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นที่สำนึกถึงคนส่วนใหญ่และเป็นผลอันเกิดจากความร่วมมือกันจึงสามารถ “สื่อสาร” กับประชาชนในชุมชนท้องถิ่นได้อย่างมีพลัง เพราะพวกเขาได้เห็นถึงต้นตอ และตัวตนของตัวเอง จนสามารถตอบคำถามได้ว่าเขาคือใครในวันนี้ มีที่มาที่ไปอย่างไร และจะก้าวเดินไปข้างหน้าบนพื้นฐานอะไร ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในลักษณะดังกล่าวจะทำให้เกิดสำนึกประวัติศาสตร์แบบใหม่ สำนึกได้ว่าประวัติศาสตร์แห่งชาติไม่ใช่ประวัติศาสตร์ของศูนย์กลางที่เมืองหลวงหรือประวัติของบุคคลสำคัญเพียงอย่างเดียว แต่จะรวมถึงประวัติศาสตร์การต่อสู้ของผู้คนตาม “ท้องถิ่น” ต่าง ๆ อันหลากหลายที่หลอมรวมกันมาจากอดีตจนกลายมาเป็น “ชาติไทย” ในปัจจุบัน ประชาชนในท้องถิ่นจึงมีความสำคัญและมีบทบาทในประวัติศาสตร์แห่งชาติ ชาวบ้านจึงมิใช่ผู้ต่ำต้อย สิ้นไร้ไม่ตอก ไม่ได้เป็นเบี้ยล่างที่ถูกกระทำเพียงอย่างเดียว หากเป็นมนุษย์ที่มีความสามารถและมีภูมิปัญญาต่าง ๆ ที่สืบทอดส่งต่อกันมาเป็นเวลานาน บรรพบุรุษของพวกเขาจึงเป็นส่วนหนึ่งและเป็นผู้กำหนดหรือผู้กระทำในประวัติศาสตร์แห่งชาติด้วย สำนึกประวัติศาสตร์ดังกล่าวนี้จะทำให้ผู้คนรู้ว่าตนเองมีอดีต ปัจจุบัน และอนาคต รู้จุดอ่อนจุดแข็งรวมทั้งข้อจำกัดต่าง ๆ เหล่านี้จะทำให้คนในท้องถิ่นไม่ดูถูกตัวเอง แต่กลับเกิดความภูมิใจในการต่อสู้ของบรรพบุรุษ การรื้อฟื้นสำนึกประวัติศาสตร์ที่เป็นความทรงจำร่วมของชุมชนขึ้นมาจะทำให้เกิดสายสัมพันธ์ที่โยงใยให้คนในท้องถิ่นพร้อมที่จะปกป้องรักษาชุมชน อันหมายถึงทรัพยากรและภูมิปัญญาต่าง ๆ เพราะสิ่งเหล่านี้คือ “สมบัติชุมชน” ที่พวกเขามีสิทธิ์และเป็นเจ้าของสืบทอดกันมา

การศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในปัจจุบันจึงมีเป้าหมายสำคัญอยู่ที่การสร้างองค์ความรู้ที่ชัดเจนรอบด้าน โดยที่ประชาชนในท้องถิ่นมีส่วนร่วมในกระบวนการสร้างความทรงจำร่วมที่จำเป็นจะต้องทบทวน ปรับปรุงแก้ไข เรียนรู้และถ่ายทอดกันในชุมชน กระบวนการดังกล่าวนี้จะทำให้ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นมีชีวิตอยู่ตลอดเวลา อันจะทำให้เกิดหมายรู้ตนเองอย่างมีคุณค่าพร้อม ๆ กับเกิดสำนึกประวัติศาสตร์ที่มีคุณภาพใหม่ดังกล่าว สิ่งนี้เองคือรากฐานนามธรรมอันลึกที่สุดของสังคม ที่ช่วยให้เกิดความเข้มแข็งของชุมชนท้องถิ่นอย่างยั่งยืน และนั่นก็ย่อมหมายถึง “เกราะ” อันสำคัญยิ่งที่จะทำให้เกิด “ความมั่นคง” ขึ้นในชาติดังกล่าว

อย่างไรก็ตาม แม้ในปัจจุบันสังคมไทยได้ตระหนักถึงคุณค่าของประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในแนวทางใหม่นี้มากขึ้น แต่ก็ยังไม่เกิดงานวิจัยที่มีผลกระทบในวงกว้าง ทั้งนี้อาจจะเป็นด้วยเหตุที่ว่าเรายัง

ขาดแนวคิดแนวทางเป็นรูปธรรมที่ชัดเจน ผลงานที่ออกมาส่วนหนึ่งจึงขาดคุณภาพและยังมีเงื่อนไขในเรื่องเวลาที่บีบเร่งให้ได้ผลงาน เพื่อประโยชน์ใช้สอยในบางกรณีจนเกินไป เหตุผลอีกประการหนึ่งที่เป็นอุปสรรคสำคัญก็คือ ไม่มีสถาบันหน่วยงานการศึกษาของรัฐให้การสนับสนุนหรือส่งเสริมอย่างจริงจังทั้งในลักษณะของการเรียนการสอนและการวิจัย กล่าวเฉพาะในด้านการเรียนการสอนในระดับมหาวิทยาลัย แม้จะปรากฏรายวิชาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นอยู่ในหลักสูตรวิชาเอกประวัติศาสตร์ แต่ผู้สอนส่วนใหญ่ก็ยังไม่ได้ตระหนักถึงความสำคัญของประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในแนวทางใหม่นี้ เหตุฉะนั้นจึงไม่แปลกอันใดที่การเรียนการสอนในระดับอุดมศึกษาของเรายังคงมีลักษณะเป็นประวัติศาสตร์ท้องถิ่นชาตินิยมที่สืบทอดกันมาหลายทศวรรษ ในระยะหลังแม้ว่าเริ่มที่เรื่องราวของชาวบ้านมากขึ้น แต่ผู้สอนก็มุ่งไปยังตัววัฒนธรรมที่เป็นวัตถุ หรือ “ภูมิปัญญา” โดยทั่ว ๆ ไปโดยไม่ได้มองบริบทหรือที่มาที่ไปของวัฒนธรรมชาวบ้านเหล่านั้น เนื้อหาเหล่านี้จึงไม่มีพลังในการรื้อฟื้นความทรงจำร่วมของชาวบ้าน พวกเขาอาจมีความสำคัญขึ้นมาบ้างก็ในฐานะเป็นผู้ผลิตสินค้า OTOP ที่รัฐให้การสนับสนุนและกumulกรรมเอาไว้โดยมีเป้าหมายเพื่อส่งเสริมอุตสาหกรรมการท่องเที่ยวเท่านั้น

เราต้องยอมรับว่า การถกทอความทรงจำใหม่ขึ้นในสังคมไทยนั้นเป็นเรื่องที่ยากมาก เพราะสังคมเราเป็นสังคมที่พึ่งพิงอยู่กับอำนาจบางอย่างที่คอยชี้นำความคิดและนิยามความหมายต่าง ๆ ให้กับสังคมตลอดมา เรื่องราวหรือเหตุการณ์ใด ๆ จะถูกนำมายกระดับความสำคัญจนกลายเป็นความทรงจำร่วมของชุมชนหรือสังคมหรือไม่นั้น ก็จะต้องมีกลไกของอำนาจเข้ามาเกี่ยวข้องอยู่ด้วยเสมอ ดังตัวอย่างที่เราเห็นมาแล้วในอดีตว่าประวัติศาสตร์ชาติไทยได้เข้ามาแทนที่ประวัติศาสตร์ของชุมชนอย่างไร ระบบการศึกษาก็คือกลไกสำคัญที่มีอำนาจชี้นำนิยามความหมายของประวัติศาสตร์ท้องถิ่นที่จะก่อให้เกิดความทรงจำร่วมของชุมชนในลักษณะที่ตระหนักถึงคุณค่าของตัวเองได้ เหตุฉะนั้นหนทางหนึ่งในการรื้อฟื้นสำนึกประวัติศาสตร์ที่เป็นความทรงจำร่วมของชุมชนดังกล่าว จึงควรจะเริ่มต้นในหลักสูตรของสถานการศึกษาตั้งแต่ระดับชั้นมัธยมขึ้นไป

ในหลักสูตรท้องถิ่นศึกษานั้นเปิดกว้างให้ครูอาจารย์สามารถสร้างเนื้อหาและกิจกรรมต่าง ๆ ที่เกี่ยวกับชุมชนหรือท้องถิ่นของตัวเองได้อย่างเสรีอยู่แล้ว แต่ในช่วงเวลาที่ผ่านมานี้เนื้อหาส่วนใหญ่ที่นิยมนสอนกันก็คือ หลักสูตรสำเร็จรูปซึ่งเป็นประวัติของจังหวัด อำเภอ และประวัติของบุคคลสำคัญในท้องถิ่น มากกว่าเรื่องราวที่เกี่ยวข้องกับชุมชนของตัวเองที่มีขอบเขตย่อย ๆ ลงไป ในอีกส่วนหนึ่งของหลักสูตรท้องถิ่นที่ผ่านมาก็จะสอนในลักษณะที่เป็นกิจกรรมเพื่อให้เกิดผลิตภัณท์ทางด้านภูมิปัญญาของท้องถิ่นต่าง ๆ เช่น การทำขนม งานจักสาน งานปั้น งานแกะ และงานไม้ต่าง ๆ เป็นต้น การสอนในลักษณะดังกล่าวนี้แม้มีประโยชน์ที่ช่วยสืบสานความรู้ของบรรพบุรุษ ทั้งยังทำให้ผลิตภัณท์เหล่านั้นกลายเป็นมูลค่าที่เทียบเท่าสินค้า “หนึ่งตำบลหนึ่งผลิตภัณท์” ได้ แต่นี่ก็เป็นส่วนเสี้ยวหนึ่งเท่านั้นของหลักสูตรท้องถิ่นที่มุ่งผลสำเร็จสุดท้ายเกินไป โดยมองไม่เห็นที่มาที่ไปของภูมิปัญญาเหล่านั้น

ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นแนวใหม่จะช่วยอุดช่องว่างสำคัญนี้ให้ได้อย่างพอดีและลงตัว นั่นก็คือ เราจะสามารถสอนในเรื่องผลสำเร็จของภูมิปัญญาต่าง ๆ ดังกล่าวได้อย่างมีชีวิตชีวามากขึ้น ถ้าได้มีการสืบค้นบริบททางด้านสังคมของชุมชนที่เป็นเจ้าของภูมิปัญญาเหล่านั้นไปพร้อม ๆ กัน เป็นการเริ่มต้นรื้อฟื้นความทรงจำร่วมของสังคมในระดับชุมชนอย่างเป็นธรรมชาติที่เป็นการร่วมมือกันระหว่าง ครู นักเรียน ผู้ปกครอง ผู้รู้ในท้องถิ่น และนักวิชาการ เพื่อค้นหาอดีตของตัวเองอันเป็นเสมือนต้นธารแห่งชีวิตเลือดเนื้อและจิตวิญญาณของชุมชนที่สืบสานต่อมาจากบรรพบุรุษ เรื่องราวดังกล่าวนี้เป็นสิ่งที่ท้าทายให้ค้นหา สืบสวนอย่างมีวิจารณญาณ ซึ่งสอดคล้องสัมพันธ์กับวัยอยากรู้อยากเห็นและเปี่ยมล้นด้วยจินตนาการของนักเรียนนักศึกษาอยู่แล้ว องค์ความรู้ที่ได้นั้นก็จะเปี่ยมล้นด้วยความทรงจำเล็ก ๆ ที่ทุกคนร่วมกันถักทอขึ้นมาเพื่อให้ได้เรียนรู้จดจำและสืบสานกันต่อไป ที่สำคัญเป็นประวัติศาสตร์ชุมชนที่ได้รับการรับรองเป็นส่วนหนึ่งของหลักสูตรท้องถิ่นศึกษาที่จะต้องถกเถียงกันคว้าและปรับปรุงให้มีชีวิตอยู่เสมอ ตาข่ายแห่งความทรงจำเล็ก ๆ นี้แหละที่เราควรให้ความสำคัญและส่งเสริมให้แต่ละชุมชนสร้างขึ้นอย่างค่อยเป็นค่อยไป และเมื่อตาข่ายเล็ก ๆ เหล่านี้ค่อย ๆ ประสานเข้าด้วยกันจนเกิดภาพใหญ่ กลายเป็นความทรงจำร่วมในระดับท้องถิ่น ก็ยังจะทำให้เกิดสายสัมพันธ์ของชุมชนที่มีมานานแล้วได้ค่อย ๆ กระชับแน่นหนายิ่งขึ้น อันจะกลายเป็นที่มาของพลังและอำนาจของประวัติศาสตร์ท้องถิ่น คุณภาพใหม่ที่เปิดพื้นที่ให้แก่ชีวิตประชาชนได้มีสถานภาพอยู่ในประวัติศาสตร์แห่งชาติอย่างมีศักดิ์ศรี ซึ่งย่อมหมายถึงตระหนักในความสำคัญของตัวเองและชุมชนในชีวิตปัจจุบันอีกด้วย

เป็นความรู้ที่มีประโยชน์สำหรับการกำหนดนโยบายการพัฒนาให้สอดคล้องและเหมาะสมกับศักยภาพ และข้อจำกัดของแต่ละท้องถิ่น

การพัฒนาประเทศที่มุ่งให้ความสำคัญไปที่ตัวเงินและตัววัตถุตลอดช่วงเวลาประมาณ 40 ปีเศษที่ผ่านมาได้ส่งผลให้เกิดการล่มสลายของชุมชนตามท้องถิ่นต่าง ๆ ดังเป็นที่รับรู้กันโดยทั่วไป การล่มสลายนี้นับว่าถือเป็นภาวะวิกฤตที่รุนแรงอย่างที่ไม่เคยปรากฏมาก่อนในสังคมไทย ด้วยเหตุดังนั้นในปัจจุบันจึงได้มีการทบทวนแนวทางการพัฒนาให้เกิดความสมดุลและเหมาะสมกับสังคมไทยมากยิ่งขึ้น กล่าวคือ เป็นการพัฒนามีแนวโน้มมุ่งไปที่ตัวคนหรือยึดเอามนุษย์เป็นศูนย์กลาง อันหมายถึงการพัฒนาที่ทำให้เกิดความองอาจและมั่นคงแก่ชีวิตของคนส่วนใหญ่ โดยมีจุดมุ่งหมายจะเพิ่มขีดความสามารถที่พวกเขามีพื้นฐานอยู่แล้วและได้รับการสืบทอดกันมานานในชุมชน

ถ้าการพัฒนาประเทศดำเนินไปในทิศทางที่มุ่งประโยชน์ของคนส่วนใหญ่ในสังคมดังที่ได้กล่าวมานี้ การศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นก็จะมีค่าและมีความสำคัญและมีบทบาทอย่างเต็มที่ และในปัจจุบันเป็นที่น่ายินดีที่สังคมไทยมีแนวโน้มที่จะเข้าใจและเห็นความสำคัญของความรู้ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในกระบวนการพัฒนาที่ทุกคนมีส่วนร่วม เพื่อแก้ไขปัญหาต่าง ๆ ให้ถูกจุดและเพิ่มศักยภาพของท้องถิ่นตามความเหมาะสม นี่คือนวัตกรรมใหม่ที่จะช่วยฟื้นฟูทั้งทรัพยากร สิ่งแวดล้อมธรรมชาติ ภูมิปัญญา และวิถี

ชีวิตของผู้คนในท้องถิ่นให้รอดพ้นจากภาวะวิกฤตดังที่กล่าวมา จนสามารถกลับมาขึ้นอยู่กับศักยภาพ หรือ “ทุน” ที่มีอยู่ในชุมชน การศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นที่สำนึกถึงชีวิตของประชาชนส่วนใหญ่จึงมีความจำเป็นต่อกระบวนการพัฒนาแนวใหม่และมีความสัมพันธ์สอดคล้องกันอย่างแยกไม่ออก ในที่นี้จึงควรทำความเข้าใจกับความหมายของการพัฒนาในแนวทางใหม่ให้ชัดเจนขึ้น หลังจากนั้นเราก็จะสามารถมองเห็นความสำคัญและบทบาทของประวัติศาสตร์ท้องถิ่นว่ามีความจำเป็นเพียงใดในกระบวนการพัฒนาดังกล่าว

ดังได้กล่าวมาแล้วว่าการพัฒนาประเทศในช่วงเวลาที่ผ่านมาเป็นการพัฒนาที่มุ่งไปที่ตัวเงินและตัววัตถุ จึงทำให้ขาดความสมดุลในชีวิตและธรรมชาติของประชาชนที่เป็นการทำลายวัฒนธรรมและทรัพยากรไปจากชุมชน ด้วยเหตุนี้การพัฒนาในแนวทางใหม่ที่ยึดเอามนุษย์เป็นศูนย์กลางจึงจำเป็นที่จะต้องทบทวน รื้อถอนความคิดเดิม ๆ และนิยามการพัฒนาเสียใหม่

การพัฒนาในแนวทางใหม่เพื่อให้เกิดประโยชน์ต่อคนและชุมชนอย่างแท้จริงนั้นควรนิยามด้วยหลักการ 2 ประการ คือ **ประการแรก** เป็นความสามารถที่จะเข้าถึง (เป็นเจ้าของในลักษณะใดลักษณะหนึ่งและใช้ได้) และจัดการซึ่งทรัพยากรในท้องถิ่นและของส่วนรวมในประเทศเพื่อประโยชน์ของคนและส่วนรวม **ประการที่สอง** การประเมินความสำเร็จในการพัฒนาต้องไม่จำกัดอยู่ที่ตัวเงินและวัตถุ แต่จะต้องรวมด้านอื่น ๆ ที่มีความสำคัญในการดำรงชีวิตของผู้คนด้วย เช่น ความมั่นคงในชีวิต สืบไปถึงลูกหลานในอนาคต มีพลังและความสามารถที่จะแก้ไขปัญหา ตัดสินชะตากรรมของตนเองในชุมชนได้ กล่าวคือ มีทางเลือกของชีวิตอยู่บ้าง เป็นต้น (นิธิ เอียวศรีวงศ์, 2536 : 3)

ในประการแรกนั้น ดังที่เราเข้าใจกันมาแล้วว่าทรัพยากรไม่ได้หมายถึงทรัพยากรธรรมชาติแต่เพียงอย่างเดียว หากยังหมายรวมถึงส่วนอื่น ๆ ที่เป็นวัฒนธรรม เช่น ความรู้ด้านต่าง ๆ ตลอดจนระเบียบกฎเกณฑ์ต่าง ๆ ของสังคม ซึ่งช่วยจรรโลงการใช้ทรัพยากรให้เกิดประโยชน์และเป็นไปโดยสงบในชุมชนท้องถิ่นต่าง ๆ ส่วนในการถือครองตลอดจนการใช้และการจัดการทรัพยากรของชุมชนในอดีตนั้นส่วนใหญ่อยู่ในการจัดการของชุมชนและเคยเป็นเจ้าของใช้สอยตลอดมา ไม่ว่าจะเป็น ป่าเขา ที่ดิน ไร่สวน แรงงาน ตลอดจนความรู้หรือภูมิปัญญาต่าง ๆ ที่สืบทอดกันมา แม้จะความรู้บางอย่าง เช่น แพทย์แผนไทยชั้นสูงจะไม่มีอย่างแพร่หลายอยู่ในทุกชุมชน แต่ความรู้ดังกล่าวก็เป็นสิ่งที่ชาวบ้านทั่วไปเข้าถึงโดยไม่ยากและไม่ต้องมีค่าตอบแทนที่สูงเกินความสามารถ

แต่ในปัจจุบันนี้ สภาพดังที่ได้กล่าวมาได้เปลี่ยนไปหมด ซึ่งสาเหตุสำคัญที่สุดของความเปลี่ยนแปลงนี้ก็คือ นโยบายของการพัฒนาที่ไม่ให้ความสำคัญแก่นมนุษย์ดังกล่าว กฎหมายต่าง ๆ นำไปสู่การปฏิบัติที่เข้มงวด ทำให้ทรัพยากรที่เคยอยู่ในมือของชาวบ้านได้หลุดลอยเป็นของรัฐ เช่น พ.ร.บ.ป่าสงวนแห่งชาติทำให้พื้นที่สาธารณะชุมชนเคยเข้าถึงและใช้ประโยชน์ร่วมกันกลายเป็น “ป่านุรักษ์” และ

ยังผลักดันให้ชาวบ้านออกจากพื้นที่เหล่านั้นไปยังสถานที่อื่น ๆ ที่พวกเขาไม่เคยชิน ส่วนนโยบายที่ผลักดันให้ประชาชนทำการผลิตป้อนตลาดมากขึ้น ทำให้การจัดการด้านแรงงานที่เคยมีและเป็นประเพณีที่หล่อเลี้ยงชุมชนมานานต้องหมดไป พืชเศรษฐกิจที่หวังผลกำไรต้องทำให้เพิ่มทุนในการผลิตมากยิ่งขึ้น พร้อม ๆ กันนั้นก็ทำให้ความรู้ของชาวบ้านในการผลิตแบบดั้งเดิมค่อย ๆ หายไป เช่นเดียวกันกับสายสัมพันธ์ของชุมชนอันเกิดจากระบบความเชื่อและประเพณีพิธีกรรมที่ผู้คนในชุมชนท้องถิ่นได้ทำร่วมกัน มาจนกลายเป็นความเอื้ออาทรต่อกันก็หมดสิ้นไปพร้อม ๆ กับการอพยพโยกย้ายไปสู่ตลาดการผลิตที่มีค่าตอบแทนเป็นตัวแทนสำหรับการซื้อหาสินค้าเพื่อการอุปโภคบริโภคมากขึ้น สิ่งเหล่านี้ล้วนเกิดจากความร่อยหรอของทรัพยากรในท้องถิ่นทั้งสิ้น การพัฒนาในลักษณะนี้จึงยังทำให้ผู้คน “ยากจน” ลง เพราะขาดแคลนทรัพยากรพื้นฐานในการดำรงชีวิต ในทางตรงข้ามทรัพยากรดังกล่าวไม่ว่าจะเป็นป่าเขา หรือทะเลบางส่วนรัฐกลับสนับสนุนให้อยู่ในความครอบครองของเอกชนในระบบทุน ทั้งนี้เพื่อทำการผลิตให้ได้มูลค่าในจำนวนที่รัฐต้องการและเอื้อประโยชน์ให้แก่คนเพียงหยิบมือเดียว

การพัฒนาที่ควรจะเป็นนั้นจึงจะต้องทำในลักษณะที่ตรงข้ามกับสิ่งที่กล่าวมานี้ นั่นคือจะต้องเปิดโอกาสให้คนในท้องถิ่นได้เข้าถึงทรัพยากรต่าง ๆ เช่นที่เคยเป็นมาในอดีต และจะต้องส่งเสริมให้พวกเขา “เข้าถึง” หรือใช้ทรัพยากรที่มีอยู่อย่างมีประสิทธิภาพมากขึ้น การเพิ่มศักยภาพหรือขีดความสามารถจึงต้องทำจากฐานความรู้ที่ชาวบ้านมีอยู่แล้ว ก็จะทำให้การพัฒนาดำเนินไปอย่างมีพลังสร้างสรรค์จากความรู้ ความชำนาญและศักยภาพของแต่ละท้องถิ่นดังกล่าว แม้ว่าการจัดการทรัพยากรตามประเพณีที่เคยมีมาดั้งเดิมไม่เหมาะสมกับบริบททางสังคมในปัจจุบัน แต่จากฐานวัฒนธรรมทางสังคมดังกล่าว ชาวบ้านก็สามารถปรับประเพณีเก่ามาประยุกต์ใช้เป็นเครื่องมือสำหรับการใช้ชีวิตในโลกยุคใหม่ได้ ตัวอย่างเช่น การตั้งกลุ่มสหกรณ์ออมทรัพย์ ชมรมแพทย์พื้นบ้าน หรือ ธนาคารข้าว ซึ่งในหลายกรณีล้วนประสบความสำเร็จด้วยดี มีผลให้ชุมชนสามารถยืนอยู่ได้ด้วยลำแข้งของตัวเอง ทั้งนี้ก็เพราะว่ากลุ่มองค์กรเหล่านั้นล้วนตั้งขึ้นโดยอาศัยฐานประเพณีโบราณซึ่งเปี่ยมด้วยคุณธรรมเมตตาต่อกันมากกว่าหวังผลกำไรในระบบเศรษฐกิจยุคใหม่ จึงไม่แปลกอันใดที่เราจะพบว่ากลุ่มองค์กรที่รัฐผลักดันสนับสนุนในการพัฒนาตามแนวทางเก่านั้นมักประสบความสำเร็จล้นเหลืออยู่เสมอ เหตุฉะนั้นการส่งเสริมให้ชาวบ้านได้เข้าถึงและจัดการทรัพยากรในท้องถิ่นเพื่อประโยชน์ของคนและชุมชนจึงเป็นหัวใจของการพัฒนาอย่างสร้างสรรค์ตามที่หลายฝ่ายมุ่งหวัง

การพัฒนาที่มุ่งให้ประชาชนได้เข้าถึงทรัพยากรอย่างกว้างขวางเช่นนี้จึงแยกไม่ออกจากการพัฒนาทางการเมือง นั่นก็คือจะต้องให้เกิดการกระจายอำนาจการปกครองลงมาถึงท้องถิ่น เพื่อให้ชุมชนหมู่บ้านได้มีอำนาจปกครองตนเอง มีองค์กรการปกครองที่สามารถเป็นเจ้าของ ใช้สอยและจัดการทรัพยากรของชุมชนท้องถิ่นที่เอื้อประโยชน์แก่ประชาชนส่วนใหญ่อย่างแท้จริง ในปัจจุบัน เป็นที่น่ายินดีว่าการปฏิรูปทางด้านการเมืองมีผลให้เกิดรัฐธรรมนูญ ปี พ.ศ. 2540 ซึ่งมักเรียกกันว่า

รัฐธรรมนูญฉบับประชาชน ทั้งนี้ก็เพราะว่ามีประชาชนร่วมอยู่ในขั้นตอนการยกร่าง และในมาตรา 46 ยังระบุถึงสิทธิของชุมชนในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติไว้ด้วย อย่างไรก็ตาม ขั้นตอนในการผลักดันกฎหมายเพื่อให้สิทธิชุมชนในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ โดยเฉพาะอย่างยิ่ง พ.ร.บ.ป่าชุมชนนั้น ยังคงยืดยื้อ อันเป็นผลมาจากความล่าช้าในวิธีคิดของผู้มีอำนาจที่วิสัยทัศน์คับแคบ ไม่เข้าใจถึงเจตนาของรัฐธรรมนูญที่เป็นแนวคิดก้าวหน้าทางการเมืองไปมากแล้ว เหตุฉะนั้น การรวมตัวและการสร้างเครือข่ายของประชาชนจะต้องมีมากขึ้น เพื่อถักทอสายใยให้เข้มแข็งเป็นพลังในการต่อรองไปสู่อำนาจของประชาชนอย่างแท้จริง

สำหรับการนิยามการพัฒนาด้วยหลักการประการที่สอง ซึ่งเป็นเรื่องของการประเมินความสำเร็จในการพัฒนาต้องไม่จำกัดอยู่ที่ตัวเงินและวัตถุนั้น มีความหมายที่สำคัญคือการให้คุณค่าและยกย่องศักดิ์ศรีของความเป็นคนนั่นเอง เพราะดังที่ได้กล่าวมาแล้วว่าแนวการพัฒนาประเทศในช่วงเวลาที่ผ่านไปได้ทำให้ผู้คนจำนวนมากในท้องถิ่นขาดความมั่นใจในการดำเนินชีวิต เพราะถูกมองว่าเป็นคนไร้ค่า ล้าหลัง ยากจน ความรู้และภูมิปัญญาต่าง ๆ ไม่มีความหมายในโลกที่บูชาความสำเร็จตามมาตรฐานของระบบทุนนิยม การพัฒนาในแนวทางใหม่จึงต้องหันมาทบทวนในเรื่องนี้ โดยให้ความสำคัญกับชีวิตมนุษย์ในทุก ๆ มิติ และต้องฟื้นฟูพัฒนาศักยภาพของพวกเขาจาก “ทุน” ที่มีอยู่แล้ว

ความเป็นมนุษย์นั้นไม่ได้หมายความว่าอาศัยหรือต้องการปัจจัย 4 เพียงอย่างเดียว มนุษย์มีอารมณ์ความรู้สึก เหตุผล จินตนาการ ด้วยเหตุนี้จึงยังต้องการการยอมรับในสังคม ต้องการความมั่นคงในชีวิตที่สืบทอดไปถึงลูกหลาน ต้องการความรัก ความเป็นมิตร ชอบเป็นนายชีวิตของตัวเอง มีสมองที่ใช้ตัดสินใจหรือเลือกทางเดินที่เห็นว่าดีที่สุด สถานการณ์ต่าง ๆ ให้แก่ตัวเองและครอบครัว ฯลฯ สิ่งเหล่านี้มองไม่เห็นเป็นรูปธรรมและไม่อาจวัดเป็นตัวเลขได้ การพัฒนาที่ผ่านมาจึงมองไม่เห็นความสำคัญของปัจจัยนี้ในการพัฒนาชีวิต สังคมท้องถิ่นจึงได้กว้างขวางไร้วิญญาน แม้อาจมีเงินจากลูกหลานที่ส่งมาให้จากในเมือง แต่ตัดขาดวงจรชีวิตไปจากถิ่นฐานอย่างสิ้นเชิง

การพัฒนาที่เห็นความสำคัญของคนนั้น จำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องมองชีวิตคนในทุกมิติ เคารพในศักดิ์ศรีของความเป็นมนุษย์ว่าเป็นผู้ที่มีความสามารถ มีบทบาทสำคัญในสังคมตามสภาพและพื้นที่ของตัวเองที่แตกต่างหลากหลายกันไป ด้วยเหตุนี้ เป้าหมายสำคัญของการพัฒนาจึงต้องมุ่งพัฒนาศักยภาพของพวกเขาให้สูงขึ้นจากเดิมโดยไม่แยกคนออกไปจากครอบครัวและชุมชนอย่างสิ้นเชิง เหมือนที่เป็นมา ตัวอย่างเป็นรูปธรรมและสำคัญที่สุดในการพัฒนาชีวิตของผู้คนก็คือนโยบายขยายโอกาสทางการศึกษาที่กำลังดำเนินอยู่ในขณะนี้ ต้องมีเป้าหมายเพื่อพัฒนาขีดความสามารถของคนตลอดจนให้มีทางเลือกตามแต่ศักยภาพของตนเองอย่างแท้จริง กล่าวคือ นอกจากเพิ่มระดับการศึกษาให้สูงขึ้นและกระจายไปทุกท้องถิ่นแล้ว ก็ควรจัดการเรียนการสอนในหลักสูตรอื่น ๆ ควบคู่ไปกับวิชาสามัญทั่วไป ซึ่งได้แก่ความรู้ที่เกี่ยวข้องกับท้องถิ่นที่พวกเขาดำเนินชีวิตอยู่ ไม่ว่าจะเป็นเรื่องของ

สภาพแวดล้อมทางธรรมชาติ ทรัพยากร ภูมิปัญญาและวัฒนธรรมต่าง ๆ เหล่านี้รัฐควรส่งเสริมให้ท้องถิ่นจัดการหลักสูตรอย่างจริงจังเป็นรูปธรรมและเปิดโอกาสให้ผู้เรียนได้เลือกศึกษาเพื่อนำความรู้ไปประกอบอาชีพในท้องถิ่นต่อไป ยิ่งในปัจจุบันมีสถาบันการศึกษาที่เรียกว่ามหาวิทยาลัยราชภัฏ มีหน้าที่ในการเรียนการสอนและค้นคว้าเรื่องเกี่ยวกับท้องถิ่นในพื้นที่ของตัวเองอยู่แล้ว การพัฒนาชีวิตของผู้คนจึงควรอาศัยสถาบันดังกล่าวผลิตคนรุ่นใหม่ออกมารับใช้และเข้าถึงชุมชนท้องถิ่นอย่างแท้จริง การขยายโอกาสทางการศึกษาในลักษณะเช่นนี้ก็โดยอาศัยความรู้และบุคลากรจากชุมชน เพื่อพัฒนาชุมชนท้องถิ่นทั้งที่โดยผ่านหน่วยงานของรัฐและเอกชน ไม่ใช่เป็นการขยายโอกาสทางการศึกษาเพียงเพื่อผลิตคนงานที่มีฝีมือมากขึ้นสำหรับป้อนโรงงานอุตสาหกรรม หรือมุ่งหวังไปรับราชการ เพราะทั้งสองกรณีนี้นับวันก็ยังมีตำแหน่งน้อยลงไป ที่สำคัญ เป็นการศึกษาที่ไม่ให้ผู้เรียนได้มีทางเลือกอื่น ๆ อีกเลย นอกจากเส้นทางที่ขีดไว้ล่วงหน้าแล้ว จึงไม่แปลกอันใดที่เราจะพบว่าผู้สำเร็จการศึกษาระดับต่าง ๆ มักตกงานเป็นจำนวนมากในระยะที่ผ่านมา และพวกเขาต้องหนีหน้าจากบ้านเกิด กระเสือกกระสนไปขายแรงงานในเมืองซึ่งถูกกดค่าแรงลง เนื่องด้วยมีแรงงานล้นเกินอุปสงค์ของโรงงานที่มีเทคโนโลยีมาแทนเพิ่มขึ้นทุกวัน

มนุษย์นั้นมีความรักผูกพันกับท้องถิ่นที่เกิดเป็นธรรมชาติอยู่แล้ว เช่นเดียวกับต้องการความรัก การยอมรับ ตลอดจนความมั่นคงในชีวิต ฯลฯ โดยไม่ต้องมีเงินตรามากมาย ถ้าพวกเขาได้รับการพัฒนาจากนโยบายการศึกษาในลักษณะใหม่ที่เป็นการปฏิรูปการเรียนรู้เยี่ยงนี้ ก็จะเป็นการเปิดโอกาสให้คนจำนวนมากเดินเข้าสู่อาชีพการงานในท้องถิ่นที่เขามีฐานความรู้เดิมเป็นทุนและยังได้รับการฝึกฝนเป็นระบบจากสถาบันดังกล่าวจนชำนาญเต็มความสามารถ ตัวอย่างอาชีพเหล่านี้อาจเริ่มมองเห็นและเป็นที่ยอมรับกันบ้างแล้วในปัจจุบัน เช่น มัคคุเทศก์ท่องเที่ยวเชิงนิเวศน์ การแพทย์แผนไทยในหลายสาขา การปรุงเหล้าพื้นบ้าน หัตถกรรมชนิดต่าง ๆ ศิลปินพื้นบ้าน ฯลฯ อาชีพเหล่านี้ล้วนเคยมีอยู่ในท้องถิ่นซึ่งได้ส่งสมกันมายาวนาน และล้วนสามารถนำมาประยุกต์ใช้ให้เกิดประโยชน์กับปัจจุบันได้ทั้งสิ้น นับเป็นทางเลือกที่กว้างขึ้นสำหรับการดำเนินชีวิต แม้ไม่ใช่อาชีพที่จะสร้างเม็ดเงินให้มากมาย แต่ก็ได้รับการส่งเสริมและยอมรับกันมากขึ้นก็จะทำให้เป็นอาชีพที่มั่นคง เป็นนายของตัวเอง มีความสุขกับการทำงานที่ตัวเองเลือกนี้ ที่สำคัญสูงสุดก็คือการได้มีชีวิตอยู่ในท้องถิ่นตัวเอง สัมพันธ์กับครอบครัว ชุมชน อันนำไปสู่การสร้างสำนึกรักท้องถิ่น การพัฒนาที่แท้จริงจึงต้องส่งเสริมให้เกิดการพัฒนาชีวิตมนุษย์ที่เปิดโอกาสให้หากมีทางเลือกได้เช่นนี้ด้วย ไม่ใช่มุ่งไปที่ตัวเลขการส่งออก หรือตัวเลขผลิตภัณฑ์มวลรวมที่มุ่งตัวเงิน แต่ทำให้ความเป็นมนุษย์สูญหายไป

ถ้าการพัฒนาเป้าหมายยึดเอามนุษย์เป็นศูนย์กลางดังกล่าวนั้น การศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นจะมีความสำคัญและมีบทบาทอย่างสูง เป็นความรู้พื้นฐานที่ขาดเสียมิได้เลยและจะต้องสร้างขึ้นมาก่อนการวางแผนการพัฒนาตามแนวทางที่เราทำความเข้าใจกันมานี้ เพราะความรู้ประวัติศาสตร์

ท้องถิ่นจะเป็นแสงสว่างที่ทำให้รู้เรื่องราววิถีชีวิตในอดีตตาม “ท้องถิ่น” ได้ในทุกแห่งทุกมุม ตลอดจนความเปลี่ยนแปลงและการเคลื่อนไหวปรับตัวของชุมชน อันหมายถึงวิถีวัฒนธรรมที่คลี่คลายมาถึงปัจจุบัน การพัฒนาจึงต้องดำเนินบนรากฐานของ “ทุน” ทางสังคมทั้งหมดนี้

ในปัจจุบันเป็นที่น่ายินดีอีกด้วยว่าแนวทางการพัฒนาท้องถิ่นได้มุ่งไปยังพื้นที่ระดับเขตเฉพาะ (Area Based) มากขึ้น ดังเช่นพื้นที่ของกลุ่มน้ำหรือหุบเขาต่าง ๆ ขอบเขตของพื้นที่ในลักษณะดังกล่าวนี้สอดคล้องกันเป็นอย่างดีกับการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นระดับเครือข่ายของชุมชนซึ่งเป็น “หน่วย” การศึกษาที่ใหญ่ที่สุดดังที่เราได้ทำความเข้าใจจนมาแล้ว การศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในระดับนี้มุ่งทำความเข้าใจสังคมทั้งหมด ซึ่งเป็นความสัมพันธ์ทั้งในส่วนของคนกับธรรมชาติ คนกับคน ตลอดจนความสัมพันธ์ระหว่างท้องถิ่นที่ศึกษากับภายนอก เป็นการศึกษาในลักษณะสหสาขาวิชาโดยบูรณาการความรู้ให้เห็นการเปลี่ยนแปลงสังคมท้องถิ่นอย่างเป็นองค์รวม การพัฒนาในแนวทางใหม่จึงต้องอาศัยฐานความรู้ดังกล่าวนี้ ซึ่งมีรายละเอียดครอบคลุมเรื่องราวต่าง ๆ ในทุกมิติเป็นระบบ (ดูบทที่ 8) ในการพัฒนาที่ผ่านมาเราได้ละเลยความรู้เหล่านี้ไป ยกตัวอย่างเช่นในเรื่องของพื้นที่สาธารณประโยชน์ที่มีความสำคัญกับชาวบ้าน เพราะหมายถึงฐานเศรษฐกิจแบบยังชีพและเป็นพื้นที่ทางวัฒนธรรมที่มีศาลผีหรือศาลเทพารักษ์ที่คนในท้องถิ่นให้ความเคารพและมาประกอบพิธีกรรมร่วมกัน ระบบความเชื่อและประเพณีพิธีกรรมที่ผู้คนในชุมชนท้องถิ่นได้ทำร่วมกันนี้ เป็นสิ่งที่ทำให้คนที่อยู่ต่างชุมชนมีความสัมพันธ์ทางสังคมและเศรษฐกิจร่วมกัน และสร้างกติกาในการอยู่ร่วมกันที่เรียกว่า “จารีตประเพณีและระบบความเชื่อ” ที่นำไปสู่การอยู่ร่วมอย่างมีความเอื้ออาทรต่อกันและอยู่ในระบบศีลธรรมร่วมกัน (ศรีศักร วัลลิโภดม, 2541 : 7) นี่ก็ความรู้ที่เราไม่ได้ศึกษาหรือไม่ให้ความสนใจ ด้วยเหตุดังนั้นจึงไม่มีความเข้าใจประโยชน์และคุณค่าของพื้นที่ดังกล่าว การพัฒนาจึงมักทำในสิ่งตรงข้าม กล่าวคือ เห็นว่าเป็นพื้นที่ที่ว่างเปล่าไร้ประโยชน์จึงต้องเข้าไปพัฒนาใช้สอยให้คุ้มค่า จึงพบว่าบ่อยครั้งที่พื้นที่สาธารณประโยชน์อันหมายถึงชีวิตและวิญญาณของชาวบ้าน กลายเป็นที่ต้องจมอยู่ใต้น้ำเพราะมีการสร้างเขื่อนหรืออ่างเก็บน้ำขึ้นมา หรือเปิดโอกาสให้นายทุนจากภายนอกเข้ามาบุกรุกยึดครอง และในที่สุดพื้นที่ดังกล่าวก็กลายเป็นสมบัติของเอกชนที่รู้ชอบเอกสารสิทธิ์ให้

การพัฒนาที่ไม่มีความรู้และไม่สนใจกับวิถีวัฒนธรรมของผู้คนในท้องถิ่น จึงได้ผลลัพธ์อันน่าเศร้าใจที่เห็นได้อย่างชัดเจนในปัจจุบัน ซึ่งเป็นการขัดกับกฎหมายรัฐธรรมนูญและวัฒนธรรม จึงจำเป็นต้องทบทวนโดยให้ความสำคัญกับมิติประวัติศาสตร์ เป็นการให้เกียรติในศักดิ์ศรีของความเป็นมนุษย์แก่เพื่อนร่วมชาติอย่างเท่าเทียม โดยการเคารพจารีตประเพณีและวัฒนธรรมท้องถิ่น ก่อนที่จะเข้าไปเปลี่ยนแปลงหรือพัฒนาอันใดนั้นจะต้องมีการศึกษาวิจัยสังคมและวัฒนธรรมท้องถิ่นอย่างลึกซึ้งและรอบด้านเสียก่อน และที่สำคัญก็คือในกระบวนการสร้างองค์ความรู้และการพัฒนานั้น ก็จะต้องสนับสนุนให้คนในท้องถิ่นได้มีส่วนร่วมและตัดสินใจอยู่ด้วยเสมอ

เนื่องจากประวัติศาสตร์ท้องถิ่นแนวใหม่ยังให้ความสนใจกับมรดกทางวัฒนธรรมและสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติต่าง ๆ ในฐานะที่เป็น “ทุน” ให้เกิดพลังการขับเคลื่อนประวัติศาสตร์ที่เป็นวิถีชีวิตร่วมสมัยของชาวบ้าน เพราะมรดกทางวัฒนธรรมและสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติดังกล่าวคือที่มาของความเชื่อและ/หรือความรู้สึกนึกคิดของชาวบ้าน¹ ซึ่งเป็นเนื้อหาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นอีกด้านหนึ่งที่สืบทอดกันมาโดยการบอกเล่า มิติประวัติศาสตร์ดังกล่าวมักเป็นสิ่งที่ถูกระบายไปเช่นกัน ซึ่งแท้ที่จริงแล้วสิ่งนี้เป็นข้อมูลที่จะทำให้เราสามารถเข้าใจวิถีชีวิตของผู้คนท้องถิ่น ได้ลึกซึ้งขึ้น และโดยเฉพาะอย่างยิ่งเป็นประโยชน์โดยตรงต่อการพัฒนาการท่องเที่ยวแบบยั่งยืนที่เกี่ยวข้องกับมรดกทางวัฒนธรรมและสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติในท้องถิ่น เพราะการท่องเที่ยวแบบยั่งยืนมุ่งสร้างความเข้าใจอันดีต่อเพื่อนมนุษย์ที่อยู่ร่วมโลกเดียวกัน โดยมุ่งให้คนจากภายนอกและในประเทศได้รู้จักและเรียนรู้สังคมและวัฒนธรรมท้องถิ่นอย่างมีเหตุผลและถูกต้อง เป็นการท่องเที่ยวที่ให้ความรู้และความเพลิดเพลินทั้งด้านศิลปวัฒนธรรมและสิ่งแวดล้อมทางธรรมชาติ และมีจุดหมายสำคัญที่จะอนุรักษ์สิ่งเหล่านี้ไว้พร้อม ๆ กับการสร้างสำนึกให้คนจากภายนอกมีความเคารพต่อวัฒนธรรมท้องถิ่น ตลอดจนกระจายรายได้ไปสู่คนท้องถิ่นอย่างเป็นธรรม การท่องเที่ยวแบบยั่งยืนจึงเป็นการพัฒนาอีกด้านหนึ่งที่เหมาะสมกลมกลืนกับการพัฒนาด้านอื่น ๆ ดังกล่าวมาแล้ว เพราะไม่เป็นการทำลายทรัพยากรจนเกินความจำเป็น ซึ่งการดำเนินไปจนบรรลุจุดมุ่งหมายที่วางไว้นี้ก็โดยอาศัยความรู้ประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมท้องถิ่นอย่างเป็นระบบ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในการอธิบายนำเที่ยวเกี่ยวกับโบราณสถานและสถานที่สำคัญต่าง ๆ นั้น จะต้องให้เห็นถึงความหมายทางประวัติศาสตร์ที่สัมพันธ์กับสังคมและวัฒนธรรมของท้องถิ่นในปัจจุบัน ไม่ใช่เน้นในเรื่องรูปแบบศิลปะและอายุหรือมุ่งความสวยงามเก่าแก่เป็นสำคัญเหมือนดังที่เคยเป็นมา ความรู้ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นจึงช่วยยกระดับความรู้ความเข้าใจแก่ผู้ที่มาเยือนพร้อม ๆ กับสร้างจิตสำนึกแก่คนในท้องถิ่นไปพร้อม ๆ กัน

ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นยังให้ความรู้ในอีกด้านหนึ่งที่เป็นจุดอ่อนหรือข้อจำกัดของท้องถิ่นแต่ละแห่งอันไม่เหมือนกัน เช่น ความเปราะบางในระบบนิเวศน์ หรือ ลักษณะพิเศษทางสังคมวัฒนธรรมที่มีความละเอียดอ่อนที่จะต้องทำความเข้าใจกันเป็นพิเศษก่อนที่จะเข้าไปพัฒนาหรือเปลี่ยนแปลง ความแตกต่างหลากหลายเหล่านี้เป็นสิ่งที่ปรากฏอยู่จริงในสังคมไทยซึ่งอาจมองไม่เห็น โดยสำรวจเพียงผิวเผิน

¹ หมายถึงผู้คนจำนวนหนึ่งที่สร้างชุมชนใหม่ในภายหลัง โดยพัฒนาขึ้นมาในบริเวณที่เคยเป็นบ้านเมืองมาแล้วในอดีต การเกิดขึ้นของชุมชนบนพื้นที่ซ้ำกันนี้ ย่อมแสดงให้เห็นว่าพื้นที่นั้นมีสภาพแวดล้อมธรรมชาติที่เหมาะสม ที่สำคัญก็คือผู้คนในชุมชนดังกล่าวนี้ได้นำร่องรอยและหลักฐานในอดีตมาเชื่อมโยงกับชีวิตความเป็นอยู่ของสังคมท้องถิ่นในปัจจุบัน ด้วย ดังจะเห็นได้จากการฟื้นฟูโบราณสถานอันเป็นของลัทธิความเชื่อโบราณ เช่น ปราสาทขอมในภาคตะวันออกเฉียงเหนือให้เป็นธาตุหรือพระสถูปเจดีย์ในพุทธศาสนา และมักสร้างตำนาน (myths) ขึ้นมาอธิบายเชื่อมโยงกับสังคมในขณะนั้น (คูศิริศกร วัลลิโกดม, อ้างแล้ว : 5)

ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นจะช่วยสร้างความกระจ่างในเรื่องนี้หากเราให้ความสำคัญและศึกษากันอย่างทุ่มเท และคำนึงถึงคนท้องถิ่นอย่างแท้จริง

เกิดเป็นองค์ความรู้ที่ช่วยให้มีความสมดุลแก่การศึกษาประวัติศาสตร์และสังคมศาสตร์ที่ให้ความสำคัญกับศูนย์กลางมากเกินไป

ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นมีเป้าหมายเพื่อสร้างองค์ความรู้ในลักษณะที่เป็นเนื้อหาประวัติศาสตร์ โดยเฉพาะ กระแสการศึกษาที่มุ่งลงไปสู่ระดับชุมชนท้องถิ่นในปัจจุบันจะช่วยให้เกิดเป็นความรู้ที่สร้างความสมดุลกับศูนย์กลางได้ในอนาคตได้อย่างแน่นอน แต่องค์ความรู้ดังกล่าวก็จะต้องมีคุณภาพเป็นที่ยอมรับ ตลอดจนกระจายเพียงพอที่จะสร้างอำนาจการต่อรองต่าง ๆ เพื่อเอื้อประโยชน์ให้แก่ท้องถิ่นได้

ในอดีต ประเทศไทยได้สร้างและใช้ความรู้ทั้งที่เกี่ยวกับศูนย์กลางและของท้องถิ่นเองเป็นเครื่องมือสำคัญในการปกครองดูแลและวางแผนพัฒนาในระยะต่อมา ความรู้ส่วนใหญ่ซึ่งเป็นของศูนย์กลางจึงได้สร้างความชอบธรรมให้กับรัฐในการควบคุม จัดระเบียบทางสังคม ตลอดจนพัฒนาทางด้านเศรษฐกิจ เหล่านี้ล้วนเป็นการปิดกั้น ยึดอำนาจ ปิดบัง ธิปไตยาการธรรมชาติไปจากชุมชนทั้งสิ้น ปฏิบัติการดังกล่าวจึงทำให้ชุมชนด้อยค่าและตกต่ำลงไปเป็นอันมาก ซึ่งจะเห็นได้อย่างชัดเจนในช่วงของการพัฒนาประเทศตั้งแต่ทศวรรษ 2500 เป็นต้นมาดังกล่าวแล้ว การพัฒนาในลักษณะที่ไม่สมดุลนี้ในอีกด้านหนึ่งก็เกิดจากการยอมรับในสถานะตัวเองของท้องถิ่นตามที่ข้อมูลหรือความรู้ฝ่ายรัฐได้สร้างขึ้น เหตุฉะนั้น การไม่มีอำนาจต่อรองต่าง ๆ ของชุมชนท้องถิ่นตลอดมาจึงย่อมเกิดจากการขาดความรู้ภายในตัวเองเป็นพื้นฐานสำคัญ การสร้างองค์ความรู้เกี่ยวกับท้องถิ่นในปัจจุบันจึงมีความหมายรวมไปถึงการสร้างวาทกรรมอีกชุดหนึ่งเพื่อสร้างความสมดุลกับศูนย์กลางทั้งในแง่วิชาการและการพัฒนาควบคู่กันไป

ในช่วงของยุคการพัฒนาประเทศประมาณ 40 ปีเศษที่ผ่านมา เราได้สร้างความรู้เกี่ยวกับท้องถิ่นขึ้นเป็นจำนวนมากดังที่ได้สำรวจให้เห็นแล้วในส่วนที่เกี่ยวข้องกับประวัติศาสตร์ท้องถิ่นซึ่งเป็นเพียงเสี้ยวเดียวของความรู้เหล่านั้น ความรู้ดังกล่าวถ้ามองโดยทั่วไปแล้วก็จะเห็นได้ว่ามีส่วนที่สมดุลขึ้นเรื่อย ๆ กับความรู้ที่ให้ความสำคัญกับส่วนกลาง อย่างไรก็ตาม ปริมาณเพียงอย่างเดียวก็ไม่ได้หมายถึงว่าจะสามารถสร้างความสำคัญและอำนาจให้ท้องถิ่นในลักษณะที่มีความสมดุลมากขึ้นแต่อย่างใด เพราะในปัจจุบันนี้แม้ว่าจะมีรัฐธรรมนูญที่ให้สิทธิและอำนาจแก่ประชาชนในท้องถิ่นมากขึ้น แต่ในทางปฏิบัตินั้นก็ยังไม่เห็นกลไกที่มีประสิทธิภาพอันจะนำไปสู่เป้าหมายนั้นอย่างจริงจัง เหตุฉะนั้นเราจึงพบว่านโยบายการพัฒนาก็ยังคงให้ความสำคัญกับศูนย์กลางและโดยการตัดสินใจของผู้มีอำนาจในรัฐบาลเป็นหลัก สัดส่วนงบประมาณในการพัฒนาท้องถิ่นยังคงมีน้อย โดยเฉพาะอย่างยิ่งนโยบายที่ส่งผลให้เกิดการเปลี่ยนแปลงในเชิงโครงสร้างที่จะให้อำนาจและความเข้มแข็งของชุมชนอย่างยั่งยืน ปรากฏว่าสังคมไทยยังมองไม่เห็นและตระหนักในเรื่องนี้ทั้งที่โดยตั้งใจหรือไม่ได้ตั้งใจก็ตาม ถ้าเราเชื่อว่าความรู้เป็นส่วนหนึ่ง

วาทกรรมที่มีอำนาจในการสร้างจิตสำนึกและปฏิบัติการใด ๆ ไปสู่เป้าหมายที่วางไว้ได้ จึงมีความจำเป็นจะต้องทบทวนสำรวจว่าเหตุใดความรู้เกี่ยวกับท้องถิ่นในสังคมไทยซึ่งมีมากขึ้นจนน่าพอใจระดับหนึ่งแล้วในปัจจุบัน แต่ความรู้ดังกล่าวก็ไม่นำไปสู่การอธิบายที่จะสร้างพลังและอำนาจที่เอื้อประโยชน์ให้แก่ท้องถิ่นในกระบวนการพัฒนาเพื่อให้เกิดความสมดุลย์ที่พึงหวังได้ ในเรื่องนี้เราจะได้พิจารณาปัญหาหรือข้อจำกัดของความรู้เกี่ยวกับท้องถิ่นโดยรวมเสียก่อน หลังจากนั้นก็จะร่วมกันทำความเข้าใจถึงความสำคัญและบทบาทของประวัติศาสตร์ท้องถิ่นว่าจะสามารถช่วยปรับปรุงแก้ไขจุดอ่อนนี้ได้อย่างไร

ในช่วงเวลาที่ผ่านมามีปัญหาหรือข้อจำกัดของความรู้เกี่ยวกับท้องถิ่นอยู่ 2 ประการซึ่งจะเป็นอุปสรรคสำคัญที่ไม่นำไปสู่ความสมดุลย์กับศูนย์กลางได้

ประการแรก ความรู้เกี่ยวกับท้องถิ่นจำนวนมากถูกสร้างหรืออธิบายมาจากทัศนะของศูนย์กลางและ/หรือมีมุมมองจากภายนอก ปัญหานี้เราได้ทำความเข้าใจกันมาในบทก่อน ๆ แล้วว่าไม่ใช่เป็นการศึกษาที่เอื้อประโยชน์ให้แก่ท้องถิ่น เพราะไม่เห็นตัวตนและจิตวิญญาณที่เป็นของท้องถิ่นเอง ในทางตรงข้าม ความรู้เหล่านี้กลับจะให้ประโยชน์แก่ศูนย์กลางในทุก ๆ ด้านและทุกยุคสมัยตลอดมา กล่าวเฉพาะยุคการพัฒนาประเทศ จะเห็นได้ว่าความรู้ดังกล่าวได้สร้างอำนาจความชอบธรรมในการพัฒนาตามอุดมการณ์ของระบบทุนนิยมอย่างลงตัวอย่างยิ่ง เพราะวาทกรรมเรื่องท้องถิ่นของรัฐในระยะแรก ๆ นั้นให้ภาพความยากจน ลำห้หลัง ขาดความรู้และงมภายในไสยศาสตร์ ฯลฯ อำนาจของความรู้นี้นำไปสู่ปฏิบัติการการพัฒนาเพื่อปรับปรุงแก้ไขและยกระดับเรื่องดังกล่าวอย่างต่อเนื่อง ซึ่งนอกจากสร้างความชอบธรรมให้แก่รัฐแล้ว วาทกรรมนี้ยังมีอิทธิพลซึมลึกลงไปสู่จิตสำนึกของทั้งบุคลากรฝ่ายรัฐและประชาชนทั่วไป ตลอดจนชาวบ้านอย่างยากที่จะไถ่ถอนมาจนถึงปัจจุบัน

กล่าวคือ นักการเมือง ข้าราชการ และประชาชนโดยทั่วไปมองภาพปัญหาท้องถิ่นไทยว่าต่ำต้อย ลำห้หลัง บ้านนอก จนถึงน่ารังเกียจ แม้ว่าจะมีคุณค่าอยู่บ้างแต่ก็เป็นลักษณะที่ใส่ชื่อบริสุทธิจนถึงน่าสงสาร จินตภาพดังกล่าวนี้มีพลังและสืบทอดอย่างมั่นคงผ่านระบบการศึกษาสมัยใหม่ จึงไม่แปลกอันใดที่แม้ปัจจุบันจะมีกระแสต้านทานแนวคิดดังกล่าวขึ้นมาบ้างแล้ว แต่ทัศนะแบบเดิมยังคงมีอยู่ไม่เปลี่ยนแปลง ดังจะเห็นได้จากนโยบายการพัฒนาท้องถิ่นในลักษณะช่วยเหลืออุปถัมภ์เป็นตัวอย่างรูปธรรมสะท้อนวิธีคิดในเรื่องความไม่เท่าเทียมอย่างชัดเจน ในส่วนของชาวบ้านนั้น วาทกรรมจากรัฐทำให้พวกเขายอมรับสถานภาพของตัวเองอย่างสิ้นเชิงว่าเป็นคนยากจน สิ้นหวัง บุญน้อย ต้องคอยรับความช่วยเหลือจากผู้มีอำนาจตั้งแต่ระดับท้องถิ่นขึ้นไป นี่คือผลลัพธ์ของความรู้ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของวาทกรรมของรัฐและจากภายนอกที่ลดทอนศักยภาพและคุณค่าของท้องถิ่นลงไปเป็นอันมาก แม้ว่าในปัจจุบันจะมีกระแสที่ให้ความสำคัญกับท้องถิ่นมากขึ้น แต่ก็ยังอยู่ในภาวะที่จะต้องแย่งชิงต่อสู้เพื่อยืนยันความหมายชุดใหม่อันจะเป็นก้าวแรกในการสร้างความสมดุลย์ให้แก่ท้องถิ่นในลักษณะอื่น ๆ ต่อไป

ประการที่สอง ความรู้เกี่ยวกับท้องถิ่นยังกระจกระบาย ไม่ได้ประมวลสังเคราะห์เป็นแนวคิดทฤษฎี หรือองค์ความรู้ด้านเนื้อหาที่มีน้ำหนักชัดเจนอย่างเพียงพอ ข้อจำกัดนี้จึงนำไปสู่ปัญหาเรื่องคุณภาพของความรู้ที่ไม่อาจยกระดับท้องถิ่นขึ้นมาได้เช่นกัน กล่าวคือ แม้ว่าในระยะหลังความรู้เกี่ยวกับท้องถิ่นจะเกิดมาจากทัศนภายในชุมชนเองและมีปริมาณมากขึ้น แต่ความรู้ดังกล่าวส่วนใหญ่ก็ยังเป็นขั้นการรวบรวมข้อมูล เช่น วรรณกรรม นิทาน ประเพณีวัฒนธรรมแขนงต่าง ๆ ตลอดจนโบราณคดี ประวัติศาสตร์ และอีกจำนวนมากก็ยังคงเป็นการศึกษาที่ไม่เป็นระบบชัดเจน

ปัญหาในเรื่องนี้เป็นที่ตระหนักกันมากขึ้น และเป็นที่น่ายินดีว่าในช่วงประมาณหนึ่งทศวรรษเศษที่ผ่านมา นักสังคมศาสตร์ในสาขาต่าง ๆ มองเห็นจุดอ่อนดังกล่าวและได้พยายามศึกษาวิจัยเพื่อประมวลสังเคราะห์ความรู้เป็นแนวคิด ทฤษฎี ตลอดจนสร้างเป็นองค์ความรู้ในด้านต่าง ๆ ขึ้นมาเพื่อเพิ่มอำนาจให้แก่ชาวบ้านและชุมชนท้องถิ่น ตลอดจนเป็นข้อมูลเสนอต่อรัฐในการกำหนดนโยบายการพัฒนาที่ยั่งยืนต่อไป การศึกษาวิจัยที่เป็นระบบมากขึ้นนี้ได้แก่ เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้าน ชุมชนกับการจัดการทรัพยากร สิทธิชุมชนท้องถิ่น พลวัตวัฒนธรรมกับการพัฒนา ภูมิปัญญาจากวรรณกรรมท้องถิ่น เหล่านี้ล้วนเป็นโครงการศึกษาที่ยึดเอาคนและชุมชนท้องถิ่นเป็นศูนย์กลางทั้งสิ้น จึงนับว่าช่วยเพิ่มความสมดุลย์ทางด้านองค์ความรู้ให้แก่ท้องถิ่นมากขึ้นอย่างน่าพอใจ อย่างไรก็ตาม เนื่องจากความรู้เหล่านี้เพิ่งปรากฏตัวขึ้นและบางเรื่องยังอยู่ในระยะเริ่มต้นสร้างเท่านั้น ที่สำคัญในหลายด้านก็มองเห็นจุดอ่อนอยู่พอสมควร ดังที่ได้ชี้ให้เห็นแล้วข้างต้น ความน่าสนใจจึงอยู่ที่ว่าวาทกรรมความรู้ชุดใหม่นี้ในเชิงคุณภาพ แล้วจะสามารถสร้างอำนาจและพลังให้แก่ท้องถิ่นเพื่อต่อรองกับส่วนกลางให้เอื้อประโยชน์ต่อชุมชนได้เพียงใด เพราะวาทกรรมในชุดเก่ายังคงทรงอิทธิพลอยู่อย่างเหนียวแน่น ทศวรรษ 2540 นี้จึงเป็นหัวเลี้ยวหัวต่อสำคัญในการต่อสู้เพื่อยืนยันความหมายของการพัฒนาตลอดจนเพื่อเพิ่มอำนาจคุณค่าและศักดิ์ศรีของท้องถิ่นโดยรวม ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นจะเป็นปัจจัยที่สำคัญยิ่งในกระบวนการยกระดับสังคมท้องถิ่นไทยครั้งนี้อย่างขาดเสียไม่ได้เลย

ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นคือสาขาวิชาหนึ่งที่จะเป็นองค์ความรู้หลักในการสร้างความสมดุลย์ทางวิชาการไม่ให้เน้นความสำคัญแก่ศูนย์กลางมากเกินไปดังกล่าว เพราะการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นทำให้มองเห็นสังคมอย่างเป็นพลวัตจากภายในท้องถิ่นเองและยังเป็นเนื้อหาที่ให้ความสำคัญกับบทบาทของประชาชน ซึ่งนอกจากจะช่วยสร้างสำนึกประวัติศาสตร์ให้แก่พวกเขาและเป็นข้อมูลสำคัญยิ่งในการพัฒนาดังกล่าวแล้ว ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นยังมุ่งสร้างองค์ความรู้ที่ชัดเจนรอบด้านสำหรับการเรียนรู้ในชุมชนและเป็นพื้นฐานให้แก่สาขาวิชาอื่น ๆ ที่เกี่ยวข้องได้สานต่อหรือขยายความในมิติของตนได้อย่างซับซ้อนและแหลมคมขึ้น ด้วยเหตุฉะนั้น ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นจึงมีความสำคัญในฐานะองค์ความรู้ที่จะช่วยยกระดับให้ท้องถิ่นมีศักดิ์ศรีสำหรับการอยู่ร่วมกันในสังคมประชาชาติต่อไป อย่างไรก็ตาม การที่จะ

ให้สังคมยอมรับและตระหนักในตัวตนและบทบาทของท้องถิ่นได้มากขึ้นเพียงใดนั้น ย่อมขึ้นอยู่กับเงื่อนไขของการสร้างองค์ความรู้ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นที่มีคุณภาพและในปริมาณที่เหมาะสมเพียงพอด้วย

กล่าวคือ จะต้องมีการยกระดับคุณภาพของประวัติศาสตร์ท้องถิ่นขึ้นมาให้เทียบเท่าและก้าวหน้าไปในทิศทางของตนเองเช่นเดียวกับสาขาสังคมศาสตร์อื่น ๆ ที่เกี่ยวข้องในปัจจุบัน ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นจึงไม่ใช่วิชาที่ศึกษาอย่างไรก็ได้ แต่จะต้องมีฐานคิด ขั้นตอน และวิธีการที่เหมาะสมตลอดจนพัฒนาสัมพันธสอดคล้องไปกับกระแสวัฒนธรรมทางวิชาการของโลก การเริ่มต้นศึกษาอาจเป็นเพียงระดับการค้นคว้าหรือรวบรวมข้อมูลดิบจากเอกสาร เรื่องเล่า ตำนาน หรือการสัมภาษณ์โดยมือสมัครเล่น แต่ในท้ายที่สุดแล้วการให้เกิดประโยชน์ที่ดียิ่งคือ จะต้องวิเคราะห์สังเคราะห์ข้อมูลเพื่ออธิบายประวัติศาสตร์ของพวกเขาด้วยความศรัทธาและทุ่มเท จนเกิดเป็นงานประวัติศาสตร์ที่เป็นระบบชัดเจน มีคุณภาพเป็นที่ยอมรับและสามารถดึงดูดความสนใจจากสังคมได้ระดับหนึ่งด้วย นี่คือการช่วยยกฐานประวัติศาสตร์ตามท้องถิ่นต่าง ๆ ให้สูงขึ้น ไม่ใช่เป็นเรื่องราวเล็ก ๆ น้อย ๆ หรือเกิดความรู้ที่เป็นตัวประกอบอีกต่อไป หากคือเนื้อหาที่เต็มไปด้วยพลังของชีวิตที่ต่อสู้ เคลื่อนไหวไปอย่างมีสีสันและจินตนาการในท่ามกลางความเปลี่ยนแปลงของโลก เหตุฉะนั้นประวัติศาสตร์ท้องถิ่นจึงสามารถศึกษาให้มีเนื้อหาที่น่าสนใจและเปี่ยมด้วยคุณภาพสูงสุดที่อาจเป็นผู้นำความก้าวหน้ามาสู่วงการสังคมศาสตร์ได้เช่นกัน โดยเฉพาะอย่างยิ่งการศึกษาใน “ท้องถิ่น” ระดับเครือข่ายชุมชนที่ได้รับความสนใจมากขึ้นในปัจจุบัน ซึ่งสามารถทำให้เกิดองค์ความรู้ที่มีรายละเอียดปลีกย่อย ตลอดจนมองเห็น “ระบบ” ต่าง ๆ ของสังคมอย่างแจ่มชัด มีพลังในเนื้อหาอันเป็นเลือดเนื้อของชีวิตที่จะสื่อสารกับประชาชนได้อย่างลึกซึ้งลงไปถึงจิตวิญญาณ ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในระดับนี้จึงมีความจำเป็นและจะช่วยสร้างความสมดุลย์ทางวิชาการได้อย่างแน่นอน

ส่วนในด้านปริมาณขององค์ความรู้ นั้น นอกจากจะต้องช่วยกันส่งเสริมผลักดันให้มีการศึกษาเพิ่มมากขึ้นแล้ว ก็ยังมีความจำเป็นในการเชื่อมโยงความรู้ดังกล่าวเพื่อให้เกิดภาพใหญ่ในระดับภูมิภาคว่ามีโครงสร้างและรายละเอียดในด้านต่าง ๆ อย่างไร ที่สำคัญก็คือ ประวัติศาสตร์ของภูมิภาคที่ประกอบขึ้นมาจากความแตกต่างหลากหลายของท้องถิ่นนี้ ก็ยังจะเพิ่มพื้นที่ประวัติศาสตร์ให้แก่ประชาชนตลอดจนมีเนื้อหาที่เชื่อมโยงกับศูนย์กลางได้อย่างมั่นคงและอยู่ในระดับที่มีความสมดุลย์ระหว่างกันได้มากขึ้น การศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในลักษณะนี้จึงสามารถนำไปสู่การเขียนประวัติศาสตร์ของชาติได้อย่างแท้จริง กล่าวคือ เป็นประวัติศาสตร์ของ “ประเทศไทย” ที่มองเห็นถึงความหลากหลายของท้องถิ่นในแต่ละภูมิภาคและโดยที่ทุกส่วนได้เคยมีบทบาทในประวัติศาสตร์ของชาติร่วมกันมาแล้วทั้งสิ้น

ในส่วนของการเผยแพร่ความรู้ นอกจากจะให้ความสำคัญกับการคืนประวัติศาสตร์ให้แก่ชุมชนและสังคมทั่วไปในรูปแบบของหนังสือที่ดีพิมพ์อย่างได้มาตรฐานแล้ว รูปธรรมของการนำเสนอความรู้ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นที่สำคัญอีกอย่างหนึ่งก็คือ การสร้างพิพิธภัณฑ์ท้องถิ่นอันเป็นที่สังคมไทยขาดแคลนอย่างมาก ทั้งนี้ก็เพราะว่าพิพิธภัณฑ์ท้องถิ่นไม่ได้มุ่งให้เห็นแต่เพียงรูปแบบทางศิลปกรรมและอายุตามยุคสมัยเพื่อแสดงความรุ่งเรืองและความเก่าแก่ของบ้านเมืองเป็นสำคัญเหมือนที่พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติจัดการอยู่ หากมุ่งให้มองเห็นวิถีชีวิตของคนในพื้นที่ที่มีการเคลื่อนไหวอย่างสืบเนื่องและเปลี่ยนแปลง เป็นวิสัยทัศน์ที่กว้างขึ้นสามารถเชื่อมต่อกับอนาคตได้ พิพิธภัณฑ์ท้องถิ่นจึงมุ่งให้คนในชาติได้รู้จักตัวเอง เห็นจากสิ่งที่เป็นจริงใกล้ตัว เป็นการศึกษาที่ทำให้เกิดความคิดซึ่งเป็นพื้นฐานสำคัญของความรู้และสติปัญญา อันจะนำไปสู่ความเข้าใจในสังคมวัฒนธรรมท้องถิ่นที่มีผลไปถึงการอยู่ร่วมกันอย่างสันติราบรื่นของคนในชาติ พิพิธภัณฑ์ท้องถิ่นจึงเป็นการศึกษา “นอกระบบ” ที่สามารถสร้างดุลยภาพให้กับการศึกษาในระบบที่เน้นเรื่องใกล้ตัวมากเกินไป ส่วนจะมีพลังสร้างสรรค์และขยายพื้นที่ให้แก่ความทรงจำร่วมของชุมชนได้มากน้อยเพียงใดนั้น ย่อมขึ้นอยู่กับองค์ความรู้ต้นตอพื้นฐาน คือการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นเป็นสำคัญ

ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นแนวใหม่ดังที่กล่าวมาจึงมีความสำคัญและจะมีบทบาทยิ่งสำหรับการพัฒนา “ประเทศไทย” โดยรวม โดยเฉพาะอย่างยิ่งในภาวะที่ผู้คนอ่อนแอทางปัญญาเยี่ยงในปัจจุบันนี้ เพราะวัฒนธรรมการเรียนรู้การสอนประวัติศาสตร์ของเราที่เป็นมามีผลอย่างลึกซึ้งให้ผู้คนเชื่อตามแบบแผนความทรงจำและบทเรียนสูตรสำเร็จของประวัติศาสตร์ชาติไทย เป็นองค์ความรู้แบบคัมภีร์ที่ถูกต้องสมบูรณ์ไม่ได้มีไว้ให้ถกเถียง การศึกษาประวัติศาสตร์ตามจารีตของไทยจึงไม่ได้มีไว้เพื่อยกระดับการคิดการใช้สมองของประชากร ไม่ได้มุ่งหมายผลิตปัจเจกชนที่อิสระ หัวแข็ง ไม่ยอมเชื่ออะไรง่าย ๆ ความรู้อดีตตามจารีตเดิมมีไว้เพื่อสถาปนาระเบียบ ตอกย้ำความรู้แบบฉบับและสั่งจะอันจริงแท้แน่นอนเพื่อค้ำจุนระเบียบสังคมแบบจารีตที่สืบทอดกันมา คุณค่าหรือบทเรียนทางประวัติศาสตร์ก็คือความสามัคคี ความภาคภูมิใจในบรรพบุรุษ และความสำนึกในบุญคุณของพระมหากษัตริย์ เป็นประวัติศาสตร์ที่สร้างความค้ำค้ำปราบปลื้มไม่รู้จบและซึมอยู่ในทุกเซลล์สมองจนไม่มีอะไรต้องสงสัยและต้องคิดกันอีก (ดุรงค์ชัย วินิจจะกูล, 2544 46-65)

วัฒนธรรมประวัติศาสตร์ดังกล่าวมานี้ ได้ครอบงำสังคมอย่างเหนียวแน่นมั่นคงโดยผ่านระบบการศึกษาสมัยใหม่ที่กระจายครอบคลุมทั่วประเทศและมีประสิทธิภาพยิ่ง ผ่นวกกับการพัฒนาทางด้านอื่นๆ โดยมีพื้นฐานทัศนคติมาจากประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมดังกล่าว ผู้คนทั่วไปในทุกท้องถิ่นจึงอ่อนแอทางปัญญา ไม่มีตัวตนว่าประชาชนเป็นใคร จึงไม่แปลกที่เราจะพบว่าแม้ในปัจจุบันที่การปฏิรูปการเมืองได้ดำเนินไปมากพอสมควรแล้ว แต่พวกเขาก็ยังถูกชักจูงได้โดยง่ายเพื่อประโยชน์ของกลุ่มอำนาจต่าง ๆ ไม่ว่าจะเป็นนักการเมือง ข้าราชการ นักวิชาการ หรือ NGO และผู้หวังดีอื่น นี่คือนิสัยที่

ขาดวิจารณ์ญาณ เพราะไม่ได้สั่งสมวัฒนธรรมการเรียนรู้ที่ก่อให้เกิดสติปัญญาในการวิเคราะห์แก้ปัญหาแบบสังคมที่พัฒนาแล้ว การที่ประชาชนส่วนใหญ่ของเรายังอ่อนแอในลักษณะเช่นนี้ท่ามกลางความเปลี่ยนแปลงของโลกอย่างรวดเร็วซึ่งมีผลกระทบไปทุก ๆ ส่วนนั้นจึงเป็นเรื่องที่น่าวิตก เพราะในภาวะวิกฤตทางเศรษฐกิจสังคมที่เข้มข้นมากขึ้นตามลำดับนี้ เราต้องร่วมมือกันเพื่อ “ต่อสู้” และปรับตัวกับความเปลี่ยนแปลงดังกล่าวร่วมกัน ไม่ใช่ภายใต้ความคิดสำเร็จรูปหรือการชี้แนะของบุคคลใดบุคคลหนึ่งอีกต่อไป แต่จะต้องเป็นความคิดที่หลากหลายร่วมประสานหาทางเดินที่เหมาะสมให้แก่ตัวเองและสังคมโดยรวมได้หลายทาง “ความสามัคคี” ที่จะได้อามาเพื่อสร้าง “ความมั่นคง” ของชาติในลักษณะใหม่นี้ คือ สติปัญญาที่พัฒนาขึ้นมาโดยอิสระ ไม่ใช่ถูกครอบงำเพื่อสถาปนาระเบียบสังคมที่เอื้อประโยชน์ให้แก่ผู้ปกครองอีกต่อไป

ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นแนวใหม่แม้สามารถประยุกต์มาใช้สอยได้ แต่ก็มีภาระสำคัญที่สุดก็คือการสร้างวิจารณ์ญาณอันจะนำมาซึ่งปัญญาที่เป็นพื้นฐานให้แก่ความเข้มแข็งของสังคมทั้งหมด เพราะกระบวนการศึกษาประวัติศาสตร์ย่อมทำให้บุคคลสามารถรู้จักคิดวิพากษ์วิจารณ์อย่างเป็นตัวของตัวเอง ความรู้ประวัติศาสตร์ที่ได้มาจากกระบวนการดังกล่าวย่อมมีคุณค่าช่วยยกระดับวิจารณ์ญาณและความเป็นคนที่มีคุณภาพ และผลลัพธ์ที่เป็นองค์ความรู้ก็จะช่วยยึดเหนี่ยวผู้คนให้มีที่พึ่งทางจิตใจอย่างเป็นรูปธรรม หรือมี “บ้าน” ทางจิตวิญญาณ สามารถเรียกคืนศักดิ์ศรีของความเป็นมนุษย์ที่อิสระจากพันธนาการและการครอบงำใด ๆ จึงถึงเวลาที่จะร่วมมือกันสร้างองค์ความรู้ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น ทั้งนี้ก็โดยคนในท้องถิ่นเองโดยความร่วมมือของทุก ๆ ฝ่าย และยังเป็นโอกาสอันดีและได้เวลาอันเหมาะสมที่จะต้องทำอย่างสัมพันธ์สอดคล้องไปกับการปฏิรูปด้านต่าง ๆ ในปัจจุบัน เป็นประวัติศาสตร์ที่ปลดปล่อยตัวเอง ไม่ร้อนแรงเพื่อประโยชน์ใช้สอยเพียงอย่างเดียว แต่เป็นการศึกษาอย่างอิสระที่ไม่ถูกบังคับหรือกำหนดโดยกฎระเบียบใด ๆ ในสังคม นอกจากวิจารณ์ญาณและอุดมคติของความเป็นมนุษย์

ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นแนวใหม่จึงเป็นการสร้างสันติกับอดีตและเรียนรู้จากมัน โดยสัมผัสได้อย่างเป็นรูปธรรมจนไปถึงจิตใจ มีเหตุผล มีพันธะและผูกพันกับชุมชนและผู้คนตามท้องถิ่นต่าง ๆ ไม่ใช่ประวัติศาสตร์แบบเดิม ๆ ที่ขาดจินตนาการและไม่สัมพันธ์ใด ๆ กับเลือดเนื้อและวิถีวัฒนธรรมของประชาชนในปัจจุบัน ประวัติศาสตร์ที่เอื้อประโยชน์ให้กับชุมชนในท้องถิ่นนี้ ได้รับการบุกเบิกไว้ทั้งโดยตรงและโดยอ้อมดังที่เราได้ทำความเข้าใจกันมาแล้ว แต่ยังคงเป็นแสงสว่างที่จำกัด เป็นคบเพลิงดวงน้อยที่มั่นคงแต่ยังไม่อาจส่องสารแพร่กระจายไปสู่มวลชนจนเป็นกระแสที่มีพลังได้ ทั้งนี้เพราะขาดการสร้างองค์ความรู้ที่เป็นเนื้อหาให้ซึมซับและพึงพิงได้ดังกล่าวนมา

ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นแนวใหม่ไม่ใช่วาทกรรมเพื่อการแบ่งแยกและทำลายอำนาจรัฐ หากสร้างขึ้นเพื่อปลดปล่อยตัวเองจาก “ราษฎร” ผู้ต่ำต้อยที่ต้องพึ่งพาขอความช่วยเหลือจากผู้อื่นอยู่ตลอดเวลา ให้เป็น “ประชาชน” ที่เข้มแข็งและองอาจตามศักยภาพที่มีอยู่ตามท้องถิ่นต่าง ๆ สามารถยืน

หยัดด้วยสติปัญญา มีส่วนร่วมในกระบวนการพัฒนาของชาติที่กระจายความรับผิดชอบ การตัดสินใจ และผลประโยชน์ต่าง ๆ อย่างยุติธรรม ในทศวรรษแห่งการปฏิรูปนี้ หัวใจสำคัญที่สุดก็คือปฏิรูปการเรียนรู้ของประชาชน และประวัติศาสตร์ท้องถิ่นคือเครื่องมืออย่างหนึ่งในการสร้างสังคมแห่งการเรียนรู้ เพื่อพัฒนาคุณภาพของประชาชนดังกล่าว

ด้วยเหตุคั้งนั้น ถ้าสังคมไทยมีความปรารถนาดีต่อชุมชนท้องถิ่นอย่างแท้จริงดังคำประกาศ ก็จะต้องจริงจังและส่งเสริมให้มีการเขียนประวัติศาสตร์ของประชาชนอย่างเป็นอิสระ เพื่อจะได้เรียนรู้ร่วมกัน เป็นประวัติศาสตร์ที่ได้เดินทางมาอย่างยาวไกล มีความหลากหลายอยู่ตามท้องถิ่นต่าง ๆ และในที่สุดก็เป็นปีกแผ่นประกอบขึ้นเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันในประวัติศาสตร์แห่งชาติ การสำนึกอดีตที่มองเห็นความสำคัญและบทบาทของประชาชนส่วนใหญ่เอียงนี้แล้ว นันก็ย่อมหมายถึงและหวังได้ว่า เราจะให้เกียรติแก่พองชนในชาติเพื่อเข้าร่วมในกระบวนการสร้างสรรค์สังคมไปด้วยกันอย่างเท่าเทียม

การอ้างอิง

กาญจนา แก้วเทพ.

- 2530 “วิจารณ์หนังสือ ‘ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น’ ของธิดา สาระยา”
วารสารอักษรศาสตร์ (จุฬาฯ) 12 : 2

กาญจณี ละอองศรี

- 2539 “กรณีหนังสือเรื่อง การเมืองในอนุสาวรีย์ท้าวสุรนารี : สงครามศักดิ์ศรี
ของชาวโคราช” วารสารธรรมศาสตร์ ปีที่ 22 ฉบับที่ 3.

คณะกรรมการจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์ฯ

- 2510 ประชุมพระตำราบรมราชูทิศเพื่อกลปนาสมัยอยุธยา ภาค 1. พระนคร :
สำนักนายกรัฐมนตรี.

จิตร ภูมิศักดิ์.

- 2526 สังคมไทยลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาสมัยศรีอยุธยา. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์
ดอกหญ้า.
- 2535 ความเป็นมาของคำสยาม ไทย ลาว ขอม และลักษณะทางสังคมของชื่อ
ชนชาติ. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์สยาม.

จุฬาพร โชติช่วงนิรันดร์

- 2527 ประวัติศาสตร์หมู่บ้าน : บ้านโปโล. สถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัย
ขอนแก่น.
- 2529 ประวัติศาสตร์หมู่บ้าน : บ้านบ่อบุญ ตำบลไถ่ดำ อำเภออำนาจเจริญ
จังหวัดอุบลราชธานี. กรุงเทพฯ : สถาบันไทยคดีศึกษา
มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.

จุฬาลงกรณ์, มหาวิทยาลัย.

- 2539 ร้อยปีคลองรังสิต : โครงการวิจัยนำร่อง เฉลิมคลองวโรกาส
กาญจนาภิเษก. กรุงเทพฯ : สถาบันไทยศึกษา.

เจิมศักดิ์ ปิ่นทอง. (บรรณาธิการ)

- 2534 วิชาการการบุกเบิกที่ทำกินในเขตป่า. กรุงเทพฯ : สถาบัน
ชุมชนท้องถิ่นพัฒนา.

ฉลอง สุนทรวาณิชย์.

- 2529 “สถานะของการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่น” เศรษฐศาสตร์การเมือง.
ปีที่ 5 ฉบับที่ 3-4.
- 2529 “การศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่น” จุลสารสมาคมสังคมศาสตร์ ปีที่ 2
ฉบับที่ 2
- 2536 “สถานภาพของการวิจัยประวัติศาสตร์ท้องถิ่น : กรณีอีสาน ระหว่าง
พ.ศ. 2503 – 2535” ใน แฉมสุข นุ่มนนท์และคณะ, สถานภาพงานวิจัย
สาขาประวัติศาสตร์ในประเทศไทย ระหว่าง พ.ศ. 2503 – 2535.
รายงานการวิจัย สำนักงานคณะกรรมการวิจัยแห่งชาติ

ฉลาดชาย รมิตานนท์

- 2525 – 2527 “บทบรรณาธิการ” วารสารสังคมศาสตร์ (คณะสังคมศาสตร์
มหาวิทยาลัยเชียงใหม่) ปีที่ 6 ฉบับที่ 2.

ฉัตรทิพย์ นาถสุภา.

- 2527 ก. “การศึกษาเศรษฐกิจการเมืองท้องถิ่น : ความหมายและความสำคัญ”
วารสารเศรษฐศาสตร์การเมือง. ปีที่ 4 ฉบับที่ 1
- 2527 ข. เศรษฐกิจหมู่บ้านไทยในอดีต. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์สร้างสรรค์.
- 2529 บ้านกับเมือง. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์สร้างสรรค์.
- 2532 “แนวคิดวัฒนธรรมชุมชน” ใน ชาคิต ชุ่มวัฒนะ และอุกฤษฏ์
ปัทมานันท์ (บรรณาธิการ) สารธารแห่งความคิด. กรุงเทพฯ :
คณะกรรมการจัดกิจกรรมวิชาการฉลองครบรอบ 60 ปี อาจารย์
วรุณยุพา สนิทวงศ์ ณ อยุธยา
- 2534 วัฒนธรรมไทยกับขบวนการเปลี่ยนแปลงสังคม. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

นัตรทิพย์ นาดสุภา.

- 2536 “แนวคิดโครงการศึกษาวัฒนธรรมชนชาติไท” เอกสารประกอบการ
สัมมนาเรื่อง “สถานภาพและแนวทางการศึกษาวัฒนธรรมชนชาติไท”
สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ (10 – 13 กันยายน)
ณ โรงแรมดิเอ็มเมอรัลส์ กรุงเทพฯ.
- 2540 ประวัติศาสตร์วัฒนธรรมชุมชนและชนชาติไทย. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์
แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- 2543 ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจไทย. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
- 2545 จากประวัติศาสตร์หมู่บ้านสู่ทฤษฎีสองระบบ. สถาบันราชภัฏสุรินทร์
จัดพิมพ์เนื่องในวาระครบรอบ 60 ปี ศาสตราจารย์นัตรทิพย์ นาดสุภา.
- 2546 “คำแถลงของชุดโครงการเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านไทย” ใน จีราภรณ์
สถาปนาวรรณนะ เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านภาคเหนือตอนล่าง.
กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์สร้างสรรค์.
- 2548 “แนวคิดชุมชนกับประวัติศาสตร์ไทย” เอกสารประกอบการสัมมนา
โครงการสัมมนาทางวิชาการ เพื่อเป็นเกียรติแก่ศาสตราจารย์ ดร. Atsushi
Kitahara เรื่อง “ประวัติศาสตร์ความคิดไทยกับแนวคิดชุมชน” 26
กุมภาพันธ์ 2548 จัดโดย สถาบันไทยศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์
และคณะมิตรและศิษย์ของศาสตราจารย์ ดร. Atsushi Kitahara

นัตรทิพย์ นาดสุภาและพรพิไล เลิศวิชา.

- 2537 วัฒนธรรมหมู่บ้านไทย. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์สร้างสรรค์.

นัตรทิพย์ นาดสุภาและพูนศักดิ์ ธานีกรประดิษฐ์.

- 2540 เศรษฐกิจหมู่บ้านภาคใต้ฝั่งตะวันออกในอดีต. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์
สร้างสรรค์

นัตรทิพย์ นาดสุภาและคณะ.

- 2541 ทฤษฎีและแนวคิดเศรษฐกิจชุมชนชาวนา. กรุงเทพฯ : วิถีธรรมส์
- 2542 “ข้อเสนอโครงการวิจัยเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านไทย” กรุงเทพฯ :
สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย

ชลธิรา สัตวพัฒนา (บรรณาธิการ).

- 2546 **พลวัตสิทธิชุมชน : กระบวนทัศน์ทางมานุษยวิทยา.** กรุงเทพฯ :
ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร.

ชยันต์ วรรณะภูติ.

- 2536 “แนวคิดเรื่องกลุ่มอุปถัมภ์ของ ม.ร.ว.อภินันท์ รพีพัฒน์ : นักมานุษยวิทยาที่
ข้าพเจ้ารู้จัก” ใน นิธิ เอียวศรีวงศ์ (บรรณาธิการ) **คนธรรมดา : รวม
บทความและข้อเขียนในวาระครบรอบอายุ 60 ปี ม.ร.ว.อภินันท์ รพีพัฒน์.**
กรุงเทพฯ : สถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยขอนแก่น.

ชัยวุฒิ พิชะกุล.

- 2538 “การศึกษา ‘เพดานงเลื้อยขาว’ฉบับวัดเขียนบางแก้ว” ปริญญาธิพนธ์
ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต วิชาเอกไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยศรีนครินทร
วิโรฒสงขลา.

ชาญวิทย์ เกษตรศิริ.

- 2533 “สยามในอดีต : การเปลี่ยนแปลงของโครงสร้างทางเศรษฐกิจ การเมือง
และวัฒนธรรม ตั้งแต่สมัยสงครามโลกครั้งที่ 2 เป็นต้นมา”
สมุดสังคมศาสตร์ ปีที่ 12 ฉบับที่ 5 (ตุลาคม – ธันวาคม).

ไชยยันต์ รัชชกุล.

- 2527 “การศึกษาบทบาทผู้มีบุญ : คำถาม ความสงสัยและใคร่เสนอ” ใน
พรเพ็ญ อันตระกูล อัจฉราพร กุมทพิสมัย (บรรณาธิการ) **“ความเชื่อ
พระศรีอารีย์” และ “กบฏผู้มีบุญในสังคมไทย”.** กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์
สร้างสรรค์.

แถมสุข นุ่มนนท์

- 2528 **การทูตไทยสมัยรัตนโกสินทร์.** กรุงเทพฯ : ไทยวัฒนาพานิช.
- 2537 **สถานภาพงานวิจัยสาขาประวัติศาสตร์ในประเทศไทย ระหว่าง พ.ศ.
2503 – 2535.** รายงานการวิจัย สำนักงานคณะกรรมการวิจัยแห่งชาติ

ทักษิณคดีศึกษา, สถาบัน.

2529 สารานุกรมวัฒนธรรมภาคใต้. กรุงเทพฯ : อมรินทร์การพิมพ์.

ธงชัย วินิจจะกูล.

2544 “ประวัติศาสตร์ไทยแบบราชาชาตินิยม” ศิลปวัฒนธรรม. ปีที่ 23, ฉบับที่ 1 (พ.ศ. 2544).

ธวัช ปุณโณทก

2526 พื้นเวียง : การศึกษาประวัติศาสตร์และวรรณกรรมอีสาน. เอกสารวิจัย หมายเลข 19 สถาบันไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.

ธัญญา สังขพันธานนท์ (บรรณาธิการ)

2536 จรียนุวัตรศึกษา. มหาสารคาม : มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ มหาสารคาม.

ธิดา สาระยา

2525 ดำเนินและดำเนินประวัติศาสตร์กับการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่น. กรุงเทพฯ : สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ.

2529 ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์เมืองโบราณ.

2535 (ศรี)ทวารวดี : ประวัติศาสตร์ยุคต้นของสยามประเทศ. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์เมืองโบราณ.

2539 รัฐโบราณในภาคพื้นเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ : กำเนิดและพัฒนาการ. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์เมืองโบราณ.

ธีรชัย บุญมาธรรม.

2527 “ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นหัวเมืองกาฬสินธุ์ พ.ศ. 2336 – 2450.” วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์, จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

นกรินทร์ เมฆไตรรัตน์.

2542 “พลังของแนวคิดชาติ – ชาตินิยมกับการเมืองไทยในสมัยแรกเริ่มของรัฐประชาชาติ” รัฐศาสตร์สาร. ปีที่ 21, ฉบับที่ 3.

นิธิ เอียวศรีวงศ์และอาคม พฤษยะ.

2525 **หลักฐานประวัติศาสตร์ในประเทศไทย.** กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์บรรณกิจ.

นิธิ เอียวศรีวงศ์.

2525 **ปากไก่และใบเรือ : ความเรียงว่าด้วยวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ต้นรัตนโกสินทร์.** กรุงเทพฯ : อมรินทร์การพิมพ์.

2526 **“คดีเกี่ยวกับรัฐของประชาชนในวรรณกรรมปักษ์ใต้” วรรณสาร**
ธรรมศาสตร์ ปีที่ 12 ฉบับที่ 3.

2529 **“200 ปี ของการศึกษาประวัติศาสตร์ไทยและทางช้างหน้า” ศิลปวัฒนธรรม ปีที่ 7 ฉบับที่ 4 (กุมภาพันธ์).**

2530 ก. **“หลักฐานและการใช้หลักฐานในการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นภาคใต้” เอกสารประกอบการสัมมนาเชิงปฏิบัติการครูระดับมัธยมศึกษา**
เรื่อง “แนวทางการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นภาคใต้” ณ สถาบัน
ทักษิณคดีศึกษา จังหวัดสงขลา.

2530 ข. **“วิจารณ์หนังสือ บ้านกับเมือง ของฉัตรทิพย์ นาถสุภา” วรรณ**
เศรษฐศาสตร์ธรรมศาสตร์ ปีที่ 5 ฉบับที่ 2.

2531 ก. **“แนวทางการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นพัทลุง” รายงานการสัมมนา**
ประวัติศาสตร์และโบราณคดีพัทลุง. พัทลุง : ศูนย์วัฒนธรรมจังหวัด
พัทลุง.

2531 ข. **“สู่ประวัติศาสตร์ประชาชนไทย” ศิลปวัฒนธรรม 9 : 3**

2532 ก. **“มิติใหม่ของการใช้ข้อมูลท้องถิ่นเพื่อการศึกษาประวัติศาสตร์และ**
วัฒนธรรมไทย” เอกสารประกอบการศึกษาประวัติศาสตร์และ
วัฒนธรรมไทย” จัดโดย วิทยาลัยครูพระนครศรีอยุธยา.

2532 ข. **“ปัญหาในการศึกษาและการประยุกต์ใช้ประวัติศาสตร์ไทย” ใน**
มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมมาธิราช สาขาศิลปศาสตร์ เอกสารการสอน
ชุดวิชาประวัติศาสตร์. กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมมาธิราช.

2535 **“การใช้แนวคิดเรื่องศูนย์กลางและเครือข่ายในการศึกษาประวัติศาสตร์**
ท้องถิ่น” สงขลาศึกษา : ประวัติศาสตร์และโบราณคดีเมืองสงขลา.
กรุงเทพฯ : สถาบันทักษิณคดีศึกษา

นิธิ เอียวศรีวงศ์.

- 2536 “ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นกับการพัฒนา” เอกสารประกอบการสัมมนาทางวิชาการครั้งที่ 2 เรื่อง “พัทลุงศึกษา : พัฒนาการทางสังคมและวัฒนธรรมบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลา” ณ ลำปำรีสอร์ท อำเภอเมือง จังหวัดพัทลุง.
- 2538 “200 ปี ของการศึกษาประวัติศาสตร์ไทยและทางช้างหน้า” ใน กรุงเทพมหานครและประวัติศาสตร์ไทย. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มติชน.
- 2539 “ท่านอาจารย์สุริวงษ์ พงศ์ไพบูลย์ ในไทยคดีศึกษาและอัตลักษณ์ไทย” เอกสารประกอบการสัมมนาเรื่อง “ทักษิณคดี : แนวคิดในการศึกษาและพัฒนา” ณ สถาบันทักษิณคดีศึกษา จังหวัดสงขลา.
- 2543 “คำแก้ตัวเกี่ยวกับประวัติศาสตร์ความคิด” วารสารมนุษยศาสตร์ (มหาวิทยาลัยเชียงใหม่)

บาหยัน อิมสำราญ.

- 2528 “สถานภาพการศึกษาวรรณคดีท้องถิ่น” ใน สุกัญญา ภัทธราชย์ (บรรณาธิการ) วรรณคดีท้องถิ่นพินิจ. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

ปาริชาติ วลัยเสถียร

- 2543 “ชุมชนและลักษณะของความเป็นชุมชน” เอกสารประกอบการประชุมว่าด้วยเรื่อง ชุมชนไทยท่ามกลางกระแสการเปลี่ยนแปลง. กรุงเทพฯ : สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย

ปราณี วงษ์เทศ.

- 2531 “นิทานชาดกกับโลกทัศน์ของลาวพวน” ใน วรรณิ วิบูลสวัสดิ์ แอนเดอร์สัน (บรรณาธิการ) พื้นถิ่นพื้นฐาน. กรุงเทพฯ : ศิลปวัฒนธรรม

พรเพ็ญ สันตะระกุล และอรรพกร กุมทพิสมัย (บรรณาธิการ)

- 2524 “ความเชื่อพระศรีอารีย” และ “กบฏผู้มีบุญ” ในสังคมไทย. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์สร้างสรรค์.

พรพิไล เลิศวิชา และอรุณรัตน์ วิเชียรเขียว.

- 2546 ชุมชนหมู่บ้านลุ่มน้ำขาน. กรุงเทพฯ : สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย.

มานิต วลิตโกดม.

- 2509 “เมืองอุทอง” ใน โบราณวิทยาเรื่องเมืองอุทอง. พระนคร : กรมศิลปากร จัดพิมพ์เนื่องในงานเสด็จพระราชดำเนินทรงเปิดพิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติอุทอง จังหวัดสุพรรณบุรี วันที่ 13 พฤษภาคม 2509.
- 2521 สุวรรณภูมิอยู่ที่ไหน. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์การเวก.

ยงยุทธ ชูแว่น (บรรณาธิการ).

- 2541 โลกของกลุ่มทะเลสาบ : รวบรวมความว่าด้วยประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมท้องถิ่นบริเวณกลุ่มทะเลสาบสงขลา. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์นาคร.
- 2549 คาบสมุทรไทยในพระราชอาณาจักรสยาม : ประวัติศาสตร์ตัวตนของภาคใต้สมัยอยุธยาถึงต้นรัตนโกสินทร์. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์นาคร (กำลังจัดพิมพ์).

ยงยุทธ ชูแว่น.

- 2541 “สี่ทศวรรษของ ‘ท้องถิ่นศึกษา’ ในมิติประวัติศาสตร์ : จากภายใต้กรอบประวัติศาสตร์ชาติไทยสู่การปลดปล่อยเพื่อพัฒนาพลังประชาชน” เอกสารประกอบการสัมมนาเรื่อง “ประวัติศาสตร์ไทยบนเส้นทางการเปลี่ยนแปลง : การประมวลความรู้เพื่อการพัฒนาการวิจัยประวัติศาสตร์ จัดโดย สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.) ณ ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร กรุงเทพฯ.
- 2543 “ข้อเสนอโครงการวิจัยประวัติศาสตร์ท้องถิ่นภาคใต้บริเวณกลุ่มทะเลสาบสงขลา” กรุงเทพฯ : สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย
- 2543 “ปัญหาของการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นไทยกับแนวคิดในการศึกษาประวัติศาสตร์ภาคใต้บริเวณกลุ่มทะเลสาบสงขลา.” กรุงเทพฯ : เอกสารประกอบการประชุม เรื่องชุมชนไทยท่ามกลางกระแสการเปลี่ยนแปลง. กรุงเทพฯ : สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย

ยงยุทธ ชูแว่น.

- 2544 “สถานภาพงานวิจัยประวัติศาสตร์ภาคใต้ในประเทศไทย ระหว่าง พ.ศ. 2503-2535.” ใน **สถานภาพงานวิจัยสาขาประวัติศาสตร์ในประเทศไทย ระหว่าง พ.ศ. 2503-2535**. กรุงเทพฯ : โอเดียนสโตร์.
- 2545 “ความสำคัญและขอบเขตของประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในปัจจุบัน.” เอกสารประกอบการอบรมครูสอนสังคมศึกษา “หนึ่งทศวรรษประวัติศาสตร์ไทย.” ณ ห้องประชุมอาคาร 50 ปี มหาวิทยาลัยศิลปากร จังหวัดนครปฐม.
- 2548 “บนเส้นทางที่ท้าทายของประวัติศาสตร์ท้องถิ่นไทย : กรณีการศึกษาประวัติศาสตร์ทั้งหมด (total history) ของบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลา” เอกสารประกอบการประชุมทางวิชาการ “ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น : เส้นทางสู่นาคต” วันที่ 25 – 27 เมษายน 2548 ณ หอประชุมเล็ก ศูนย์วัฒนธรรมแห่งประเทศไทย กรุงเทพฯ สนับสนุนโดย สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัยและสำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ.

ยุพา ชุมจันทร์.

- 2530 “ประวัติศาสตร์นิพนธ์ไทย พ.ศ. 2575 – พ.ศ. 2516” วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

ยุกติ มุกดาวิจิตร.

- 2538 **การก่อตัวของกระแส ‘วัฒนธรรมชุมชน’ ในสังคมไทย : พ.ศ. 2520-2537”** วิทยานิพนธ์มหาบัณฑิต สาขามนุษยวิทยา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์

วารุณี โอสธารมย์.

- 2547 **เมืองสุพรรณบนเส้นทางการเปลี่ยนแปลงทางประวัติศาสตร์พุทธศตวรรษที่ 8 – ต้นพุทธศตวรรษที่ 25**. กรุงเทพฯ : นักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.

วิไลลักษณ์ เมฆารัตน์.

- 2528 “บทสัมภาษณ์ : รองศาสตราจารย์ ดร.ธิดา สาระยา” **วารสารอักษรศาสตร์** (จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย) 17 : 1.

วิทยา อารณ.

- 2541 “ประวัติของชุมชนในบริเวณลุ่มน้ำแม่หลู อำเภอแม่แจ่ม จังหวัดเชียงใหม่” วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่.
- 2544 **แนวเนื้อแม่ลาว : พินิจพื้นที่ เวลา และสังคมผ่านมิติลุ่มน้ำ. เชียงใหม่ :** บี.เอส.การพิมพ์

ศิลปากร,กรม.

- 2525 **รายงานการสัมมนาประวัติศาสตร์และโบราณคดีศรีวิชัย. กรุงเทพฯ :** โรงพิมพ์พิมพ์เนศ.

ศิลปากร, มหาวิทยาลัย

- 2536 **ลุ่มน้ำแม่กลอง : พัฒนาการทางสังคมและวัฒนธรรม. กรุงเทพฯ : บริษัท** พิมพ์พรินต์ติ้ง เซ็นเตอร์ จำกัด.

ศิราพร จิตะฐาน.

- 2522 **รามเกียรติ์ : ศึกษาในแง่การแพร่กระจายของนิทาน. วิทยานิพนธ์** อักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาภาษาไทย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- 2528 “การศึกษาวรรณคดีท้องถิ่นกับสังคม” ใน **สุกัญญา ภัทราชัย** (บรรณาธิการ) **วรรณคดีท้องถิ่นพินิจ. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์** จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

ศิราพร จิตะฐาน ณ ถลาง.

- 2539 **ในท้องถิ่นมีนิทานและการละเล่น..การศึกษาคติชนในบริบททางสังคม** ไทย. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มติชน.

ศรีศักร วัลลิโภดม

- 2524 “ความก้าวหน้าในการศึกษาประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้สมัยโบราณ” **ศิลปวัฒนธรรม ปีที่ 2 ฉบับที่ 17.**

ศรีศักร วัลลิโภดม.

- 2522 “ประวัติศาสตร์จากการบอกเล่า” เอกสารประกอบการสัมมนาของ
สมาคมประวัติศาสตร์เรื่อง “ความก้าวหน้าของการศึกษาและวิจัย
ประวัติศาสตร์ไทยในปัจจุบัน” 11 – 12 พฤษภาคม 2522.
- 2524 ความก้าวหน้าในการศึกษาประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้สมัย
โบราณ” ศิลปวัฒนธรรม. ปีที่ 2, ฉบับที่ 17.
- 2525 โบราณคดีในทศวรรษที่ผ่านมา. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์เมืองโบราณ.
- 2530 “แนวทางการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นพัทลุง” รายงานการสัมมนา
ประวัติศาสตร์และโบราณคดีพัทลุง. พัทลุง : ศูนย์วัฒนธรรมพัทลุง.
- 2533 “ภาคตะวันออกเฉียงเหนือกับการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่น” วารสาร
มหาวิทยาลัยศิลปากร ปีที่ 11, ฉบับที่ 1.
- 2535 “การอนุรักษ์โบราณสถานโบราณวัตถุ ปัญหาและแนวทางแก้ไข”
เมืองโบราณ ปีที่ 18, ฉบับที่ 2.
- 2543 ทศวรรษนอกรีต : สังคม-วัฒนธรรมในวิถีการอนุรักษ์. กรุงเทพฯ :
เมืองโบราณ.
- ม.ป.ป. รอยต่อทางโบราณคดีจากความทรงจำ. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์
เมืองโบราณ.

สมสมัย ศรีสุพรรณ

- 2517 โฉมหน้าศักดินาไทย. กรุงเทพฯ : ชมรมหนังสือแสงตะวัน.

สมศักดิ์ เจียมธีรสกุล.

- 2525 “สังคมไทยจากศักดินาสู่ทุนนิยม” วารสารธรรมศาสตร์ ปีที่ 11
ฉบับที่ 2.

สุจิตต์ วงษ์เทศ

- 2521 “มานิต วัลลิโภดม แบบฉบับของนักโบราณคดีไทย” สุวรรณภูมิ
อยู่ที่ไหน. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์การเวก.

สุนทร ชุตินทรานนท์

- 2537 “ความนำ” ใน ธิดา สารยา. รัฐโบราณในภาคพื้นเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ : กำเนิดและพัฒนาการ. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์เมืองโบราณ.

สุเทพ สุนทรเกสัช.

- 2511 สังคมวิทยาของหมู่บ้านภาคตะวันออกเฉียงเหนือ. พระนคร : แผนกวิชาสังคม คณะรัฐศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- 2513 สังคมและวัฒนธรรมล้านนาไทย : รวมผลงานวิจัยทางสังคมศาสตร์ในภาคเหนือของประเทศไทย. เชียงใหม่ : คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่.
- 2522 “ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น : การศึกษาประวัติศาสตร์ระดับจุลภาค” บทความเสนอในการสัมมนาเรื่อง “ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น” จัดโดยสมาคมประวัติศาสตร์ ณ หอประชุมมหาวิทยาลัยศิลปากร วังท่าพระ กรุงเทพฯ วันเสาร์ที่ 29 กันยายน 2522.
- 2528 “ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในล้านนา : ข้อวิจารณ์และเสนอแนะแนวทางการศึกษา” รวมบทความสัมมนาล้านนาคดี : ประวัติศาสตร์และโบราณคดี. เชียงใหม่ : ศูนย์วัฒนธรรมจังหวัดเชียงใหม่ วิทยาลัยครูเชียงใหม่.
- 2540 มานุษยวิทยากับประวัติศาสตร์. กรุงเทพฯ : เมืองโบราณ.

สุริวงศ์ พงศ์ไพบูลย์

- 2512 คติชาวบ้านปักษ์ใต้. พระนคร : สำนักพิมพ์ก้าวหน้า.
- 2523 พุทธศาสนาแถบลุ่มทะเลสาบสงขลาฝั่งตะวันออกสมัยอยุธยา. สงขลา : สถาบันทักษิณคดีศึกษา มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ สงขลา.
- 2524 วิเคราะห์สารัตถะเพลงกล่อมเด็กภาคใต้. สงขลา : มงคลการพิมพ์.
- 2542 ทฤษฎีการวิจัยทางสังคมศาสตร์ตามแนวพุทธศาสตร์. กรุงเทพฯ : สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย.

สุริวงศ์ พงศ์ไพบูลย์และคณะ.

- 2523 โลกทรรศน์ไทยภาคใต้. หาดใหญ่ : โรงพิมพ์ไชน่า.

สุพรรณ ส่องแสงจันทร์.

- 2512 “การศึกษาประเภทของหนังสืออนุสรณ์ในงานฌาปนกิจศพที่คัดลอกเรื่องจากต้นฉบับของหอสมุดแห่งชาติและเรื่องที่ได้จากแหล่งอื่น ๆ ระหว่างปี พ.ศ. 2501-2510” ปรินญาศึกษามหาบัณฑิต วิทยาลัยวิชาการศึกษา.

สุภาภรณ์ จินตามณีโรจน์.

- 2531 ประวัติศาสตร์สังคมของชุมชนในลุ่มน้ำท่าจีน. รายงานการวิจัย สถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยศิลปากร.

เสน่ห์ จามริก ยศ สันตสมบัติ (บรรณาธิการ).

- 2536 ป่าชุมชนในประเทศไทย : แนวทางการพัฒนา (3 เล่ม). กรุงเทพฯ : สถาบันชุมชนท้องถิ่นพัฒนา.

อนัญญา ภูชงกุล

- 2530 “อะไรกำหนดพฤติกรรมของชาวนา? : วิพากษ์หลักเกณฑ์การวิเคราะห์ของเจมส์ สก็อต และแซมมวล พ็อปลิ้น” วารสารเศรษฐศาสตร์ ธรรมชาติ ปีที่ 5, ฉบับที่ 1.

อานันท์ กาญจนพันธุ์.

- 2524 “วิธีการเขียนประวัติศาสตร์ของ จิตร ภูมิศักดิ์” รวมบทความประวัติศาสตร์ 3 (พฤศจิกายน).
- 2527 พัฒนาการของชีวิตและวัฒนธรรมล้านนา. กรุงเทพฯ : โครงการตำรา มหาวิทยาลัย ห่องจำหน่ายหนังสือ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่.
- 2537 “พิธีไหว้ผีเมืองและอำนาจรัฐในล้านนา” บทความเสนอในการสัมมนาเรื่อง วัฒนธรรมห้าเชียง ณ วิทยาลัยครูเชียงราย.
- 2538 ก. “สถานภาพและทิศทางในการศึกษาหมู่บ้านไทย” บทความประกอบการสัมมนาทางวิชาการ “องค์ความรู้เกี่ยวกับหมู่บ้าน” จัดโดย ภาควิชาสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ ณ โรงแรมเชียงใหม่ออคิด จังหวัดเชียงใหม่
- 2538 ข. “แนวความคิดและวิธีการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในมิติทางวัฒนธรรม” เอกสารเสนอต่อที่ประชุมวิชาการประจำปีของสมาคม

ประวัติศาสตร์ ณ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

อานันท์ กาญจนพันธุ์.

- 2538 ค. **วัฒนธรรมกับการพัฒนา : มิติของพลังที่สร้างสรรค์.** กรุงเทพฯ : สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ.
- 2539 **สังคมไทยตามความคิดและความใฝ่ฝันในงานของอาจารย์ฉัตรทิพย์ นาถสุภา.** โครงการศึกษา “เมืองไทยในความใฝ่ฝันของนักคิดอาวุโส” สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย.
- 2543 **ความคิดทางประวัติศาสตร์และศาสตร์ของวิธีคิด.** กรุงเทพฯ : อมรินทร์.
- 2544 **มิติชุมชน : วิธีคิดท้องถิ่นว่าด้วยสิทธิ อำนาจและการจัดการทรัพยากร.** กรุงเทพฯ : สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย.
- 2544 **วิธีคิดเชิงซ้อนในการวิจัยชุมชน : พลวัตและศักยภาพของชุมชนในการพัฒนา.** กรุงเทพฯ : สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย.
- 2545 **“ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น” ใน จดหมายข่าวรายไตรมาส** โครงการวิจัยประวัติศาสตร์ท้องถิ่นภาคกลาง สนับสนุนโดยสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย. 2,2 (กรกฎาคม).

อานันท์ กาญจนพันธุ์ (บรรณาธิการ).

- 2545 **พลวัตของชุมชนในการจัดการทรัพยากร : สถานการณ์ในประเทศไทย** กรุงเทพฯ : สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย.
- 2545 **พลวัตของชุมชนในการจัดการทรัพยากร : กระบวนทัศน์และนโยบาย.** กรุงเทพฯ : สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย.

อานันท์ กาญจนพันธุ์ และฉลาดชาย รมิตานนท์.

- 2533 **“พิธีกรรมและความเชื่อล้านนา : การผลิตใหม่ของอำนาจทางศีลธรรม”** วารสารสมุดสังคมศาสตร์ ปีที่ 12 ฉบับที่ 2.

อารिता เสวตามร์

- 2542 **ผ้าป่าข้าว : บทสะท้อนวิถีคิดของชุมชน.** กรุงเทพฯ : สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย.

อเนก นากะบุตร.

- 2536 “ปรัชญาและแนวคิดในการก่อตั้งสถาบันวิจัยและพัฒนา” ใน นิธิ เอียวศรีวงศ์ (บรรณาธิการ) **คนธรรมดา : รวมบทความและข้อเขียนในวาระครบรอบ 60 ปี ม.ร.ว.อภินันท์ รพีพัฒน์**. กรุงเทพฯ : สถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยขอนแก่น.

อรรถจักร สัตยานุรักษ์

- 2545 **นิเวศประวัติศาสตร์ : พรหมแดนความรู้**. กรุงเทพฯ : โครงการจัดพิมพ์คบไฟ.
- 2545 “โครงการประสานงานการวิจัยประวัติศาสตร์ท้องถิ่นภาคเหนือ : ประวัติศาสตร์เพื่อชุมชน” กรุงเทพฯ : สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย.
- 2548 **ประวัติศาสตร์เพื่อชุมชนชน : ทิศทางใหม่ของการศึกษาประวัติศาสตร์**. กรุงเทพฯ : สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย.

อิบรอฮิม ชุกรี.

- 2541 **ประวัติราชอาณาจักรมลายูปะตานี**. แปลโดย หะสัน หมัดหมาน และมะหามะซากี แจ๊ะหะ. ปัตตานี : โครงการจัดตั้งสถาบันสมุทรรัฐเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ศึกษา, มหาวิทยาลัยสงขลานครินทร์, ปัตตานี.

Anan Ganjanapan.

- 1989 “Conflicts over the Deployment and Control of Labor in a Northern Thai Village”, in Gillian Hart (et.al) **Agrarian Transformation in Southeast Asia : Local Process and the State**. Berkeley : University of California Press.

Bailey, C. and John M. Miksic (trans.)

- 1985 **History of the Malay Kingdom of Patani**. Athens, Ohio. Ohio University Center for International Studies.

Blusse, Leoard.

- 1976 "Impo, Chinese Merchant in Pattani : A Study in Early Dutch-Chinese Relation" Paper Presented at the Preceeding Seventh TAHA Conference, Bangkok.

Bott, Valeric.

- 1987 "The World of Local History" in Michael Deve (ed) **A Manual of Local Studies Librarianship**. Brookfield, Vermont : Gower Publishing Company.

Bougas, Wayne A.

- 1994 **The Kingdom of Patani Between Thai and Malay Mandala**. Selangor : Institut Alam dan Tamadun Melayu, University Kebangsaan Malaysia.

Braudel, Fernand.

- 1977 **The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II**. trans. S.Reynalds. (2 vols) New York ; Harper Colophon Books.

Gesick, Lorraine M.

- 1995 **In the Land of Lady White Blood : Southem Thailand and the Meaning Of History**. Ithaca; New York : Cornell University Southeast Asia Program.

Hey, David (ed.)

- 1996 **The Oxford Companion to Local and Family History**. New York : Oxford University Press.

Johnston, David Bruce.

- 1975 **Rural Society and the Rice Economy in Thailand, 1880-1930**.

Ph.D. Dissertation, Yale University.

Kemp, Jeremy.

1991 "The Dialectics of Village and State in Modern Thailand".

Jornal of Southeast Asian Studies. 22 : 2.

1993 "On the Interpretation of Thai Villages." In Philip Hirsch (ed).

The Village in Perspective : Unity and Locality in Rural Thailand.

Chiang Mai : Social Research Institute. Chiang Mai University.

Kitahara, Atsuchi.

1996 **The Thai Rural Community Reconsidered : Historical**

Community Formation and Contemporary Development

Movements. Bangkok : The Political Economy Centre, Faculty
Of Economics, Chulalongkorn University

Koisumi, Jonko.

1992 "*The Communitation of Suai from Northeast Siam in the Middle of
the Nineteenth Century*" **Journal of Southeast Asian Studies.** 23 (2).

MacRaild, M. and Jeremy Black

1997 **Studying History.** London : Macmillan Press Ltd.

Marr, D.G. and A.Reid (ed.)

1979 **Perceptions of the Past in Southeast Asia.** Singapore.

Phillips, Faye.

1995 **Local History Collections in Libraries.** Englewood, Colorado :
Libraries Unlimited, INC.

Reid, Anthony

1988 **Southeast Asia in the Age of Commerce 1450-1680 : The Land
Below the Winds.** New Haven : Yale University Press.

1992 **Southeast Asia in the Age of Commerce 1450-1680 : Expansion**

and Crisis. New Haven : Yale University Press.

Tarling, Nicholas. (ed.)

- 1992 **The Cambridge History of Southeast Asia Voll. From Early Times to C. 1800.** Cambridge : Cambridge University Press.

Teeuw, A. and D.K.Wyatt.

- 1970 **Hikayat Patani : A Story of Patani.** The Hague : Martinus Nijhoff.

Thongchai Winichakul.

- 1993 “The Other Within : Ethnography and Travel Literature from Bangkok Metropoliest to its Periphery in the Late Nineteenth Century Siam.” A paper presented at the 5th International Conference on Thai Studies, SOAS, London.
- 1995 “The Changing Landscape of the Past : New Histories in Thailand Since 1973.” **Journal of Southeast Asian Studies.** (26 : 1).

Turton, Andrew. (ed.)

- 2000 **Civilty and Savagery : Social Identity in Tai States.** Surrey, Great Britain : Curzon Press.

Vandergeest, Peter.

- 1993 “*National Identity and the Village in Rural Development,*”
A Paper Presented at the 5th International Conference on Thai Studies, SOAS, University of London.

Wyatt, D.K. (Trans)

- 1968 “Family Politics in Nineteenth Century Thailand” **Journal of Southeast Asian History.** 9(2).
- 1975 “The Crystal Sands : The Chronicles of NAGARA ARI DHARRMARAJA” Data Paper : Number 98 : Department of Asian Studies, Cornell University, Ithaca, New York.